

У. ГАЙСУЛТАНОВ

**КЪНИСАМАН
НОВКЪА**

У. Э. ГАЙСУЛТАНОВ

КЪНИСАМАН НОВКЪА

ЧЕЧЕНО-ИНГУШСКОЕ
КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ГРОЗНЫЙ—1961

Беха чо болу месала боккха клайн куй дла а баьккхина, хьаьжа тле куьг хьаькхира Уддис, клогга са а доккхуш. Дагна там хилла, сапарглатваьлла, ша бинчу балхана ре-заволуш дла-схьа хьаьжира иза, цхьанне а ца го техьа шен болх, бохург дагахь. Амма новкьахь гуш стагга а ва-цара. Сакьоьруш адамаш дуьйладелла дела хан яцара иза — аьхкенан арара белхаш уггаре а кхехка хан яра. Юьртахой шайн-шайн ардаш тлехь кьахьоьгуш бара, гьорттина шарера валлал цу уьрдо луш ерг схьаяккха.

Хинцалц нехан ке юххерчу, суьйренашкахь баккхий нах сакьоьруш тлехь хевшина Течу, даккхийчу тлулгех хьоьгуш делара Удди. Цуьнан ке юххехь таханаллац ба-цара цхьа а боккха тлулг. Бакьдерг аьлча, тлулгаш кхехьа хьалха иза мукъа а вацара, хлунда аьлча, дукха хан йоц-цуш бев а ваьлла, шен доттагI Дудди волчу лулахь меттиг а эцна, ценош деш вара. Уддис ценош дечу хенахь цунна гIо деш Дудди а хуьлура, цкъадолчуина, хинцалц шен ценош юьртахь уггаре а йистера хиларна, ткьа Уддис лулахь ценош дича цуьннаш йистера хирдолу дела, шол-гIадолчуина, Удди шен деган доттагI волу дела, доттагI-чуна шег далуш долу гIо дан доттагIчуьнан декхар а хиларна.

ДоттагIаша Уддина ценош дечу хенахь кест-кеста во-гIура Iадсалам. Кисана куьйганш а духкий, Дуддис ма ал-лара, меллаша боларехь схьа а кхочий, йистехьо хена тле я бацала охьа а хой, доттагIаша цхьацца хьехамаш бенший, и ший хьийзош забарш ешший Iара иза. Дег-баам а ца бора шина доттагIчо Iадсалама ечу забарех. Цо

уыш дуьххьалдӀа самукъадак-
кха йойла хьӕара. Дукха хьӕ-
лехъ, гӀо дан балха юкъа ца ву-
луш а ца Ӏара иза.

Цхьана сарахъ, ша дӀаваха
хьалагӀаьттича, Ӏадсалама эли-
ра: — Удди, ценош дина чекх-
довлуш дохку хьан. Аьхка до-
гӀа дале хьалха тхов тӀехула
хьаьхна поппар таба паштиг а
кечдичхьана, кетӀахъ вайна
суьйранна сакъоьруш хевшина
Ӏе даккхий тӀулгаш а деачхьа-
на нахах дӀатарвелла вели хьол

Дагара ца довлура Уддина тӀулгаш. Нийса бохура
Ӏадсалама, тӀулгаш деачхьана нахах дӀатарвелла вели.
Наггахъ а яцара юьртахъ тӀулгаш доцуш ке юххе. Нахал
ца эша, мелла а даккхийнаш дан сацийнера Уддис тӀул-
гаш, и шен сацам, ала хӀума доцуш, кхочуш а бира цо.
ХӀинцца уыш дӀаиисдина а ваьлла, сапаргӀат делира цуь-
нан. Цу тӀулгашка хьажийта стаг ца гуш дӀа-схьа а
хьежна, чехкачу боларца шен доттагӀчуи Дуддин ценош
долчухьа вахара иза. Ша бина болх кхечуина ца гуш да-
гана токхо яцара.

Кора хьалхарчу, баьццара истанг тӀе тесначу дечиг-
маьнги тӀехъ чучча когаш а баьхна хигъна Ӏеш вара Дуд-
ди, хьалха Ӏуьллуш диллина кьорӀа а долуш. Цуьнга
хьаьжначу муьлххачуина а моьттур дара иза дуьненан
ойланаш гена евлта, далла гӀуллакх деш воллу. Амма
цуьнан дог-ойла дешарна чуйнрзина яцара. Сийсара ша
синкъерамехъ догдаьхна Асет дагара ца йолуш, цуьнан
сурт дара хьалхалаьтташ. Шен дагахъ цуьнга хеттарш
деш, цуьнан цӀарах ша шена жопаш луш ойланаш йора
цо.

ЦӀеххьана гучуваьллачу Уддис кор тухуш хадийра
Дуддин ойланаш. Дегаза дӀахьаьжира Дудди. Ван а во-
гӀу хӀара-м цхьа уггаре а ца оьшучу хенахъ! Леррина дот-
тагӀчуьнга а хьаьжна, корта тесира Дуддис хаттар деш:
«ХӀун боху ахъ?»

— Дудди, хьо мукъа вуй хӀокху сохьта, дец хьуна?

«Дец хьуна» бохург тӀетохарца цо хаттар дарх цхьа
доккха гӀуллакх дахьаш веана-кх иза аьлла хийтира Дуд-
дина. Сих а ца луш паргӀат жоп делира Дуддис:

— Къорла доьшуш Iара
со-м. ХIунда боху ахъ?

— Схъа аравалахъа цхъана
минотана.

Къорла дешначул тIахъа
деш ма хиллара, дола а дина.
Дудди аравелира, кога неларан
мачаш а юьйхина, Iаьржа ме-
сала куй а тиллина.

— Валохъа, ас айса динарг
гайта хъуна,— пхъарс а лъацна
дIавигира Уддис доттагI.

Го чулоцуш керт хIинца а
чекхъялаза а йолуш, стаммий, попан бIогIамаш дийгIин-
чу кетIа кхаьчча, гажа а гежна, тIулгашна тIе пIелг хъа-
жош, вистхилира Удди:

— Хъажал!

Дуддис, тIе а вахана, дикачу говран вортанах санна,
куьг туьйхира тIулгех. Юха оцу сохъта шен кетIахъа
бIаьргаш кхарстийра цо, шенчел даккхий дуй техъа кхуьн-
наш, аьлла. Дика-вон делахъ а, дацахъ а тамана олуш
долу дешнаш элира Дуддис:

— Дика тIулгаш ду хIорш-м, даккхий а дотуш. Шера,
горга.

— Охъаханй вайшиъ.

Ши доттагI тIулгаш тIе охъахира. Велакъежар юьхъа
тIера ца довш Iечу Уддис дозалла дIра:

— Кхин-м хъийзор вац со Iадсалама, сан кетIе неха-
чух тера яц, бохуш. ХIумма а нехачел оьшуш дац хIин-
ца сан кетIара тIулгаш а. Сайн дагара дерриге а хIинца
кхочушдина вели со. ГIан-набарш дика хир моьтту суна
хIинца сайн.

— Дерриге а хъан дагара кхочушхилла, бохучух-м ца
тешара со.

— ХIунда боху ахъ? — сакх хилира Удди, хIун ду
техъа ша даза дитина, бохуш ойла а еш.

Дуддис доккха садаьккхира.

— Дера боху, хъан дагахъ а, сан дагахъ санна, жима
стаг вехачу хIусамехъ хIусамнана хила езара бохург долу
дела. Бакъ лойъ со?

— Дера лой! Иза дагахъ ваьлла со бев а. Хъуна муха
хира сан дагара?

— КIант, жайнаш доьшучунна дикка хIуманаш хаьа,—

жоп делира Дуддис гуттар а санна, ша хьюьжарехь деш-
на хилар билгалдоккхуш.

— Ма, ма, хьекъал долуш а бу-кх хъан корта! — элира
Уддис тлевоглавелла Дуддин хъаьжа тле а хьюжуш, цхьа
къайле хааяларе дог дохуш санна. — Хьо санна, со дешна
велахъара цу жайнаш тлера ас корта хъалаойур а бацара,
ерриге а дуьненан къайленаш сайна йовззалц!

Ца хаъара Уддина доттагичо хьюьжарехь доьшуш даьк-
кхинчу деа шарахь мел лилма ламийна. Лаьрбийн маттахь
къорла доьшура Дуддис нуьцкъаш, амма ша доьшург хлун
ду а хууш, иза нохчийн матте гочда а хууш ца доьшура.
Юьхьенца хьюьжарехь доьшуш лаьрбийн цхьацца дешнаш
нохчийн маттахь муха хир дара, бохуш, хеттарш дора цо,
жимачу хенахь массо а хлуманан дуьхе кхиа глертачу
бераша санна. Ткъа моллас беа сара схьа а оьций, ласта-
бой Дуддин куьйгах а тухий, олура:

— Кхийтин хьо?

Шена ца хууш долчунна жоп муха лур дара моллас?
Жима волуш ша ма ламаварра ламавора моллас дешар-
на Дудди а, цуьнца доьшуш долу бераш а.

Цул тлаьхъа жимма хан яьлча, беттачу серах лазам
боцург, бала пайда боцийла а хиъна, хеттарш дла а
тесна моллас бох-бохург а деш доьшура Дуддис. Ткъа
моллина иза иштта деша-лама воьлча веза а велира.
Амма ша хьюьжарера дешна ваьлча Дуддина а ца моьт-
тура шел воккха лилманча хлокху дуьненахь а ву.

— Дас шен хеннахь деша вайитинехъара, хьо а хир
вара соьга кхоччуш,— олура цо кест-кеста Уддига.
Хинца а элира цо иштта ша шен доттагичул лакхара
хилар гучудоккхуш.

— Моллина бан шен там бацарна ца вахийтира со
дадас деша. Хьуна хъайна а хаъа тхан да мел хьал до-
луш ву.

Доттаглашна тлевара ладсалам, генара дуьйна са-
лам а луш.

— Ассалом-лалайкум!

— Ва лалайкум салом!

— Хинца-м длатарвелла хьо, Удди, адамех. Хъа-
жахь, кара а диний сел нисделла тлулгаш. Хьо-м хьахъ
хилла Инйр воцуш.

— Хьуна хлун моьттура ткъа?

— Дера моьттура ахь кхин а даккхийнаш дахъар
ду. Хьеран тлулггел даккхийнаш ца карийра хьуна?

Блаьргаш а кьарзийна хьовжура Удди Іадсалама бегаш бо я боккьал а боху ца хууш. Ша муха тотту а ца хууш куй а теттира цо тлехьа.

— ХІа, иза дуьтур вай. Со хІунда веаний шуьшиь волчу? Тахана Іуьйранна меттахь Іуьллуш дагадеанера суна, кьанбаллалц баьхначу вайн дайшна хІун гина хІокху кІотарна гонаха дерг бен? ХІумма а ца гина. Ткьа вай а кьандада деза уьш санна? Со шуьшинга сайца лелавогІий, аьлла, хатта всана. Ёоккхачу гІала а вахана, цигахь дерг сайна ца гича, наха дуьйцучу туьйранех со тешаш вац. Цигахь дерг муха, хІун ду хьажа дагадеана суна. ТІаккха, реза вуй шуьшиь?

Удди Дуддега хьаьжира. Дудди, хаттарна жоп а ца луш, ойланашка вуьйжира. Цкьа а дага ца деанера цунна юьртах а ваьлла цхьанхьа дела вахар. Ткьа хІиница Іадсалама шега динчу хаттаро вохнийна ойланаш йора цо.

— Ойланаш ма йо ахь, ва Дудди?

— Дера йо, вайн дайша ца лелийнарг лелийча сийлахь дуй техьа, бохуш. Суна хетарехь, уьш а бац хьекьал доцуш. Аренашкахула кхерстар нахана гергахь а дац товш.

Ткьа Уддис, шингге а хьовжуш, жимма хан яьлча, вист ца хуьлуш Іер бакьахьа а ца хетта, хаддош элира:

— Со Дуддис динчунна тІетовш ву-кх, аша муьлхачо делла а духалтург, гІалахь цхьацца эца, ахча делчхьана.

Амма Дудди ийзалора.

— Ёоккхачу гІалахь а дац дала ца кхоьллинарг. Наха дуьйцуьш туьйранаш ду.

— Уьш туьйранаш ду-дац хьажа дагадеана боху ас-м. Кхоьру хьо новкьа вала?

— Дера ца кхоьру! — сиха жоп делира Дуддис, шен ойланаш Іадсаламана хааяларх дагахь тамаша а беш.

Аренаш ган ца лууш дацара Дуддис дуьйцург. Цера а ваьлла муха лелар ву техьа, буьйсанаш а йохуш, ца евзачу меттигашкахула, бохуш дерг дагара ца долуш кхерам туьйсура цунна.

— Дудди, хьуна суна хирриг бен хир дац. Ткьа суна а ца лаьа сайна вониг хуьлнйла, — аьлла, юха Дудди хесто волавелира Іадсалам. — Со-м хьо дика доттагІ вуйла сайна хаарна, дешна Іелама стаг а хьо волу дела,

со воьдучу хьо вогӀур ву а моьттуш веара хьо волчу. ХӀун дийр ду хӀета...

— Со-м... а... со-м... а... реза ву, — аьлла, ийзош халла жоп делира Дуддис.— Ас доккхур ду, Удди, хьуна духалург ахча тхешан дегара,— тӀетуьйхира цо доттагӀ вуха ца валийта.

— ХӀета со а ву реза! — элира Уддис.

II

ДоттагӀий БуритӀа-гӀали чубуьйлира.

— ОстопираллахӀ! ОстопираллахӀ! — бохуш, цецбуьйлура уьш.

Кест-кеста вовшашка хьожуш, кегий бераш санна, гаж а гежна вогӀура Уддий, Дуддий. Ӏадсалам хьалхаваьлла вогӀура. Сих-сиха вуха а хьожуш вистхуьлура иза:

— Ларлолаш уьдучу цӀенойхӀ! Цара хьошур ву шуьшиь. Вовших ма ваьллаш, тилавелча каро, хӀара вайн кӀотар яц шуна.

ГӀали юккӀе кхаьчча урамнекӀа юкӀаметтехь севцира уьш, таьлсаш лаьтта охӀа а дехкина дӀа-схӀа хьожуш, нагахь юххехула, сигнаш а луш, тӀехлелхачу машинех тамаша беш. ЦӀеххӀана, олхазар декаш санна, шок хезира царна. Кхин вовших дагабовлале кхарна тӀевеара зьрталчу дегӀахь полицейски. Оьрсийн маттахь вистхилира иза, амма доттагӀашна ца хӀаьара, шайна дуьххӀара хезначу маттахь цо бохург. ТӀаккха полицейскичо, дӀа-схӀа а хӀаьжна, гӀашлойн новкӀа воьдучу цхӀана стаге вист а хилла, куьг ластийра. Царна тӀевеара важа. Жимма вовшашца кӀамел динчул гӀаьхӀа, тӀевеанарг нохчийн маттахь вистхилира доттагӀашка:

— Шу кху гӀала дуьххӀара нисделлачух тера ду. Полицейскис шуна тӀе гӀуда дожийна лела ца мегачухула шу леларна. ДӀало цунна, гӀуданна тӀедожийна ахча.

— И бохург хӀун ду? Цуьнан когаш тӀехь-х ца лелий тхо! Кепскаи доьалгӀа дакӀа а-м лур дац! — дуьхӀало йира Ӏадсалама.

— Нохчо, — элира тӀевеанчо, эсала вист а хуьлуш, — хьуна кхузара законаш ца девза. Нагахь санна, аш хӀинца дуьхӀало яхь, хӀокхо набахте дуьгур ду шу. ГӀов-гӀа а ца еш, шайна тӀедожийна гӀуда дӀа а лой, новкӀа-

ра юстахдовла. Гой шуна, дло нах глаш лела некъ? Оцу новкъа бен кхузахъ лела магош дац.

Набахте боху дош ца дезарна Дудди гийла вистхилира:

— Длало вай цунна и глуда.

— Со-м реза ву, — тлетайра Удди.

Глуда дла а делла, шайн таьлсаш белших тийсина юстахбевлира доттагий.

Йоккха хан ялале тесара суьйре. Кегий синтарш дийгинчу жимчу бешан тайпана — сквера тле кхечира уьш Кладбеллачу некъахойн дегнаш тленийзош тамехъ хъалаяьллачу баьццарчу бацала охъахсвшира лелабаханарш. Таьлсаш чуьра схъабаьккхира кхача.

— Муха элира оцу вайна тевеанчу нохчочо? Зока ца девза бохурий цо? — хаьттира Уддис, бесачу гатанна юккъера сискаллий, нехчий схъа а достуш.

— Закон ца девза бохура.

— Суна хетарехъ, моллас ма дийццара, хьо нехан махка тевеаьлча боккхуш болу мах бу вайгара баьккхин-парг, — элира Дуддис.

— Хлуьу мах беллахъ а, вай ларлуш лела деза. Уггар аттаниг наха дечуьнга а хьоьжуш, цара дийрриг а деш лелча ду.

Юхчерчу блогламах букъ а тоьхна, сискаллий, нехчий яа вуьйлира Дудди. Буьхьнгаш прахъхъаьвзина нелармачаш юьйхина когаш чучча а бохуш охъахшира Удди а. Оццу хенахъ, цлехъана, блогламна тлехъ электрически лампа летира, дийнахъ санна, гонаха серло а яржош.

— Я аллах! — аьлла, сискал охъа а йожош, хъала-иккхина юстахведира Удди.

Бага юьззина сискаллий, нехчий гуйьшуш воллу Дудди, ладийча санна, длатийра. Ладсалам хъала а иккхина, воьгича санна, корта хъала а хъажийна лаьттара. Жимма метта ван воьлла Дудди, багара юург новкъа йоллушихъа, «ошхладу» деша волавелира:

— Ошхладу ал-ла-ил-лах!н...

Ладсалам дла-схъа хъаьжира, гира цунна маьл-маьл-лехъ, блогламна тлераниг санна, къизга седарчий. «Хлара ду-кх глалин цхъа лаламат», — сацам бира цо.

Геннахъ лаьттачу Уддис мохъ туьйхира:

— Тлсбужур бу шуна и седа! Вагор ву шуьшиь цо.

Хинцале меттавеанчу ладсалама кхайкхира:

— Схъавола. Ма хъекха мохъ. Стиглара седа бац

хлара. Стиглара седа муха кхозур бара блогламах?

Удди юххе а веана тлехъахъ сецира.

— Остопираллах! Ма тамашийна хлума ду хлара. Дала елла-кх адамашна говзалла. Сайн блаьргашна ца гинехъара, хъаъа дийцичи а тешар вацара со, иштта кхозуш, дийнахъ санна, гонаха серло а яржош седарчий ду аьлча.

Дудди а жим-жимма воглуш меттавеара. Ювша ца Ювшуш, шен багарниг къурд бина кийра а яхийтина, хъала а глаьттина, ладсаламана юххе длахлоьттира иза, юхъ ирах а ерзийна, боккха месала куй куьйгашца сеца а беш.

Пхи минот гергга хан яьлча, шаьш юкъахбитина кхача баа охъахевшира доттагий, юх-юха блогламехъа хъала а хьоьжуш, шаьш члогла инзарбовлар вовших лачкъа а ца деш.

— Бухкуш буй техъа и тайпа седа? Хлума а кхоор яцара ас и саннарг цхъаъ эца,— элира Уддис.

— Кхана лохур бу вай. Цхъаъ боцуш глур дац вай цла. Ма инзар бевр бу-кх вайн юьртахой шайна иза лнэ-пах гича! Тлаккха-м воглур ву вайн молла а со волчу кест-кеста,— дозалла дира Дуддис.

Суьйранна кхача биинчул тлаьха ладсалама элира:

— Жимма кхузара нацкъар довла деза вай. Дукха сирла ю кхузахъ, наб а кхетар яц.

Ладсалама бохучуьнга ла а доьгйна, жимма бодашка бевлира доттагий.

Ладсалам наб кхетчуха гуьллур, ткъа Уддий, Дуддий даккхий синош дохуш вара.

— Удди, хъуна наб-м ца кхетта? — хаьттира Дуддис меллаша.

— Хлан-хла.

— Дохко-м ца ваьлла хьо кхуза варах?

— Дера ца ваьлла!

— Тлаккхахула ма ийзалолахъ доттаглаша хъайга бохучух.

— И бохург хлун ду?

— Дага ца доглу хъуна? Ладсалама лела гло вай аьлча, хъуо ийзавалар дицделла хъуна?

— Валлах! ца ийзалора со-м. Хьо вара-кх и цлера вала ца луург. Вайн дай а ца лелла кхерсташ, баьхнарг хьо вацара? Ийзалора...— аьлла, доттагчух вист а хилла, длатийра Удди.

— Хинца кыйса а тарло,— элира Дуддис, букъ берзош ха а хорцуш.

Дукха хан ялале набаран хар долийра Уддиссий, Дуддиссий. Іадсалам стигала хьалахьобжуш Іуьллура. Дегаш, лепара седарчий, цхьадерш сирла кьегина, вуьш кхоьлино. Діо гуш бу вархІ вешин вархІ седа, ча такхийна меттиг...

Цлеххъана когийн татанаш хезира. Іадсалам сиха клегархнира Гучувелира дукха чехка ведда vorly ши стаг. Тлехъэккхаш воллуш Іадсаламах бІаьрг а кхетта, сиха цунна тлеведира и шиь. Цхьаммо оцу сохьта нохчийн маттахь хаьттира:

— Нохчо вуь хьо?

— Ву,— жоп делира Іадсалама.

— ХІара ларча дІалачкьаехьа. Ой, Іадсалам, хьо вац хІара?

— Рамзан! — цецвелира Іадсалам шен шича вевзина.

— ГІовгІа ма елахь. ХІара ларча чІогІа мехала ю, дІалачкьаелахь. Со ца вевзачха хилалахь, кхин суна юххе а ма гІорта.

Сиха таьлсаш чуталийра Іадсалама ларча Важа шиь дехьахьо долчу дехачу гІента охьахнира. Цецваьлла Іадсалам меттавале, гучувелира ведда vorly зьортала дегІахь кхо жандарм. Хевшина Іечарна тІехъиккхира и кхоь, юха оцу сохьта вухавирзира.

— ХьалагІовттал! — омра дира цхьамма, тІаккха шеца волгу шингахьа а вирзина элира: — ДегІах хьовса!

ГІентахь Іийраш дуьхьало як гІоьртира.

— Оха хІун дина, тхуна дегІах хьовса?

— Хьожуьйтур вац ас!

— Цхьана а законехь доцург ду хІара!

Амма шина жандармо куьйгаш шаршийра церан догІ-машна тІехула. Шайх веддарг хІара шиь вац, аьлла, шекваьллачу воккхачу жандармо хаьттира:

— Цхьа а вахарий кхузахула дІа?

— Вахара ши стаг. Дукха чехка вахарна цхьаннах кьаьхкина вьоду хьуна и шиь, бохуш Іийра тхо. Жули-каш-м бац уьш?

— СадаІа парке аравала а ца мега-кх хІинца,— хам-таллаш йора шолгІачо.

Кхуьй а жандарм новкьахула ведда дІавахара. Оцу хиллачу дерригенах а ца кхетара Іадсалам Ойла йора цо: «Рамзан муха кхаьчна БуритІа? Соьлж-гІалахь болтх беш

ма вара хІара хІинцалц-м, — бохуш. — Деший-х дацій техъа ларчи юккъехъ дерг, цхъанхъара кхунна карадеана». Шен шеконех дерг хаа сатесна, кхин Іе а ца велла, кхай-кхира иза:

— Рамзан!

Къора жоп хезира дуьхъал:

— ІадъІелахъ.

«Хъо тамашийна гІултакх—ойла йора Іадсалама.— ХІокху масийтта шарахъ гина воцчу кхуьнца хІинца къамеле вала йиш а яцийца. ІадъІе тов!».

Жандармаш бухабаькхира. Іадсалам волчу агІор схъаьжначу цхъаммо, воккхачу жандарме элира:

— Хъажахъ оцу Іохкучаьрга.

— ХІара хІун гостиница ю?

— Ламарой бу, — элира вукхо сийсаза. — Шайн цІахъ санна паргІатбевлла, Іовдалш.

— Хан елахъара ас хоуьйтур дара. ХІан, хъалхавала ший а!

Дуьхъало ешшехъа дІавигира цара Рамзанний, цуьнан накъосттий. Хъала а иккхина, гІо даккха сакІамделлера Іадсаламан. Амма Рамзана юххехъа гІортар а дехкарна хала садетташ Іийра. Уьш къайлабевллачул тІаьхъа а вехха Іиллира Іадсалам ойланах еш, Рамзан схъакхачаре ладоьгІуш. Цкъа-шозза ларчанах куьг Іоьттира цо, цу юккъехъ ерг хІун ю техъа, бохуш. Кехатийн туп хилар бен хІун ю ца хира. «Кхузахъ Рамзан гучу ца валахъ Ломаюьрта цІа хьур ю ас ларча. Цига дІавогІур ву и шен йиш хиллачхула. Иза цига кхочург хиларх-м со тешна ву: тІе-хІоьттинарг далуш, доьналла долуш, вуьззина къонаха ву Рамзан. Цунна ас сагатда ца оьшу». Ишта сацам а бина, таьтсаш тІе корта а биллина, дІатаьІира Іадсалам. ДоттагІашка хІумма а ца дийца сацийра цо.

Сахилира. Юха дІадолийра доттагІаша гІалахула шайн болар. ТІекхаьч-кхаьчначу туькна чу а боьрзий, цхъацца кега-мерса хІума оьцура цара цІерачарна совгІаташ дан. Мах куьйга эшара бора.

Цхъана урамехула уьш схъабогІуш, геннахъ хааветира Дуддина, селхана шайна талмажалла дина нохчо. Иштта аьтто юха нислой а хаац, и дІавахийта-м йиш яцийш.

— Цкъа собар делаш, — аьлла, доттагІашка висг а хилла, мох санна, вемира иза, белшах кхозу, дІай-схъай кхийсало таьтсаш новкъа боьлхучу нахах а детташ. Нохчочунна ша тІаьхъакхна воьлча, мохъ туьйхира цо:

— Ва нохчо! Собар делахь!

Нохчо юхахьаьжира. Ведда воґлу Дудди а вевзина, велакъежира иза.

— Делан дуьхьа, бехк ма биллалахь суна, ас хьо саварна! — дийхира Дуддис тлехоччушехь.

— ХIумма а бехке дац.

— Хьан цле хIун ю?

— Ваха.

— Делан дуьхьа, Ваха, дехар ду хьоьга сан а, сан доттагIийн а Сийсара бIогIамах кхозуш лепаш седа гира тхуна, и саннарг иза дагадеанера тхуна. И бухкуш мицахь бу ца хаьа хьуна?

— ХIун дан дохку шу цунах? И муха латабо хаьий шуна? — аьлла, хаьттира Вахас, шега хьоттург хIун седа бу хийна.

— Хаьа дера-кх. И -м тхуна гира сийсара богуш, — жоп делира Дуддис, вела а къежаш, шен дагахь: «ХIумма а йоккха кортамалла ца оьшура иза бIогIамах дIаолла-м», — бохуш.

Вахас сацам бира, цIерачарна гайта дагадеана хир ду кхарна, аьлла. Бакъ дерг аьлча, юьртарчара тамаша балла хIума а ду электрически лампа.

Царна тлехечира Iадсаламмий, Уддий. Салам-маршалла хаьттинчул тIаьхьа Вахас Дуддегахьа а вирзина элира:

— ДIо гена йоцчу туьканахь духкуш ду и чиркхаш-м.

Дудди доггах велавелира. ЧIогIа беламе хийтира цуна, цо цу седарчех чиркхаш атар.

— Ма тера дац уьш оха дагочех!

Уддиссий, Дуддиссий цхьацца электрически лампа ийцира Вахин талмажаллийца. Iадсалам лампа эца ца хIоттира, цо серло муха ло шена ца хаарна. ДоттагIашка шен дагара ца хоуьйтуш, ахча кхонйначуа аравелира иза туьканара.

— Тхан йохка-эцар кхочушхилла, Ваха. ЦIа даха тхо муьлхачу агIор дахча девр ду гIалел ара? — хаьттира Iадсалама.

Жоп далале хьалха хаттарна дуьхьал хаттар дира Вахас:

— Шу муьлхачу юьртара ду?

— Лома-юьртара.

Жимма ойла а йина жоп делира Вахас:

— Малхбалехьа даха деза шу. Делахь, аш хIун дей?

Діо некъал дехъахъ лаьтта адамаш гой шуна? Цигахъ со-
цу, малхбалехъа йьоду трамвай. Цу тле хевшича цо гІали
йисте дІадугур ду шу.

— Делахъ хьуна доккха баркалла боху оха даггара.
Хан яйъи оха хьан. Марша йойла хьо. Тхо новкъа девр ду.

— Марша гІойла шу!

Трамвай йогІу ларъеш лаьттара доттагІий. Ойла йора
Улдис, ян а ю хІара буру-гІала, буру санна, хьийзаш ура-
маш долуш, цхъа-ши гІулч йоккхушехъ кхечу ураме волу.
Сахъ дац кхузахъ, муха тилало а ца хууш, тилавала.

Йоккхачу гІовгІанца, некъ хьаьвзучула гучуелира
трамвай Дуддин дог гІелделира цунна тІехаа дезар тІе-
кхочуш. Цул башха тоьлчу хьолехъ вацара Удди а — кхе-
равеллера иза а. — Іадсаламана тІехъа а хІоьттина лаьт-
тара. Трамвай меллаша сецира Іадсалам цунна тІеве-
лира.

— ДІавало, — аьлла, дІатеттира Улдис Дудди, гІил-
лакх лелочуха ша вуха а хуьлуш.

— ХІан-хІа, хьалха вала хьо! — аьлла, вухагІоьртира
Дудди.

Ши доттагІ чІогІа «гІиллакхе» велира новшашца.
Хиинцилц гуттар а хьалха гІертачу Дуддига а тахана
чІогІа гІиллакх доьссинера, Уддина некъ буьтуш, и хьал-
хавохуш. Амма Удди а вацара гІиллакхана доттагІцунна
некъ буьтур боцуш.

— ТІевала, тІевала, — бохуш, хьалхатуьттура цо дот-
тагІ.

Трамвай, горгали а тоьхна, меллаша меттахъелира. Ца
хилча ца долуш дерг вела а вьотуш хилийта деза, бохург
дагахъ долуш, вела а къежна;

— БисмиллахІ, — аьлла, Дудди чехка трамвай тІе ве-
лира.

ДоттагІехъ къаьсттина висаран кхерам. трамвайх болчул
алсамбаьлла, ведда тІаьхъа а кхиъна, йолаелла йьодучу
цунна тІевелира Удди а. Охьакхетарна кхоьруш, шайна
хьалха лаьттачу нехан пхьаьрсех ка туьйхира Улдис а,
Дуддис а, ткъа Іадсалам гІента охъа а хиъна, вела а къе-
жаш Іара.

Трамвай гІали йистехъа мел гІерта яссалора. Уддина а,
Дуддина а меттиг белира охъахаа, ший а вовшашка а
хьоьжуш велакъежара.

— Ва Іадсалам, харцарна кхерам бу моьттуш а вац со-м

кхунна, — элира Дуддис, хІуѣу аьлла а цхьаь аьлла вистхилархьама.

— Хорцург хилча наха а хохкур яцара хІара Делахь а, хаьрщича вай хилла-х ца Іай кху тІехь, — элира Іадсалама ши доттагІ хьовзо дот хилла. — Ца го шуна кху тІера адам? Дуьненна а дерг ловзар ду, бохуш хезний шуна? Ишттачунна, нагахь санна бохам балахь а, аьтла дай нза-м.

— ХІинццац дагахь а дацара-кх суна, — элира цо.

— ХІун? — хаьттира Дуддис.

— ХІинццац мел ойла ярх, Іадоалама аьтлачу цу дешнийн маьІна хууш вацара-кх со. ОстопираллахІ, хІинцца хии-кх суна «Дуьненна а дерг ловзар ду», бохург.

— КІант, жайнаш доьшучу стагана... — аьлла, юха воьхна дІа-схьа хьаьжира Дудди. Іадсалама аьлла дешнаш шена дерзо дог хилтера Дуддин, амма вукхуьнан ирачу маттах кхеравелира.

Цуьнан ирсана трамвай сецира. Дерриге а адамаш охьадиссира. ДоттагІий а кхийтира трамвай кхин дІайовдуш ца хиларх. Хьалхий-тІаьхьий уьш а охьабиссира. Кхузара ценош тера дацара гІали юккьерачех — тІекхетта йохкуш лаппагІнаш яра, маьІ-маьІнерачу кьийлораша ирахь латтош. Чуй, арий лела адамаш а беркьа дара.

— Белхалсийн юкь бохург йолчух тера ду хІара, — элира Іадсалама. — Кхеран дахар-м дац гІали юккьехь даккхийчу ценошна чохь бекаш болчийн чух хІумма а тера.

— Хьажахь, кхузахь а юйца туька. Хьовса вай цу чохь хІун ю?

ДоттагІий туькашна чу бирзира. Нза яра кьаьркьий, чагІаррий духкуш туька Ерриге а чохь дІалаьцна тайп-тайпана шишанаш дара, маларан хьожа кийра гІертара.

— Цхьа шиша чагІар эца вай?

— Со-м реза ву — тІетайра Удди.

— ЧагІар малар кьилахь дац? — хаьттира Дуддис, дІахьахошшехьа тІетар бегІийла а ца хетта.

— Ниха мийлар дуь кьилтехь? — хаттарна дуьхьал хаттар дира Уддис, Іадсаламехьа узуш, Дуддис ниха мийлар шена дика хаарна.

— Со-м реза ву, дуьхьал вац шуна лууш хилча, — вухавелира Дудди.

Цхьа шиша чагІар таьлсаш чу а диллина новкьабевлира лелабаханарш.

Некъана гергахъ, бѣе гѣулъ бенгана боцуш боккха кхор бара Цунна кѣлахъ садоуш баыцарчу бацалахъ хевшина лара летабаханарш. Юх-юха карладохура цара гѣлахъ шайна гина лаламаташ, шаыш эцна совгѣлаташ вовшашна хестадора. Доллучу хѣуманал а чѣогѣа дозалла дора шина доттагѣчо шаыш эцначу седанех. Ший а воккхавера шайн дагахъ, ладсалама ца эцарна, хѣунда аылча, массеран а йолчу хѣуманых тамаша адамаша беш ца хиларна, иза мел тамашена, инзарѣ хиларх а.

Дудди хѣинца а ца лавелира дозалла даза.

— Ладсалам, хѣо дохко-м вер ву, цѣа кхавчча, хѣайна седа ца эцарна. Гур ду хѣуна!

Ладсалама, вист а ца хѣулуш, схѣадаыккхира шиша. Дѣабузучу малхехѣа а лавцна, леррина цуынга хѣавжира иза.

— Кхуынан чоме хѣовса вай

— Мегар ду.

Дѣа мел мелларг чѣичкъашка а оыхуш, кар-кара дуылуш шиша дассаделира. Доттагѣий дозаллаш дан буылабелира. Массарел чуыраваылла хѣийзара Дудди. Куыгаш дѣа-схѣа лестош, цкъа хѣалагѣоттуш, тѣаккха охѣахууш, цхѣана меттехъ ца сацалуш, ша хѣалха мосуыттаза доттагѣашна дийцина, шен бевваларх лавцна дийцар долиира цо:

— Дада дуыхѣал вара со бевваларна. Амма суо боырша стаг хиларе терра, со айса аыллачунна тѣера ца велира. Хийла йилхира нана, со шайх дѣа ца къастийта гѣерташ. Ткъа со хѣун оышу кхечарел? Бакъ дерг аылча, беввалар сайгахѣа а карий суна.

Удди догтах велавелира.

— Хѣо стенна воылу?

— Ладсалам, ас хѣуна дийцирий хѣокхо лелийнарг? Кѣрта юккъѣ хѣоккха а боыгѣна, цунна гонаха ахѣа боху а ца боху а хелхар дора кхуо, ша шена, мохъ бетташ, багахъ зурма а лѣокхуш:

Дех-пенах вели,
Со бев ма вели,
Хѣал долуш ву со!
Дика вѣхар ву со!

— Удди совнаха дерш мукъане ма дийцахѣа.

Ладсаламмий, Уддий доггаха воылура. Кхѣин къамел

хнийца бахъана а ца карийна, Дудди хъаланккхира.

— Тоха тлараш! Соьга хелхар доьссина!

Уддис багахъ зурма лекхира, ладсалама тлараш туй-хира. Дуддис хелхар дладолыйра, кест-кеста «хлорстоь! хлорстоь!» олий мохъ а тухуш. Йол-стаг шеца хелханолу сурт хлоттош, го боккхуш, тлаккха доттаглашна хъалхахъ бухъ буглуш, гора хлуттуш, члогла дика хелхар дира цо. Юха роглехъ хелхавелира ладсалам а, Удди а.

Иштта доттаглий сакъоьруш леш, тлеххечира суьйре. Хелхарш дан кладбелла, хевшина лара уьш.

— Со цлакхавчачул тлаьхъа де-буьйса ца долуйтуш нах бохуьйтур бу ас Асет еха, — элира Дуддис, хинцалц ша дагахъ кыйлина къайле гучуйоккхуш.

— Муха бохура ахъ? Хьенан Асет? — хаттарца чута-савелира Удди.

— Бексолтин йол — Асет!

— Му... му... муха? Иза-м хъаха ду хъуна гленах а ца гундерг! Асетана тлехъйзаш-х со ву. Ахъ дуьйцург хлун ду?

— Муха ву хьо?

— Иштта ву-кх! Хинцалц ца хууш вара хьо? Вайшиь синкъераме мел нисвеллацохъ, Асета соьга догдохуш ца хаалора хъуна?

— Къорланор ца даьхна цо хьоьга дог! Даиманна а соьга даьхна-кх!

— Валлах! ца даьхна!

— Вайн моллор даьхна!

— Ма битта аьшпаш!

— Аьшпийи лежиг дера ду хьо хъуо!

Удди хъаланккхира. Дла-схъа тламарш а лестош, буьр-са дешнаш кхуьйсуш тлеволавелира иза Дуддина.

— Ямарт доттаг! Ас къорланор ду хъан исс делахъ а са доккхур!

Дудди халанккхира.

— Ахъ дацара котаман цлога а гамдний, клилло.

Дов ца хилийта доттаглашна юккъеиккхира ладсалам.

— Цкъа собар дел, берзалой! Охъаховшал!

Доттаглий, вовшашна яппарш а еш, охъахевшира.

— Синкъерамашка данманна цхъаьна леларий шуь-шиь? — хаьттира ладсалама, шинна доттагичунна юккъе охъа а хууш.

— Лелара.

— Синкъерамехъ хнина юх-юххехъ ларий шуьшиь?

— Іара.

— Ха-ха-ха.— доггах велавелира Іадсалам.— Хіинца хаый шуышинне? Шуышиъ хіинца вовших лета а веза!

Ши доттагі щецваѣлла хьѡѡжура Іадсаламе, цо бохучух ца кхеташ

— Асета шуышингге а даъхна дог. Ткъа шуна иза хаа а ца делла. Цуънан дагахъ цхьаъ тѣаъхалонна витина ву.

— И бохург хІун ду?

— И дера ду, нагах санна, Дуддица ша ийгІича, шена тѣехънйзо цуънан Удди хилар я Уддица ийгІича — Дудди хилар.

Уддий, Дуддий вовшашка хьаъжира. Кхийтира ши доттагі Асета хіинцалц шаъшшинне лелийначух.

— Дала мукълахъ, кханалерачу дийнахъ вай цѣахъ а хир ду, суьйранна цунах цхьа йнст а йоккхур ю ас,— элира Дуддис.

— Я со, я Дудди, жоп доъхур ду ас! — элира Уддис.

IV

Делкъал тѣаъхьа шайн юрта чубирзира лела баханарш. Моьттур дара уьш гинчунна, цѣрабевлла пхийтта шо а давккхина, аренашкахула кхерсташ даккхий хьуьнарш а даъхна, туьйранашкахъ буьйцуш болу наьрт-аьрстхой хІаллак а бина, цѣа борлуш бу. Генара дуьйна гІаш некъ бина кІадбалар хІумма а хаалуш дацара цаьргяхъ. Кортош хьалаайина, кура болар деш, юрта чу буьйлира уьш. Цхьана кертара леташ, аранккхира доккха месала Іаьржа жІаьла. ЖІаьлехьа бІаьрг а ца кхарстийра доттагІаша. Тѣехьашха тѣекхеттачу жІаьло массарел а тѣаъхьа хІѡьттина вогІучу Уддин хечех кІомсарш тесира. Кхеравеллачу Уддин куралла оцу сохьта яйра. Цо воьхна, жІаьло шен хеча лаьцначу метте катуьйхира, ткъа дІахецна таьлсаш лаьтта охьайигира. Таьлсаш лаьтта хьакхалуш-шехъ, ахкарг иккхича санна, къора тата делира. ЖІаьла, ша динчух кхераделла, дедда керта иккхира.

ЖІаьло ятІийна хеча йиц а елла, таьлсаш тѣекхевдира Удди, лерина лар а беш, цуънан дуьхьа хийла халонаш а ловш ша гІалара бахьаш болу седа-х баций-те и иккхинарг, бохуш дагатесна. Іадсалам а, Дудди а охьатаьлира Уддин таьлсаш тѣе. Тѣехлара кІадийнан кесгаш таьлсаш чуьра схьа а йохуш. лаьтта ченала охьакхуьйсура Уддис. БІаьрг кхийтира церан таьлсаш чохъ уггаре а бухахъ йолчу кегийчу ангалин кесгех.

— Хіай хьо де дала хіаллак! Маьркъаже ма долийла хьо! — сардам боьттира Уддис. — Мел боккха бохам баьккхи-кх цу жіаьло суна!

Вохна корта лестабора Уддис, ша хіун дан деза ца хууш. Уггар хьалха цуьнан дагатеснарг дара, хіицца ша седа боцуш висарна, Асетап дог-ойла Дуддегахьа йоьрзур ю-кх, бохуш, цуьнан седа а хилча, массо а хіума кьагош, малхо санна, гонаха серло туьйсуш, цу тле иза Іеламстаг а волудела. Ткьа Удди хіун ву Асетана хьалхахь? Дешна а воцуш, бодане стаг ву-кх! Мехкаришна а веза дешна-Іеламстаг. Хазалле диллича-м Удди тоьтур вара Дуддел. Буткьа нийса мара а, кІора санна, Іаьржа біаьргаш а, цІен бос болу беснеш а йолуш, лекха а, лоха а воцуш юккьерачу дерІехь вара Удди. Дудди лекхачу дерІехь а, вскьна а, хьалахьаьвзина мара а, біоржамаш санна, даккхий дехий цІоцкьамаш а, сийна біаьргаш а долуш вара. Хазалла сарралц, дикалла валлалц ю, бохуш долу даин кнца дагара ца долура Уддина. Дикалла йоцуш Іеламстаг а му-

ха хир ву! Шен доттагі волудела, хїинццалц цуьнгара вониг а шена ца гинадела, Дуддел дика стаг ца хетара Уддина.

— Хьажахь, хьажахь, цу жлаьло суна динарг! Ма доккха хлума ду-кх хлара, да-м ткъа!

— Удди, дукха вохий а ма хьййзахьа. Вай лела даханчуьра могуш-маьрша цлакхачарна воккхаве везаш ма вара хьом! Важадерш-м хлумма а доцурш дай, — бохуш, снйтеме къамел дора ладсалама. — Ткъа баккбалла а аьлча, и седа сайна а ца оьцуш, со хлунда лийра алий ас хьобга? Хьуна хаьий и муха лато беза? Дера ца хаьа. Дуддинчух хлун хуьлу хьовса вай? Нагахь санна цуьнан иза богуш хилахь, ас дош ло-кх хьуна, цу глала а вахана, хьуний, сайний хьовха, вайн юьртахь мел волчунна а эцна цхьацца седа ба. Тобий хьуна?

— Удди, ас сайнинг а лур бу хьобга цхьана-шина сарахь баго, дукха вохий а ма хьййзахь, — элира Дуддис, доттагичунна синтеме дош олуш, ткъа шен дагахь Уддина баьллачу бохамах члогла воккха а веш.

Уддис, вист а ца хуьлуш, шен глалара яхьаш йолу салпал юха таьлсаш чу йиллира, ангалин кесгаш дла а кхий-сина.

Суьйре тлехочуш лаьттара. Дуддин кертахь доккха глугі дара. Юьртахь мел верг бохург санна, воккха а, жима а — массо а цуьнан керта веанера. Зударий, боьршачу нахах къаьстина, керта ца боглуш урамновкъахь лаьтташ бара, ехий, шуьйра кучамаш а юьйхина, даккхий корталеш а техкина, юх-юха, лелабаханчарна глалахь гинарш, шайн-шайна хезнарш вовшашна а дуьйцуш. Цхьаболчара лелабаханчарна цагирнаг а гина бохуш, туьйранашкахь дуьйцуш хезнарш тле а детташ, дуьйцура. Кертахь цлїйна хьалхахь, тлїйриг а тесна электрически лампа кхозуш йолчу, Дуддис боьгіначу блогламна боккха го а бина, сийначу баца тлехь хевшина лара юьртара баккхий нах. Царна юккьехь хевшина бара лелабаханчуьра цлабаьхкинарш а. Юх-юха хеттарш дора баккхийчу наха.

— Ма тамашийна хлуманаш ду уьш да-м ткъа! Ида муха уьду цигара ценош?

— Чкьургаш йолуш ду уьш, — бохуш, дуьйцура Дуддис.

— Ценош аьлча-м нийса а дац иза. Вайн варданийн хьесапехь, дла-схьа ваха дина долчух тера ду уьш. Тлехь дла-схьа вахарна мах а боккху цигахь.

— Вай хыхкинарг тарамбал олуш ярий? — хаттар деш
Іадсаламе хьаьжира Удди.

— Яра-те. Техка ца веш, вайн варданахь санна, ирах
ца кхуьйсунш, хІаваэхула санна, йоьду и.

— Чохь нах беа ценош мел лекха а ду-кх церан!
Коьртара куйн охьа ца божийта схьа а лаьцна бен, хьала
а ца хьажало церан лакхалле. Чухула ламеш дацахь, цу
чохь бexаш берш хьалий-охий муха дела а ца хаь суна.

— Суьйранна, цхьа ахь боху а, ца боху а седарчий до-
гу цигахь! Тхьогга цхьана нохчочо-м уьш чиркxаш ду эли-
ра, амма вай багочу кьуьданех хІумма а тера бац уьш.
И-м поккха хан ялале шуна шайна а хуур ду, — элира
Дуддис дозаллица, шен доттагІчуьнга Уддегахьа а хьов-
жуш.

Маьркіажхан хилира. Стиглахь наг-паггахь гучудев-
лира седарчий. Схьакхийтира бутт. Электрически лампин
шишанна тІехь беттан нур кьегира.

— Леташ лаьтта! Леташ лаьтта! — аьлла, шина-кхаа
стага мохь туьйхира.

Кхин а бexха Іийра юьртахой лампа латаре хьовжуш,
цунна тІе бІаьргаш а доьгІна

Удди, ша вoьду, ца вoьду ца хоуьйтуш, лечкьина цІа
вахара. Кьайлехь дІадиллнчуьра, берахь дуьйна ша лев-
зина, боллан сара а саттийна, шалха тІийринг а тосуш ди-
на долу, шен тІулг кхуссу Іад схьа а эцна, луларчу кер-
тахь болчарна ша ца гойтуш, цІийнан маьІлехула схьа а
кьедда, леррина лампина хьажийна жима тІулг кхoьссира
Уддис. ТІулг кхетта лампа, тата а доккхуш иккхира. Хин-
на Іачуьра хьалаиккхира Дудди. Го бина хевшина Іачех
цхьаберш кхерабелла юьстах бевдира.

— Иккхи! Юьйхи! — бохуш, хабарш хезара массан-
хьара а.

Цхьаннан а бІаьрг ца кхийтира Уддис кхoьссинчу
жимачу тІулгах. Вoьхна хьийзара Дудди.

Меллаша хьалагІаьттира юьртан молла Дауд Юькь-
чу, шура санна, кІайн ехачу можах куьг а хьокхуш,
молла Дауда билгалдаьккхира:

— Дала кхoьтлинчу малхаций, седарчашчий кьийса
мегар доцийла хоуьйтуш эккхийти, Дудди, ахь беана
седа. Далла дуьхьал дерг лело мегар дац. Жайнаш тІехь
дерг ца хааделла хьуна, Дудди, цунах лаьцна? Хьo-х ас
Іамийна, сайна хууш доллу Іилма хьан коьрта чу а дил-
лина, хьуьжаре чекх а яьккхина ву? Эхь дац иштта лелча?

Дудди, вист а ца хуьлуш, лаьттара моллина хьал-
хахь, корта а оллийна. Йоккха хан ялале юьртахой дла-
схьа а бахана, Дуддин ков-керт дассаделира.

ШолгIачу дийнахь чIогIа лерина кечвелла, кура бо-
лар деш хин йисте веара ши доттагI. Хин йисте баьккина
кхин кегий нах а бара. Салам а делла, царна юххе дла-
хIоьттира Уддий, Дуддий. Цхьацца дуьйцуш уьш Iеш,
геннахь гучуелира пхьаьрсах кIудал а тесна хитIа йогIу
Асет. Цена кечвелла, шен хаза дерI дла-схьа сеттош,
йогIура Асет, шена тIехьийзаш волу ши доттагI хин йи-
сте веанийла хууш.

Юьртан йистехула догIуш дара хн. Хил дехьахь
лаьмнашкахула гуш луьста. Йоккха хьун яра, акхарой
кхерсташ, юьртара цхьацца болу таллархой талла оь-
хуш. Лома-юрт йиллина майда шера аре яра. Лекхачу
ломара лайш дешний, бух дуьйлучу шовданан хиш вов-
шах а кхетий, догIуш долчу хнэ къастийнера юрттий,
хьунний. Цу хн йистехь сакьоьрура кегийрхоша, цигахь
хан а юьллара йолстага маре яха, вовшийн безаман чIа-
гIонаш еш, цигахь дуьйнаш а боура кегийрхоша.

Асет тIекхача йоьлча кегийчу нахана жимма йисте-
хьо велира ши доттагI. КIайчу гIовталх куьг хьоькхуш,
хIуп бохуш, тIелетта мас яцахь а, чIогIа цIанвала гIер-
таш хьийзара Удди. Ткъа Дудди Iаьржачу машех тегна-
чу, хьалхахь даккхий кисанаш а долуш йолчу ехачу куча-
на тIехула дикхинчу доьхкарх аьрру куьйган наналелг
чекх а баьккхина, аьтту куьйга мекхаш а хьийзош, хьал-
хатесна аьрру ког а болуш лаьттара. Шинггехь а дак-
кхий месала куйнаш дара.

Дуддин карахь пIелггал стомма бежа сара бара.
Йоккха дегайовхо яра цуьнан цуьнга. Тешна вара иза
хIинца шегахь болчу серан нинкъах. Муха ца тешара
цунах, бакъ ца хилча паха дуьйцуш а дарий, сераца лаь-
хьа а бийна, и сара карахь а болуш тIехьийза кIант хин
йисте вахча, йоIана чIогIа везало, бохуш. Уддина-м ца
хаарийца цунах хIумма а. Тахана хьалххе хьала а
гIаьттина, вахара Дудди лаьхьа бежа юха ца ван чIагIо
а йинна. Вежа лийлира иза. Амма эххар а тIелоттавелла,
дукха дера лестош сара а биттина, бийра цо жиммо лаь-
хьа. ТIаккха дагна там хилла цIехьа веара иза, ларбеш
сара а бахьаш. ХIинца хин йисте веача цуьнан карахь ба-
ра и сара.

Асет тIекхечира царна.

— Марша воГінйла шуьшиь!

— Делан маршалла хуьлда хьуна а!

— Ма хІумма а со лоруш ца хиллера шуьшиь. Соьга хьаха а ца деш, тІапъаьлла ван ма вайнера шуьшиь, — бохуш, хин йистехь кІудал юьзира Асета.

— ХІокху сохьта и ца дуьйцуьр вай, Асет. Хьобга бехкаш дахийта ца веана тхойшинь тахана хин йисте. — Лелавахчхьана тхойшиннан дагахь Іеткъаш дерг кхин ду.

— ХІун ду те иза дан мукъана? — аьлла, хаттар деш елакъежира Асет, цхьабоса кІайн цергаш гучу а йохуш, беснеш тІехь жима ши кІаг а хІуттуш.

— Дера ду, ахь хІинцалц тхойшиннах цхьаь Іехош хилла хилар.

Асетан юьхьа тІера елакъежар дайра. Цкъа цхьаьнга, тІаккха вукхуьнга хьожуш лерина доттагІашка хьаьжира иза.

— Асет, — элира Уддис, — хьуна ма хаъара сой, Дуддий ши доттагІ ву. ЙоІана тІехула тхешан доттагІалла а дохор дац оха шимма. ХІинцалц ахь тхойшингге а къоьруш хилла синкъерамашкахь са, ткъа, тхойшинна иза лелаваханчохь, вовшашца цхьацца дагара дуьйцуш, гучудаьлла.

— ХІинца, — аьлла, Уддин къамелана юкъавуьйлира Дудди, — тхойшиннах цхьаь къасто веза ахь. Бакъдерг дийца деза вай вовшашца, ахь муьлхха къастийча а вукхо дегабаам а бийр бац, я гергарло а хадор дац.

Асета охьахьовсийра шен бІаьргаш. Эхь хетта юьхь цІийелира цуьнан.

— Со-м хІинцалц шуьшинна иза хууш ду моьттуш яра. Вайн дайшкара дуьйна схьадогІуш ма ду доттагІий цхьана йоІана тІе а хьийзаш, цуьнан безам вовшашкара баккха а гІерташ делар.

— Тхуна оьшуш дац иза, — аьлла, къоршаме хадийра Дуддис Асетан къамел. — Ас дош доьху хьобгара: со веза хьуна я Удди веза?

Асет йист ца хуьлуш, доттагІийн юьхьа дуьхьал хьажа а ца хІуттуш, лаьттара. ЧІогІа дагна лазам болуш хала дара цунна шега динчу хаттарна жоп дала.

— Асет, — элира Дуддис юха а. — ЦІе яккха хьо ца хІутту. Иштта деллачу хаттарна жоп дала хала ду. Вай цхьаь дийр ду. Тхойшиннех хьайн безам болччуьнан

юьхьа дуьхьал а хьаьжна хьо дIаяхчхьана тоуьйту оха.
Реза вуй хьо, Удди?

— Реза ву со-м,— гIетайра Удди.

Меллаша хьалаайира Асета корта, тIаккха Уддега а хьаьжна, ела а кьежна, сиха кIудал белш тIе а яьккхи-на чехка дIаяхара иза.

Вохна, махвелла Асетана тIаьхьахьожура Дудди, ша хIун дан деза а ца хууш. ТIаккха жимма бина а дагна синтем бан, Уддига элира цо, хаттар деш:

— Цхьаьнгге а ца хьожуш дIа ца яха иза?

— Хьо блаьрса дайна-м вац?— хаттарна дуьхьал хаттар дира Уддис. — Шен безаман дог елакъяжарца сан кийра а диллина яха-кх! Йойт, де дала хьан, дуьне, мел хаза а ду-кх хьо!

— Да дера, чIогIа хаза ду,— аьлла, бур-бур дира Дуддис гIийла, когаш тIе охьа а лахлуш.

Цхьа аьрта хьаьжира иза шен карарчу ссере. Ойла-наш ийнера. Ша и хин йисте баран бахьана хIинцца дагадеара цунна. Шена баьлла цатам берриге а оцу серигах баьлча санна, саттийна оьглазаллийца каг а бина, ластийна хи чу кхоьссира цо иза.

Оцу сохьта топ елира. Дудди охьалахвеллачуьра хьалаиккхира. Гира доттагIашна дIахаьккина хил деша йолуш йоллу говр йоьжна, тIехь тоьпаш карахь кховиь стаг а волуш, варда а, хи йистехь юьзна йолу, тоьпан хIоь чекх а баьлла, хи Iенаш лаьтта кIудал а. Дехь лаьтгачу кегийчу нахана тIе вахара ши доттагI. Цара дуьйцура:

— Дозаллаш дукха дора Кхокхас. Вардана чу а тоьхна дIаехьи иза-м. Мохь ала а ца кхин Кхокха-м.

— Сийсара шега сакьера аьлча, шен безам лаьттачуьнга бен-м кьоьрур дац ша са, аьлла хиллера цо. Са ца кьийринехь а, хIинцца Ризванан зуда-м хир ю цунах.

— И схьаяккха тIаьхьавала Кхокхин да а вац цIахь.

— Шена доккха совгIат а доккхуш, моллас дIасерзор ю церан юкьаметтиг-м.

Дага тесира Дуддина, иштта Асет яднийча мел дика хир дара бохург. ТIаккха а, ядийна йигинчух, безам боцуш хилча, дика зуда а ца хуьлу, бохучо ойланаш хий-цира.

Стиглахъ цхъа а марха йоцуш довха де дара. Уддин коч хъацаро яшийнера, хинца хи чу а йоъттина тле-юыйхича санна хеталора. Хъаьж тлера хъацар плелг хъокхий кест-кеста дла а доккхуш, цел еттара Уддин. Догла даза дукха хан йолуш хъаьжклаш маьжеллера, гийла лаьттара, лод хъаьрчина оллаеллера, латта дакъаделла лилхинера. Садала мосазза соцу стигала хъалахъожура Удди, гучу ца йолу те беркатечу догла-нан марха, бохучу ойланца. Амма, хъоькх ца хаало, къагийна тас санна, цлена яра стигал. Хлокху цхъана-шина денчохъ догла ца даглахъ хъаьжкlex дог дилла деза, тлаккха мацалла а ю тleлаткъа кичча. Уддин уьрдана дикка лахахъ, таьлинчу меттехъ йоккха аре дла-лаьцна йийна хъаьжклаш чlogla хыйкъйна лаьттара. Хинца хи диллина хилар а хаалуш могланашна юккьехула. И хъаьжклаш жа долчу Iелин яра. Юххехула доглучу доккхачу хи тлера схъаяьккхинчу саьнгар чухула хъашт мосазза хили хи дилла таро йолуш дара цигара латта. И саьнгар йоккхуш, кхечу юьртахоша санна, дакъа Уддин а лецира, ша Iелера эьначу хлуна дуьхъал болх беш. Ткъа Уддин урдана тle мел къа хъегча а хи дало аьтто бацара лакхахъ, шу тlexъ хиларна.

Юххерчу уьрдана тlexъ йийначу хъаьжклашна асар деш воллу Уддин лулахо ЯрагIи, болх юкъах а битина, схъавсара. Текхоччушехъ элира цо:

— Хъоькъийла хъан, Удди.

— Далла воьзийла. Амма «хъоькъийла» бохург-м хирий хъовх вайна иштта йокъа латтахъ.

— Вицвелла техъа тлераниг? Дукха хан-м ю вай догла даре сатуьйсу.

Шнй а лаьтта охъахира. Баьшначу коьрта тlexула а, хъаьж тle а месала куй хъаькхира ЯрагIис.

— СапаргIат хъажа ца ло со дlo лахарчу хъаьж-клашка.

— Ас ойла ен а дукха хан ю. Цигара латта Iелина хъан делла? — хъаьттира ЯрагIис.

— Tle оцул дукха а луш бохий ахъ? И ду-кхи суна Iеткъарг а.

— Балхана букъ сетто мало еш со велхъара-м цхъа хлуна а дара хлара. ВалахIотталц болх бешшехъа

со-м ца волу духалург цхьаьнгара ялта ца даьккхича. Ткѡа Іелни кертара доьрчий хІинца а дуьзна ду стох-калерчу хьаьжкІех. Нийсо йоцуш ду хІара.

— Нийсо йоцуш-м дукха хьаха ду хІорш. Вуьшта и нийсо муха, хьан йийр ю ца хьаа-кх.

— Дерриге а делан карахь ду. Цо йийриг хир ю-кх, — кІорга са даьккхира ЯрагІис. — Далла духаьбара ма хозийла, цкѡацкѡа аьрха ойланаш а йогІу коьрте.

ХьаьжкІийн лод гІийлла лестира. Хиъна Іечу шинна лаьмнийн прачу баххьашна тІехула жима кІайн марха гира. Иза тІаьхь-тІаьхьа йоккха хуьтура, яьржара, бос хуьйцуш макхлора, эххар а Іаржѡелира. Дукха чехка лаллаелла йогІура иза. Кхин дерг дерриге а дицделла, векхавелла вовшашка хьаьжира Уддий, ЯрагІий. Стигал кѡекѡаш геннара схьа гІуьгІ хезира. Цул тІаьхьа йоккха хан ялале юххехьо стелахьштиг туьйхира, нн-заре боккха кхакха батІош санна, дукха чІогІа тата а доккхуш.

— Схьатела, догІа! ТІекховса чехкка!

— НнІмат! Хьо доккха ннІмат!

Воккхавера Уддий, ЯрагІий. ДогІанах кѡаьхкина вада дагахь а дацара цу шинна. Мелла а чехка схьахьоьхура церан дегнаша догІа. Дерриг Іалам а дара цуьнга сатесна.

Дукха чехка ведда вогІура новкѡахула цхьа стаг, гІовталан ши тІам дуткѡачу доьхкарх а боьллина. Леррина хьаьжначу Уддина вевзира Дудди. «ХІара мичара вогІу хьовх?— оила йора Уддис.— Цел а ю кхуьнгахь-м». Дуддина а гира хІара шиъ. Схьа а ца воьрзуш, болар ца лагІдеш, мохь туьйхира цо:

— ДогІа тоха доллу! Вада ший а цІехьа! Вада!

Уддий, ЯрагІий доггах велаветира. Вада тов! Ялташ, бецаш, днтташ дендеш долчу, хІинццалц сатнйсинчу догІанах вада тов! Ма сонта хьехам бара-кх иза.

— Дудди! Дудди! Вадарх вер вац хьо! Собар де, цхьаьна гІур ду вай цІа!— мохь туьйхира Уддис.

Цуьнан дешнаш бакъ дан санна, нилха, даккхий тІадамаш нйгира. Оцу сохьта гонахара хІо дузош тамехь хьожа гІаьттира лаьттара хьаьла. Дудди, цІеххьана дагаваьлча санна, сецира. ТІеодоладелира мела догІа.

— Хьо асарара вогІуш ву?— хьаьттира Уддис.

— Ву-те. Мэлана молла Даудана асара ваханера со. ЭхІ, мел дика хьнэкѡар ю-кх хІинца цуьнан хьаьжкІаш!

Удди гома хьаьжира доттагичуьнга. Ца тайра цунна и тлаьххьара дешнаш.

— Моллин хьаьжклаш хьнэкъар ю, бохуш, воккха ма ве хьо? Уьш хьан елхьара-м цхьа хIума а дара, нехана-наш...

— Клезиг хаьа хьуна, Удди. Ас асар динна хьаьжклаш хьскъаро тоьшалла до балхана со клado еш ца хиларна. Цундела дика хета суна уьш хийкьича. Молла Дауд юьртан а цIарах далла гIуллакх деш ву, ткъа моллина гIуллакх дарца ас сайна а боккху мэл. Цигахь асар деш-м со цхьаь хилла ца Iара, — тIетуьйхира цо бехказлонна санна. — Хьуьжарера мутаIелимаш а бара. Уьш цхьана кхура клел севци догIанах къаьхкина.

— Мэлана гIуллакх дар-м вон дац, — элира ЯрагIис. — ХьостагIа маьждигехь моллин хьехамашка ладуйгIира ас. Диккачух кхийтира со.

Удди кьийса ца хIоьттира.

Шн доттагI цIакхавчча йоккха хан ялале догIа сецира. Цкъачунна Iабийра цо латта. Амма кхин а алсам иза деанехьара дика хир дара. Делахь а, оццул деанчо а дикка сапарIатдаьккхира массераи а.

Сарахь веана схьакхечира Iадсалам.

Шуна хIумма а хезний? Вайн моллас тахана кхайкхийна, шена седа жайини тIехь гучудаьлла, тховса керстанийн, бусалбанийн жинаш тIом бан дезаш хилар, цундела маьрklажан ламазаш динчул тIаьхьа арахула а ца лелаш, цIераш а ца ягош, хьалххе дIадийша деза, бохуш. Шуна муха хета цунах дерг? Со-м вац дIавижа дагахь. Цкъа а ца гина суна жинаш, уьш хIун бос болуш ду хьажа дагадеана суна.

— Цара Iадорна кхерам бац? — хьаьттира Уддис.

— Гича хуур ду-кх. Тховса соьца уьш ларда реза вуй шуьшнъ?

— Со-м ву. Сайн карахь шалго-топ хилчахьана жинаш хьовх, эла-эпсар а хIумма а йоцург хета суна, — элира Уддис, коьртара куйн, маьIиг саттийна, раз а боккхуш.

Реза ца хилча кхеравелларг лорур ву-кх, бохург дага тесна, Дудди а резахилра.

— Делахь хIета, со жимма Iарж а ялийтна схьавогIур ву.

ГIодаюккье дикжинчу доьхкарех шаьлтанах а тийсина, кара шалго тоьпаш а лаьцна, Дуддин цIенойи

латта тлетесначу тхов тлехъ хиъна леш вара ши доттагІ. Юрт тапъаьлла длатийнера. Хинццалц санна ца леш, наг-наггахъ бен ца хезара жлаьла лета а.

— Дудди, дийцахъа суна, вайн бусалбанийн жинаш тоьлар ду я керстанаш тоьлар ду?

— И хІун хеттарш ю ахъ йнїраш? Бусалба жинаш тоьлар ду-кх.

— Жайнаш тлехъ муха дуьйцу жинаш? ШайтІанаш санна, малаш а йолуш-м дац уьш?

— Жинийн малаш яц. Адамаш санна ду, боху уьш, амма цхъанне а, шайца тайна воццунна, гучу ца довлу уьш. Нагахъ санна хьо цаьрца тайна хилча, цара хазна карайойтур ю, хьо хьал долуш виьр ву. Цаьрца тайначу стага аьлларг кхочушхуьлу, цаьрца тайначу стага хьербевлла нах а то бо.

— Хьайн дела дуьхъа, боккъл а боху ахъ?

— Дера боху. Ас жайнаш клезиг дешна моьтту хьуна!

— Бохам хІун тайпа боккху цара нахана?

— Стаг хІаллаквеш. Цамгийла а кхоьтуьйту, Іада а во, эха дерІа чуьра са дІа а доккху.

Шлехъана топ елира. Тхов йнстехъ хинна Іечу шина доттагІчун карара юьйлина тоьпаш охъанийгира. Лаштах хьакхалушшехъ ший а топ тІаьхьий-хьалхий елира. ЧІорІа кхеравелла ши доттагІ, лами а бицбелла, тхов тІера охъа а иккхина, тоьпаш ца лобхуш ведда цІа чу иккхира, сиха зайлаш дІа а духкуш.

— Дудди, кху чу-м лелхар дац жинаш?

— Суна хІун хаьа! ТІом дІаболабелла церан, вайшиъ вицвала а мега царна. «ОшхІаду» деша, «ошхІаду». Бусалба жинаш хила а мега вайшинна тоьпаш кхнйсинарш. Вайшиъ бусалба вуйла хаахъ дІагІур ду уьш.

Доггах «ошхІаду» деша волавелира Дудди.

— Дудди! Удди!

Доьшу «ошхІаду» а сацїйна, когаш лехна, Іаднїча санна, цІенкъа охъахира Дудди:

— Кх... кх.. кхойкху цара,— аьлла, багах халла ши дош а долуш.

ДоттагІий кхерийнарг Іадсалам вара. Забар еш, топ яьлча доттагІаша хІун до хьажа, кхоьссира цо иза. Дагахъ дацара цунна ши доттагІ нштта чІорІа кхералур ву бохург. Кхин мохъ беттарх и шиъ аравер воцїйла

а хинна, урамновкѣа дѣволавелира Іадсалам. Генара схѣахезара цунна говран бергийн тата. «Мила ву те и говрахъ воѣлург?»— бохуш, ойла а еш, нехан цийна тѣхѣа лечкѣира Іадсалам. Дукха хан ялале юххешхула говрахъ тѣхвелира бере. Юѣхъ-сибат башлакх хѣарчинна хиларна, бутт мархаш тѣхѣа лечкѣина башха сирла а ца хиларна, ца вевзира Іадсаламна бере. Тѣахѣа хѣоѣжуш Іачу цунна гира иза нехан керта воѣрзуш. Сихонца беречунна тѣахѣа вахара Іадсалам. Гира цунна, Дуддин лулахъ ехачу жерочуѣнан кертахъ раѣлун бѣлѣамах дѣатесна говр. Меллаша ког боккхуш коре а хилла, ладуѣйгѣира Іадсалама. Хезира цунна:

— Цѣханна а гирий, молла, хѣо кхуза воѣлург?

— Иштта ца кхетахъ а вац со. Дера ца гира. Ас тахана аѣллачу дешнаша вайн юѣртахой маѣркѣажа хан а хилале дѣатебина. Цѣа а деѣл даѣхѣар дац тховсалерчу буса арадала.

— Мел дика дагадеана хѣуна иза. Тоѣпаш юѣйлуш хезирий хѣуна?

— Хезира. Цѣа Іовдал хир ву жинаш дѣалелхадо ша бохуш уѣш кхийсинарг. Хѣан мерзачу чѣепилгашка сатуѣйсущ хилча хѣуѣу а доѣлѣу дага. Уѣш дагадаѣхкина йира ас вайн юртахошна а кнѣтарло цу жинех лаѣцна.

«Горлера молла я! Хѣо санна хила а веза хѣуна борша стаг!— бохуш, шен дагахъ, меллаша корера дѣахилира Іадсалам.— Моллас тховса жинийн тѣом кхѣйкхийна, тѣѣа цигахъ даѣѣалоцуш ца хѣллехъ а, цѣа хѣлонц йѣоцуш ваха ца веза со цѣа!»

Говр терсира. Іадсалам сѣа раѣлу кѣел а вахана, говр дѣа а яѣстина, цуѣнан дуѣрста а лаѣцна, меллаша кех велира.

Кхин хезаш шах-шнх а доцуш, вехха Іийра Уддий, Дуддий ладоѣлѣуш. Цѣа хан яѣллачу хенахъ дагатесира Уддина: «Ва нах, и жинаш гина стаг а ма вац, туѣйранаш-х даций те уѣш? И еѣлла тоѣпаш а цѣхаммо жинаш дѣалелхадо ша бохуш-х ца кхийсиний те? Эхъ ма ду, бер санна, хѣокху чу а лечкѣина валлар, суна чул башха кхин уѣш гина воѣчу Дуддис бохучух а тешна».

Дечиг-маѣйги йистерѣа хѣала а гѣаѣттина нѣларехѣа волавелира Удди.

— Ахъ хѣлун до?

— Дера воллу арѣвала.

Блаьргаш а къаьрэнна хьаьжира Дудди доттагI-чуьнга. ЭгIа-х ца виний техьа доттагI? Жимма а кхетамчохь волчо дуьйцу хIума ду хIара!

— Ма баккхалахь ког ара!

— ДIавалахьа. Хьо ца хIоттахь, чохь Iе, со-м ара-волу, — аьлла хаддош, неларан зайлаш дIа а даьхна. уча велира Удди.

Гобаьккхина тийна дара. Жимма ла а доьгIна, доттагIчуьнанний, шенний тоьпаш схьа а эцна, юха неларе веара Удди.

— Дудди! Ва Дудди!

Дуьхьал жоп ца хезира.

— ХIара хьайн топ дIаэца! — элира Уддис юха а.

НеI херийнчухула доттагIчуьнга топ дIа а елла, урам-новкъа велира Удди. «Ва нах, билггала левина-кх Iад-салама сой, Дуддий», сацам бира Уддис, кхин хезаш хIума а ца хиларна, хьалха санна лаьтташ юрт а хиларна.

ШозлагIчу днийнахь юьртахула даьржира лачкьий-на моллин говр йигина, бохуш. Дукха адам гулделлера моллин кетIахь. Молла а вара дог-ойла йоьхна нахана юккьехь лаьтташ. Массара а шайн-шайна хетарш дуьй-цура.

— ЛадогIал массара а, — аьлла, дIакхайкхийра мол-ла Дауда. — Нагахь санна сан говр лачкьийнарг суна хьаьа виийцина а схавийцахь, ас цунна доккха совгIат а дийр ду, дуьненахь и мел веа цунна блаьрг ца хил-лийта жайна а доккхур ду!

Оцу минотехь бохург санна, гучувелира говрахь во-гIу Iадсалам. Моллина гонах лаьттачу тобанна тIе а веана, салам делира цо.

— Сан говр! Сан говр! — бохуш, карзахваьлла гов-рана тIехьаьдира молла. — Нажжаз! Ахь лачкьийна хилла-кх сан говр! Хьанна моьттур дара Iадсалам къо-лаш дан воьлла. Кхин эхь а ца хеташ ван а веанний сан говра а хиина сан кетIа! Ас къорIанор ву хьо юьртан къеде дIалур. Восса говрара охьа!

— Молла Дауд, хьо дукха чехка а ма хьийза. ХIара юьртахой тешаш а болуш, нагахь санна, ахь дуй баахь, хIара говр хьайн ма ю аьлла, со реза ву-кх юьртан къе-дина хьалха хIотта а, къу боху цIе сайна тIелаца а!

— Сан ца хилла хьенан хир яра хIара? Юьртана а

хууш ду хъара сан говр юйла. Хъайн ю ала-м ца глерта хьо?

— Дера глерта, молла Дауд.

— Мичара яьлла хьуна, сан говр?

— Хлара хъан ю-яц-м ца хаь суна, амма сан кара жинийн тламехь кхаьчна. Нагахь санна, хлара хъан елахь, ас, со долара волуш, хьуна дла а ло-кх!

Моллин юьхьа тлера бос байра. Хинра цунна сийсара, ша ца гуш ца висинийла.

— А... а... а... сайчух тера-м ю хлара, Делахь а сай-ниг яц моьтту суна. Со-м сайниг ю моьттуш вара. Дела дуьхьа, ладсалам, хала ма хеталахь ас хъайна цатам баккхарна. Тлаьххьарчу заманахь жимма бляьрса дайна ву со. Дегабаам бай суна хлумма а ма леладеллахь. Дика говр хилла хъайниг-м. Со кьинтлера вели хьуна.

Молла Даудий, ладсаламий н кьамел деш, йистехьо хлоьттина лаьттара Уддий, Дуддий. Кест-кеста муьшка йора Дуддис Уддина, шен дагахь «хъажал вайшиннан доттагI муха хилла?» бохуш. Моллин тлаьххьара деш-наш хезча, дукха члогла цецвелира ши доттагI, ший а багош глаттийна висира. И шиь иштта лаьтташ гина, ладсалама мохь туьйхира:

— Алкханчаш бапа лелхар шуьшинна. Ваьшта оза багош!

Ши доттагI багош дла а кьовлуш, эхь хетта дла-схьа хьаьжира. Амма н шиь тергалвеш цхьа а вацара.

Члогла цецбевлла дла-схьа бахара юьртахой. Молла ладсаламана кьинтлера вала хлун бахьана ду а, массарна а дика евзаш йолу говр цо шениг яц бохуш мукларло дар стенна тледобгIна ду а ца хууш ойланаш йора цара.

VI

Ши доттагI ойланашка вьожна воьгура. Удди шек вара ладсалама йинчу китарлонах. Бляьргаш болчунна муьтххачунна а гуш ма яра говр. Хлунда дира те моллас мукларло, говр шен яц, бохуш?

Дуддин ойланаш нисса блястанехьа яра Уддичарна. Тамашийна хлума ду-кх ладсаламца сийсара хилларг. Тамашийна муха ца хуьлу, ша вухавогIур ву аьлла, дла а вахана, тламе нисвелча!

Дикка генаваълча, тлаъхъа-хъалха стаг ву, вац хьо-жуш дла-схъа а хъаъжна, Уддис элира:

— Ца теша со ладсалама дийцинчух. Вайшинга, ша жинаш ларда вайшиъ волчу юха воглур ву а, аьлла, длавахана хилча и муха кхочур вара цу вайна цхъанне а ца гинчу жинийн тламе?

— Ма глехъ хаъа хъуна хаа-м ткъа. Хъайна жинийн доьналла хууш ца хилча мукъана теший, ца теший бо-хуш хлунда ловъ хьо.

— Ас-м...

— «Ас-м»,— аьлла, сийсаз Уддех вистхилира Дуд-ди.— Жинаша шайна линча бляьрган неглар тухучу сохътана хъуна муха хлун ду а ца хууш пана махкахъ каравойтур ву хьо. Иштта цхъа жинийн глуллакх ду ладсаламца хилларг а. Бакъ ду, со хлинца шек-м ваьл-ла и цаьрца тайна ву моьттуш. Тайна ца хилча цуьнан кара и нисбелла дин кхочур а бацара.

— Моллин динний?

— Мичара моллин. Ца хезира хъуна моллас бохург? И шен дин хиллехъара молла вухавер вацара.

— Хаац.

— Хъуо дешна велхъара хуур дара.

Иштта къамел деш ши доттаг! схъавоглуш лнэта жлаьлеш а, детта маьхъарий а хезира. Сиха вовшашка хъаъжира и шиъ. Кхин дийца ца оьшуш кхийтира ший а вовшийн дагарчух. Шиммо а болар сихдира. Маьл-маьлехъ хьокхашца кыйлораш а йнна охъайожжа йол-лучу, эларан тишчу кертана юххехула а ваьлла, урам-некъо голатухучу кхечира и шиъ. Цигахъ гулбелла дук-кха а кегийрхой бара, боккха го а бина, юккъехъ док-кха месала ши жлаьла а долуш. Жлаьлеш, ира клом-сарш гучу а яьхна, вовшашна тле цабезамца бляьргаш а боьгйна лавттара, цогарчий а дуйлина: «гIягI-гI-гI»,— бохуш. Гонах лавттачу кегийрхоша карзахдохура уыш кест-кеста:

— Суь, суь!— маьхъарий а детташ.

Дуддис доттагичуьнга хавттира:

— Муьлхарниг тоьлур ду?

Дукха ойланаш а ца еш жоп делира Уддис:

— Ёаьржаниг!

— Хлан-хла, клайниг тоьлур ду.

— Дац, Ёаьржаниг тоьлур ду.

— Клайниг!

— Іаьржаниг!

Жіаьлеш вовшахтасаделира. Ший а цхьабосса бохург санна глор долуш дара. Члорла тийсалора жіаьлеш вовшашина ка детташ, амма хинца а муьлхарниг тоьлур ду хууш дацара. Цеххьана клайчо Іаьржаниг, вортанах ка а тоьхна, лаьтта охьаталийра.

— Ас элирий! Ас элирий! — бохуш, цхьана меттехь ирахкийсалора Дудди.

— ХІун элира? Іаьржаниг тоьлур ду, бохуш вацара хьо?

— Вацара. — аьлла, Дуддин багах доллушехь Іаьржачу жіаьло, тохаделла шен мостагІчуьнан карара а даьлла, дукха маса тІекхетта охьатуьйхира клайн жіаьла. — Вара, нара! — элира Дуддис тІараш а тухуш.

Амма клайн жіаьла дукха ца Іийра кІеллахь. Каде хьала а иккхина, буьрса чухьаьддачу цуьнан карадеара Іаьржачуьнан лерг. Доггах охьаталийра цо шен мостагІ, лерг схьадаккха санна. Оцу сохьта мохь туьйхира Дуддис:

— ТІеталалахь! Хьай борз яІ. Хьаха ду клайниг лата хууш-м. Саттаде! Саттаде! КІелдахийта! Хьакхаделлахь!

— ХІей, — аьлла, Уддис пхьарс схьалецира Дуддин, — хьо муьлхачуьнгахьа ву?

— И бохург хІун ду?

— Цкъа клайчуьнгахьа хуьлу хьо, тІаккха Іаьржачуьнгахьа хуьлу.

— Со тоьлладчуьнгахьа ву! Суна иэша ца лаьа! Кхий-тиш хьо, ва Удди?

— Дукха дика кхийти. ХІета со цхьаьнггехьа а вац.

— Ма хила. Со-м ву!

Ліэташ дерш жіаьлеш доцуш, ша волуш санна, карзахваьлла хьийзара Дудди.

Бехха лаьттира ши доттагІ, кхин синкъерам боцуш, юьртарчу кегийрхоша кест-кест кьовса а лой вовших лотьуйтуш ма хиллара, ліэтачу жіаьлешка хьобжуш. Эххар а Іаьржачуьнан глор кхачиьра. Клайниг а члорла гІелделлера, амма хІетте а дика тийсалора иза. Шинних а оьхуш цІийш дара.

Эццахь гучувелира говр хитла йигина вогІу Іадсалам. Гона юькатесиьра цо говр, мохь а тухуш:

— ДІа-схьа йовла эхь доцу хІуманаш! Шул кьиза ада-маш хир а дац!

Шед а лестош дІа-схьа кьастийра цо жіаьлеш. Удний, Дуддин сиха юьстахвелира, Іадсалама кхин бехк баккха-

ле, аьлла. Вуьш а дла-схьа буьйхира, синкьерам цу тлехь чекхбелира, хиница леттачу жлаьтех лаьцна шайна хетарш дийца кегийрхошна дукха хIума а делла.

Цехьа вогIучу Iадсаламана шен кех чувьорзуш цхьа стаг гира. Шед тоьхна говр хаьхкира цо. Керта кхоччу-шехьа вевзира цунна Рамзан. Курра говр сацош, тIахь-аьлла охьайккхира иза Рамзанна хьалха.

— Оссолом-Iалайкум! Марша вогIийла хьо, Рамзан!

— Маршалла хуьлда хьуна а. ЭхI, хIара нисбелла дин! Маца хилла хьо хьал долуш, хIара эца а таро йолуш?

Iадсалам велавелира.

— Иза тIаьхьа дуьйцуьр ду ас хьуна.

Лохачу цийнан уча елира безамехь жима зуда. Иза Iадсаламан хIусам-нана Рамнат яра. Веанарг вевзина, сиха цунна тIе а сана мараиккхира иза, маршалла а хотуш.

Рамнат яахIума ян тохаелира. ЦIа чохь шаьшшиь висча Рамзана хаьттира:

— Ларча?

— ДIо тIорказ чохь ю. Ва нах, цу БургIахь а, хиница а язйина, хьалхаяьккхина и ларча ю хьан. ХIун ю цу юккьерниг ян мукъане? Цхьа башха герз санна, ма чIогIа ларъеш ю хьан иза.

— И нийса эли ахь. Дан а ду цу юккьерниг башха герз. Паччахьний, хьоладайшний дуьхьал, мел йоккхачу тоьпал а чIогIа герз ду иза. Схьаяккхал ларча, ас гайтий хьуна.

Рамзана бохучух ца тешаш схьадиллира Iадсалама тIорказ. Ларъеш схьа а эцна дIакховдийра цо ларча. Рамзана схьа а яьстина стоммачу туьпа юкъяра схьанийцра деакIов цхьа кехат.

— Хьажал. Дукха буьрса герз ду хьуна хIара.

Кехат кара а лаьцна хьаьжзира Iадсалам. Цадевза хьаьркаш хилар бен цу тIохь дерг хIун ду ца хаьара цунна. Кехатан букъа техьа а хьаьжзира иза.

— Йоза ца хаар вайн дакъазалла ю, — элира Рамзана. — ГIала балха ваххалц хьуна чул башха суна а ца хаьара йоза, цигахь сан оьрсийн доттагIаша-белхалоша Iамийна суна деша а, хаза ца яздахь а, язда а. ХIоккхула жимчу хIокху кехато ша мел доьшучуьнга кхойкху паччахьний, хьоладайшний дуьхьал кыйсам латторе, бIаьргашна дуьхьалара бода дIакъахкош гойту белхалойн,

ахархойн вочу дахарна бехке берш, Ёрабоху цаьргахь
Іазап латтораш.

Террина ладоьгIура Іадсалама. Ткѣ Рамзана цунна
кхета аттачу дешинашца дуьйцура гIалахь белхалоша лат-
точу кыгIсамах, белхалойн вочу хьал-дахарх лаьцна. Эх-
хар а къамел чекхдоккхуш элира Рамзана:

— Паччахь вохийна, хьоладай лаьхкина дIабаххали,
къинхьегаман халкъо Іедал шен каралаццали кхин мий-
цалур дац дахар.

— Цхьа хIума ду со ца кхуьуш. Оьрсий муха бевр бу
шайн паччахьана дуьхьал, иза а вац оьрси?

— ЛадогIал ахьа. Вайн Лома-юьртахь вехаш ву жа
долу Іела а, совдегар Висха а. Кхин берш ца хьехор
вай. Башхалла юй царний, хьуний, хьо санначарний
юккъехь?

— Дера ю. И шиь шортта хьал долуш ву.

— И хьал царна хьан дебадо? Аша, къелла-кънкь,
бохуш Іачара дебадо, царна хьалхара доцу шу: цера
жа дажадо, оханаш до, ялташ чудерзадо, масане ду
уьш! Ткѣ Висхас хIун до? Шен туьканахь юкхуш йол-
чех шуьгара кхолха мах боккху, вуьшта а деса долу
шун ксанаш дассадо. Паттаца юй вайн юьртахь ний-
со? Яц. Иштта хьелаш ду оьрсашна юккъехь а. Пач-
чахьо хьоладай ларбо, ткѣ молланашний, мозгIарший
паччахьана муьгIахь хиларе кхойкху халкъе, дуьненахь
халонаш лайнгарш белча ялсаманехь хир бу, бохуш,
туьйранаш а дуьйцуш. Цу дерригенах а цхьаберш кхет-
та, ткѣ вуьш хIокху кехаташа а, цхьацца болчаьрца
шайц-шайца къамелаш даро а кхетабо.

— ХIинца кхета хьуна со а. БургIахь лаьцна хьо
дIавигарх. Дукха ваьллийн хьо чохь?

— ХIан-хIа. Бахьана а ца карийна араваьккхира.
Амма хIара ларча соьгахь карийнехьара, Сибрех боь-
дучу цу шуьйрачу новкъахь-м хир вара со хIинца.

Чуеанчу Рамната дечиг-маьнггI тIехь кIайн шаршу
яржийра. Хьаша веача деш долу чIепалгаш дехкира
цу тIе. Рамзанний, Іадсаламний, тIе а хилла уьш даа
волавелира. Рамнат неларехь лохачу гIента охьалахь-
елира.

— Цу говрах дерг тIаьхьа дуьйцур ду а, аьлла,
хIинца хьаха а ма ца до ахь?

Іадсалам боьлучу бIаьргашца Рамнате хьаь-
жира.

— Хлокхунна-м де а хлума ца хета кыннош летор. Вуышта хаза-м нисделла кхуьнан иза,— доггаха ела-елира Рамнат.

— Дийцахьа,— дийхира Рамзана.

Хлумма а лачкъа ца деш дладийцира ладсалама. Кхуьй а члогла доьлура юьртана а евзаш йолу говр шениг яц, бохуш, молла вухаваларх.

— Цхьа ледарло яьлла хьобгара,— элира Рамзана воьлучура цлеххьана соцуш.

— Хлун?

— Гой хьуна, дийнна юрт лейина молла йораваккха везаш хиллера. Цхьаберш шок-м хир бу, делахь а ма дарра дерриге а дладийцинехьара сов баиша хир дара. Моллех тешам бовр бара. Кхин долчарна тлехь а цо шаьш ледойла хуур дара адамашна.

«Эх! велла вала со дела! ма ледарло ялийтина ас,— аьлла хийтира ладсаламана и тлаьххьара дешнаш хезча.— Цу говре безам бахана кхин дерг дерриге а дицделлера-кх суна».

— Хинца ваьккхича?— хаьттира цо.

— Тлаьхьо ду. Шен заманчохь дан доглу глуллакх тлаьхьа дича, хьалха сапна, мехала ца хуьлу. Кхин а шорта хаалур ду хьуна, молланаший, кхечарий бодане халкъ ледеш глуллакхаш, тлаккха ма ялийталахь хинца санна ледарло. Хьо парглат ваьллачхула волахьа глала. Дикка хлуманаш девзар ду хьуна, ас дуйцул ду.

— Ван а мега со, билгалза жоп делира ладсалама.

Хлума йиьначул тлаьхьа, кхин хан ца йойъуш длаваха тохавелира Рамзан. Буйса а яьккхина вахча мегар дацара, шега аьлча, ларчанехьа корта тесица цо.

— Хлара длакхачо еза. Члогла кхуьнга сатуьйсуй бу сан накъостий. Вуышта а хьевелла со. Тховссахь глалахь хила деза сан.

Юьртах валлалц Рамзан новкьаваккха вахара ладсалам.

VII

Хьалхаваьлла ладсаламний, цунна тлаьхьахлоьттина Дуддий, массарел тлаьхьахлоьттина Удди а воьлуш, тлаьхий-хьалхий хинттина борлура таллархой. Дудди ладсалама дийрриг деш, цо санна, топ белшах а тесна воьлура. Ткъа Удди, топ кара а лаьцна, нагахь

экха гучудалахь, Іадсаламмий, Дуддий тоьпаш кара-
лаьцна валале, тоьхна хІаллакда дагахь воґура.

Цкѡа а талла вахана вацара я Дудди а, я Удди а,
Тахана а Іадсалама вита а ца витина араваьтлера и
шиь. Таллархойн тоьпаш а шиммо а цхьаьний эцнера,
массеран а хилча нахал тІаьхьа ца виса, бохург санна.
Амма эцхьана, тоьпаш цкѡа а кхоьссина яцара, жинаш
лардечу бусий бен.

Цхьана лекхачу дитта юххе нисбелира уьш. Хьуьна
юккѡехула дукха лелла гІелбеллера. ХІинццалц леларх
цхьа а экха ца хаадаларна дикка йиш йоьхна вара
Іадсалам. Юха, беца тІе охьахаа дог хилла охьахьаьж-
ча, елла Іуьллуш кьнг а гина, цуьнан мекара бІаьргаш
дийладелира, ши доттагІ хьовзо дог хилла. Дитташна
тІехула дІа-схьа хьаьжира иза. Царна юххехь долчу
лекхачу диттан буьххьерачу гаьн тІехь хинна Іеш олха-
зар гира цунна.

— Топ нийса муьлхачо туху аш? — хьаьттира цо.

— Ас туху! — элира Дуддис.

— Ас туху! — элира Уддис.

— Аса мел генахь хиларх топ тоьхна мозанан бІаьрг
боккхур бара! — элира Дуддис дозалла деш.

— Делахь дика ду. ДІо гІаш юххехула дІахьажал.
Гаьн тІехь хинна Іеш долу олхазар дожадел охьа.

— ХІокху сохьта, — аьлла, каралецира Дуддис топ. —
И-м хала доцург ду. ХІокху сохьта лаьттахь хуьлуьйтур
ду ас иза-м. Удди, вайца жІаьлта дац, и олхазар охьа ми-
чахь дужу хьожуш хилалахь!

Леррина топ хьажийра Дуддис, олхазар Іалашоне а
лоцуш. Юххехь лаьтта Удди шен дагахь олхазарна топ
кхета лууш вацара. Оццул доккха хьуьнар Дуддегара
даьлча иччархо аьлла цуьнан цІе яхарна кхоьрура иза,
шен доттагІ иза велахь а, бІаьрла долу гІуллакх цуьнгара
далар ца ловра цо.

БІаьргаш а хьаббеш, лаг озийра Дуддис. Топ елира.
Юххехь лаьтта Удди а, олхазаре хьажаран метта бІаьр-
гаш а хьаббеш охьалахвелира. Топ яларца тІехьахь лаьт-
тачу Іадсалама, шина доттагІана ца гойтуш, хьалакхоьс-
сира ша схьаэцна елла кьнг. Диттан гаьн тІера гаьн тІе
кьжуш охьайогІу кьнг гира шина доттагІана дІа-схьа
баьржаш лаьттачу кІуьрана юккѡехула. ДІа дитта кІел
хьаьдира и шиь. Кьнг яраш юккѡе охьаюьйжира. Ткѡа

дитта тлехь хилла олхазар-м топ йоллушехь, тлема а даьтла, дладахара.

И цхьа олхазар доцург дуьненахь дерг дерриге а диц а делла, яраш кего хлоьттира ши доттагI.

— Ма йожий! Ас элирий! — бохуш, куралла йора Дуддис.

Ткъа Удди, вист а ца хуьлуш, яраш дIасатуьттуш волура.

— Карий! Кънг ю! — аьлла, мохь туьйхира цо. — Iадсалам, схьаволахьа!

— Ян а ю, — аьлла, охьа а таьIна, ког а лаьцна хьалалецира Дуддис кънг.

Цлеххьана Уддис бIаьргаш къарэнийра. Кънийгана тлехь нIаьний гира цунна.

— И... и... их елла ю! — элира цо шен воккхавер лачкъа а ца луш.

— Топ кхетча яла ца ле! Ас топ и ен ма кхоьссира! Яла ца елча тлема а яьлла дIагIур яра хIара, — элира Дуддис, доттагIчуьнга а хьожуш.

— Хьажал хьо, — бохуш, къар ца лора Удди, амма шен дагахь ойланаш йора цо, дитта тIера охьа муха июьжна и елла кънг, бохуш.

Тлевсара Iадсалам. Цхьацца куьйга когаш а лаьцна, лерина къийге хьоьжура Дудди. Кънг нIаьна бина яра. Шеквстира иза, амма яхь дIаяла ца лаьара.

— Хьажахь, Iадсалам, елла кънг ша йийна бохуш къар ца ло-кх хIара.

— ХIара-х нIаьний а дина ю! — элира Iадсалама чIогIа цецваьлмачуха.

— Хилча хIун ду. Шуна хIун хаьа дийна йолуш дуьйна а цунна нIаьна бина ца бина? Цу тлехь-м хьаха Iехор вацара аш со, — элира Дуддис, ша а шек а волуш, и ша йийна хиларх. — ХIинца аш муха туху а хьовсур ду вай, — элира цо къамел хийца дагадсана, кхин хIун эр ду а ца хинна. — Шайш топ иштта нийса ца тухудела дуьйцура аш и хабарш-м, ас динарг ца лалуш.

Iадсалам доггах воьлура. Ткъа Удди и елла кънг хиларх доттагI тешо гIерташ хьийзара.

— Хьажал хьо топ кхетта а я цIий даьлла а меттиг яц...

— Ца хилча хIун ду. Цуьнан цIий хIаваэхула лелаш гIорийна детта хила а мега. ХIара а йитий хьайгара хьуьнар гайта ахь. Кхетий хьо? ХIан, хIокхунах кхин дан хIу-

ма дац. Къиг юуш яц, — аьлла, доггах ластийна длакхоьс-
сира иза Дуддис, кхин гена даьккхина цунах лаьцна дийца
ца лууш.

Дикка хьун толлуш а лелла, цлехьа бирзира доттагний.
Дуддис юх-юха ша къиг ер дуьйцуш, ткъа Уддис и елла
яра, бохуш къуьйсун юьрта кхечира уьш.

Де суьйренгахьа лестича, са а даьлна, керта велира
Дудди. Кертахула дла-схьа бляьрг бетташ а лаьттина, жи-
мачу рагьу клел вахара иза. Цигахь дладобттина ши метр
деха а, пхьяьрссал стамний а долуш, керт тоян, дукха хан
йоцуш цо хьуьнахара деана хьокхий дара. Ша мукъа
ваьл-ваьллачухула уьш ирдора Дуддис. Хинца а дан хлу-
ма доцуш мукъа хиларна, хьокхий ирда волавелира иза.
Хор хьокханан юьхьигах доьазза диг тоьхчхьана тоьуш
дара: юьхьигаш ира хуьлура.

Луларчу кертара схъа мохъ хезира.

— Во Дудди! Хьо хІун деш ву?

— Хьокхий ирдеш ву.

Цул тІаьхъа йоккха хан ялале диг а карахъ гучувелира Удди. Коьрта тиллина месала кІайи куйн а, Іаьржачу, галпеш йолчу хечийна тІехула хецна, доьхка дехказа мохха коч а, кога буьйхина кІархаш а болуш.

— Жимма хьуна гІо дан дагадеана суна.

Шиммо а цхъабосса ирда долиира хьокхий. Иръеш йолу юьхьиг жимчу гуьйриг тІе а юьллий дай ластадой диг тухура, дІа-схъа кхийсатора чІийш. Ах сахът хан яла-ле болх чекхбелира. РагІуна боьгІначу бІогІамах лакха дІадуьгІира Дуддис шен диг. ТІаккха хъаьж тІера хъа-цар дІа а доккхуш, кетІахъа вахара ши доттагІ, тІулгаши-на тІехъ садаІа.

ШолгІачу дийнахъ Іуьйранна Удди волчу веара Дудди. Цуьнан кхоьлинчу юьхъа дуьхьал ма хъаьжжинехъ, кхий тира Удди цунна бохам баьлла хиларх.

— ХІун хилла? — хьаттира Уддис.

ГІийла жоп делира Дуддис:

— Сийсара кертара диг лачкьийна сан.

— Ахъ баккъал боху?

— ХІаъ.

— Хъан лачкьийна, аьлла, хета хьуна?

— Хаац. Ас дегабаам беш цхъа а вац. Суна-м хаац и хъан лачкьор ду.

Жимма ладоьгІуш а Іийна, хинна Іечуьра партъаьлла хьалаиккхира Дудди.

— Суна хаъа дан дезаргІ Бецапхьид шерала йилла еза!

— Бакъ боху ахъ. И курхалш дийриг, шера чуьра пхьид санна, веста а вистина, эkkхарх юьртана а са ялахъ бен зулам дер дац.

— ХІара, хъан пуьмалк юй? Лохъа соьга иза. Ас хІокху сохъта вахана баба йолчуьра шар дахъар ду, тІаккха бецапхьид лаца гІур ву вайшинъ.

Йоккха, цхъа ведар хилтал хи чу хоьу гуьмалк мара а йоьल्लीна, дІахъаьдира Дудди шен нана схаш йолчухъа.

Иза юхавогІу ларвеш кетІахъ сецира Удди. Воха Іен ца дийзира цуьнан. Хи чуьра схъаваьккхича санна, хъацар даьлла вашийнера Дудди йоккха гуьмалк юьззина шар дахъаш вогІуш. Дикка иза юххе кхача воьлча дуьхьал а вахана, цунна гІо деш цуьнгара гуьмалк схъаьйдира Уд-дис.

Цул тлаьхьа хан ца йойуш бецапхьид лаха вахара ший а.

Гойллец яьлла яра сийна буц. Гора а хлоьгтина буц дла-схьа телош лерина лобхура шина доттагичо бецапхьид. Ерриге а ойланаш цхьанна тлейирзина, бецапхьид лацарна тлейирзина йолуш, дерриге а диделла, гора а хлоьгтина, хьалхахьа телаш вара Дудди а, иштта Удди а. Вовшийн вицвеллера цу шиннена. Цеххьана хьалхахьа буц меттахьхайра. Длачукхоссавелира Дудди цхьана аглор, ткъа Удди вукха аглор, шиннен а кортош вовшахкхийтира вон лазош.

— Хьо мича глерта сан коьрта гле?

— Со-м ма ца глерта, хьо ву-кх и сан коьртах корта тоьхнарг.

— Пхьид хааселирий хьуна?

— Буц лесташ-м гира суна.

Юха а буц кего вуьйлира ший а. Йоккха хан ялале Дуддега мохь беллира:

— Хлара ю! Хлара ю!

— Схьалаца!

Дуддис шина куьйга схьалецира, буц санна сийна, букъа тлехь кегий тедарчий долу бецапхьид. Яхьира шина доттагичо бецапхьид, дукхе-дукха механа еза хлума яхьаш санна. Дуьхьал мел кхетачунна дуьйцура Дуддис ша дан глертарг.

— Хлиница хлара бецапхьид шерала а йоьлтина, ахкарг санна, оьккхуьйгур ву оха и курхалш лелориг. Дукха де-нош дохур дац цо дуьненахь! Нагахь санна, диг схьата-сахь гечда а мега оха.

Цхьа сахьт хан ялале даьржира юьртахула Дуддис пхьид шерала йоллар. Меттахьхьадинна наххармозийн вой санна, меттахьхьайра жима Лома-юрт. Массо а ва-хархо вара цунах лаьцна кар-кара оьцуш шений, шений хетарг дуьйцуш. Ткъа ши доттагI, Дуддин цла чохь гуь-малк цленкъа юккъе а хлоттийна, цу чу блаьргаш а боьгI-на леш вара.

— Пхьид чу юьллуш бисмалла ала виц-м ца велира хьо, Дудди?

— Хлан-хIа.

— Кхин хлумма а ала дезаш дарий те?

— Дерриг ала дезаш дерг ас элира.

— ХIун элира?

— Везин дела, воккха дела, хІара пхьид сапна вистина, ахкарг санна, оьккхийла сан диг лачкхийнарг!

— Маса дийнахь латто еза хІара кху чохь?

— Исс дийнахь-бусий.

— И-м еха хан ю.

— ХІетале шун хьовзадайтича муха хир дара аьлла хета хьуна? Ма бакъ дагадаера суна иза! Дагахь а дацара суна цунах лаьцна хІумма а. Ванах и хьаьнга хьовзадой-тур дара? ГІирмсолте! Же, валолахь, Удди, чехка ГІирмсолта валош воьл.

Ах сахьт хан яьлча схьакхечира Удди, ГІирмсолта а валош. ГІирмсолта 45—50 шо хир долуш стаг вара, дехий хьаьрса мекхаш а долуш, стомма боккха мара а болуш. Луьста девлачу хьаьрсачу цІоцкъамашна клелхьара схьахьожуш мекара бІаьргаш дара. Шун хьовзадарна наха шена хІума тосудела, цхьа боккхалла а шена цхьаь хаьа мотгийта гІерташ хуьлура иза даима а. ПхьовгІа-нахь а, вуьшта а шен аьтто баьл-баьллачухула цу шун хьовзадарх лаьцна бен кхин дуйцуш хІума ца хуьлура цуьнан, массо а цунах тешийта гІерташ.

Ца чу воллушехь, маршалла хаттарца цхьаьна, хаьттира Дуддис:

— Шун деаний ахь, ГІирмсолта?

ГІирмсолтас, таьлна боьмаша бос болчу гІовталан тІам дІа а тесна, гайтира дечиган шун.

— Ахь шерала пхьид иллина бохуш ма дуйцу наха, ва Дудди. Бакъ дуй иза?

— Дела цхьаь хилар санна, бакъ ду.

— ТІаккха, шун хьовзадой вай?

— Цунна кхайкхийтира ас-м хьовга схьа.

— Дика ду хІета. Цхьа хІуманаш-м пхьидо а хоуьйтур ду хьуна, амма шун хьовзадаре-м кхочур бац цуьнан ницкъ. И-м хьуна хьайна а гур ду хІинца.

Дечиган маьнги тІе охьахевшира уьш. Пхьаьрсийн голаш маьнги тІе а гІортійна, ший а куьг буй беш хьаб а дила, аьтто куьйган нана пІелг ирах берзийра ГІирмсолтас.

— СхьатІедиллал шун. Юкьаметтиге пІелг инсболуьйтуш шун тІехь социург. Иштта, хІай-хІай, иштта.

Шун нана пІелга тІехь сецїра.

— Схьаалал айхьа дегабаам хьанах бо.

Дудди Уддегахьа хьаьжїра, белш а саттош.

— Сан-м вац дегабаам беш цхьа а.

— Вая-м дера вара хъан, схъаала ца хлутту-кх. Делахъ хлѣта хъайн дагахъ дагалаца. Велин хьо?

— Хлаъа, — элира Дуддис шен лулахо Салман дага а лаьцна.

Шабар-шибар дан долиъра Гирмсолтас. Ерриге делган меженаш юла а елла, дечиган шун тле бовгІна бІаьргаш дІа а ца бохуш лаьттара Дудди.

— ...амин! — элира Гирмсолтас чІогІа.

Шун меттах а ца хъайра. Жимма хан а ялнїтина, юха а элира Гирмсолтас кхин дага лаца, аьлла. Иштта шолгІа дагалаьцначунна а меттах ца хъайра шун.

— ХІинца тІаьххъара а дагалацал хъайна кхин.

— Дагалеци, — элира Дуддис шен доттагІ Удди дага а лаьцна, забарийна лоцучуха.

Хъалха санна, цхъацца шабар-шибар дира Гирмсолтас. ТІаьххъара а чІогІа «амин» элира цо, шина доттагІ-чунна муха хІун ду ца хоуьйтуш, шун тІехъ лаьтта гуш боцу нана пІелг меттах а хъабеш. Оцу сохьта шун агІор а тавІна охьадуьйжира

— Хъавъзи хъуна, Дудди. Меттахдели хъуна шун. Ахъ тІаьххъара дагалаьцначо лачкьийна хъан диг.

Цкъа а, шозза а лерина коьртера дуьйна когашка кхаччалц Уддега хъаьжира Дудди. Цхъа миног хан яьлча юха а дира цо изза. ТІаккха, доккха баркалла а аьлла, жимма шай-кай а елла, дІавахийтира цо Гирмсолта.

Цунна тІаьхъа наьІ дІацІагІалушнїхъа, шекваьллачу Уддис хаьттира:

— Хьо ма лерина хьоьжу соьга, хІун хааделла хъуна?

Жимма соцуьгІа а хІлла, кІоршаме жоп делира Дуддис:

— ХІумма а.

Бели а саттїйна, аравелира Удди. Цунна чІогІа халахийтира, шех дегабаам беш-х дацарий техъа Дуддин вон хъежар, бохург дагатесна.

Геннахъ гуш яра пхьовгІа. Меллаша цига вахара Дудди. Тле ма кхеччинехъ пхьовгІанехъ Іеш болчаьрга салам а делла, йистехьо, сийначу бай тле охьахинра иза.

ПхьовгІанехъ болчеран (итт, шийтта стаг вара цигахъ) массеран а дог-ойла дІалаьцна къамел деш вара цхъа воккха, берриге корта къеж а белла, юьхъ хебаршка а яхана волу къена стаг. Цо дуьйцура:

— Ерриге юрт а яра церан хІуманаш лачкъаяр халахетта. Амма къу карош вацара. Шина дийнахъ а,

кхаа дийнахъ а члогла лийхира. Караянне цхъа а лар а ца карийна, беца пхънд шерала йоллар сацийра. Тлак-кха, лачкыййна хлуманаш къуьно схъатийсира. Делахъ а, юьрто дехарца бецапхънд шера чуьра схъа ца йок-кхуш йитар сацийра, къу ша гучу ца валарна, цо кхечеран а хлуманаш лечкъо там бу, аьлла. Тхан юьртахъ вехаш вара цхъа воккха стаг — Барза. Массара а сий деш, лоруш вара иза. Оцу деношкахъ цомгаш луьллуш вара иза, кхин аравала йиш йоцуш. Когашкара дуьйна хъала дегле дестар а хъаьдда велира иза масех де даьлча. Къорлана тлехъ баа дуй бу сан хлища а, Барзин цхъа а бехк бацара, аьлла, ур-атталла нехан чийш а цо ца лачкыййна, аьлла. Дуьххьал дла цхъа ша таппанчу цамгийлах веллера иза. Амма бецапхънд шерала йолларна, къу хилладела и велла, аьлла, и давуллучу ваха стаг а ца хилира. Цуьнан тлаьхьенан а кхечу юьрта даяахъ дийзира.

— И бакъ хила а там бу, хлунда аьлча, къуьно хлуманаш схъатесча цунна тлера къа дла ма долиш. Цундела къу хлумма а ца хуьлуш висина, тжъа бехке воццунна тле паха бехк бахийтина.

— Дан-м иштта ду иза. Вуьшта, дала а бохуьтур бац бехке воццунна тле бехк,— элира кхечо и вийцина Барза бехке лоруш.

Къежвеллачо юха а элира:

— Шу тешо глерташ ца воллу со. Амма ас бакъ дерг боху. Бехке вацара Барза. Вониг дер дацара цуьнгара я цкъа а вон цле яьккхина а вацара иза.

Цхъана когана астагI а лелхаш пхьовьлана тле вара глеметта хьовттина юьртахо Солса.

— Хьо астагI ма лелха, ва Солса? — хьаттира юьртахоша.

— Дечиге ваханера со, цигахъ хен тле а керчина пост лазийна сан. Ерриге йистина, тлевазвелча а лаза-во,— элира Солсас, ког лазош охьахууш юьхъ чичкьашка а йовдуш.

Оцу сохьта пхьовьланахъ хигна лечех цхъаь сиха хъалагIаьттира, гай тле куьйгаш а дехкина.

— Ахъ хлуи до, Ваха?

— Олуш товш дацахъ а, дика яттаза йолуш чачкийна хъаьжкIаш йиьнера ас, цунна чуо телхина гай йистина. Ца воьду со.

Цу дерриге а хабаршка ладовьлуш леш волу Дудди

леррина цкъа Солсе хъаъжира, тлаккха длавоьдучу Ва-
хина тлаъхъахъаъжира. «Я хIара, я иза», — бохуш, ой-
ланаш йора цо. Бецапхьид шерала йилларна хIинцале
шиъ бехке вора цо, шен дагахъ къуьнан цIе туьллуш.
Цхьаннан ност йистина, вукхуьнан гай йистина! Даъ-
дала хъан, бецапхьид шерала йоллар, мел боккха
ницкъ болуш гIуллакх ду-кх! Шиннах цхъаъ-м хъала а,
охъа а бехке вуйца, дуьйцийла йоцуш. Уддега ма
кхуьъу чехка кхаъ баккха беза!

Сиха цIа вахара Дудди. Удди кетIарчу тIулга тIехъ
хиъна Iеш вара. Генара дуьйна юьхъ екхаелла вогу Дуд-
ди гира цунна. ХIун хааделла воккхавнэш вогу хъовха
хIара?

— Удди! — аьлла, геннара мохъ туьйхира Дуддис. —
Ас кхаъ боккху хъоьга. ХIинцале шиъ веста волавелла
вайн юьртахъ.

ЧIогIа цецвелира Удди.

— Мила, мила? — сиха хаьттира цо.

— Вахий, Солснй.

— Ахъ баккъал боху?

— Боху. ПхъоьгIаныхъ вара со. Цигахъ хин суна и.
Цара шинмо а мукIарло дира: Солсас ност йистина
шен боху, ткъа Вахас — гай йистина.

— Шиъ бехке хуьлийла-м дац. Шиъ муха вестар ву?

— ДIа вестийтахъа! Хъан хIун даьлла, цхъаъ бехке
воцуш хир вац хъуна. Вайшиъ жимма хан а ялийтина
Ваха волчу гIур ву. Цигахъ хуур ду вайшинне цуьнгара
хъал. ТIаккха Солса волчу а гIур ву. ХIинцца вахар
хъалхе ду, бецапхьид шерала йоьллина а яц дукха хан.

— Хъо хIинцца хIун дан воллу?

— Вайшиммо селхана ирдина хъокхий дIадогIа дез-
дэзачу дIа-схъа кхехъа воллу.

— Вало ас а гIо дийр ду хъуна.

Дуддин керта а вахана рагIу кIел кхечира и шиъ.
Цига дIакхоччушсехъ, хIинцца хилча санна, дагадаара
Дуддина селхана ша шен диг кхузахъ бIогIамах дIадо-
гIар. Сиха тIеведира иза цу бIогIамна, гира цунна; диг
дара цо дIадоьгIначохъ.

— Удди! — аьлла, бIогIамна тIе пIетг хъажийра
Дуддис.

ДIахъаъжира Удди, чIогIа цецвелира иза.

— Хъан диг дац хIара?

— Ду! Хъажахъ, ас лелориг. Хъекъалх тилла-кх со

Селхана вайшиъ хьокхий ирдина ваьлча ас айса дуьй-
гIира хIара кхуза. ОстопираллахI! ШайтIано корта
хьовзийна хилла-кх сан. Дагахь дацара-кх суна айса хIа-
ра кхузахь дитар.

Вела а кьежаш лаьттара Удди. Ойла йора цо:
«Дешна велахь а хьекъал кIеззиг эшна-м хьаха ву сан
доттагI». Юха цIеххьана шерала йобллина бецапхьнд
дагаеара цунна.

— Дудди, пхьнд мукъана дIахецахьа. Къа ду-кх
бехк-гуьнахь а доцуш лен йолчу цуьнан.

— Ма бакъ дагаданйтира ахь иза суна. ХIокху
сохьта дIахьцур ю ас иза-м,— аьлла, шен диг а эцна,
чехкачу боларца дIавахара Дудди.

Дуддина тIаьхьахьобжуш лаьттара Удди. «Кхоам
бу-кх бехдинчу шеран а, эрна шун хьовзорна еллачу
шай-кайн а»,— аьлла, кIесаркIаг кIамбира цо.

VIII

Гуьйренан тIаьххьара денош шийла лаьттара. Ши дот-
тагI кетарех а хьаьрчина кетIахь лаьтташ, дечигера vorly,
Дуддин цIеношна дуьххьаларчу кертара ЯрагIи, юьрта
чуьуйлира. И vorly хаавелла. цуьнан бераш дуьхьал-
хьаьвдира.

— Дада vorly! Дечиг дахьа!

— Вай пеш латор ю!

— Вайгахь йовха хир ю!

ЧIогIа даккхийдера бераш. Схьагарехь церан цIахь
дечиг дацара. Ткъа паха пешаш яго ах бутт сов хан яра.
Бсрех воккхавеш Удди велахьежира, там хилира цунна
берийн цIахь хIинца йовха хир ю бохург дагадеана. Амма
ЯрагIис динчо, цуьнан корта хьовзийра. ЯрагIис, шен ти-
ша куй бIаьштиг тIеталлош охьа а оьзна, бехачу мерах
гIовталан пхьош а хьокхуш, мохь туйхира:

— ДIайовла цIормаланаши! Яхийта цIехьа!

Бераш доьхна севцира, вовшашка хьаьвсира, юха
цIеххьана шело тIелаьткъича санна, хаба а хьбна, кортош
белшашна чу а оьзна цIехьа дуьйладелира. Ткъа ЯрагIис
говр лоллуш юткъа шед ластийра. Варда кех тIехьелира
Iе ца веллачу Уддис мохь туййхира:

— ХIей, ЯрагIи! Ахь дийриг хIун ду? Шайн кех тIехь
ма вели хьо, тилла-м ца воьду хьо?

ЯрагIис, архаш юха а узуш, говр сацийра. Сих ца луш.

коьртарчу куйна йнстера схьаяьккхира цо чlogla томка лoьдга юкъахьарчош йнчу сигаьркнан юьхьнг. Тlаккха аьрро куйга сирникийн ботт а лоцуш элира:

— Со-м ца хууш ца ваьлла tlex. Сагlина молла Даудана хьoш ю сан хlара дечиг-варда.

И дешнаш хезна карзахвелира Удди.

— Ой, и хьайн бераш дохдича, цул доккха сагla хир а ма дац хьуна! Ахь дуьйцург хlун ду?

— Ма gleхь хаьа-кх хьуна, — юкъавуьйлира Дудди. — Молла Дауда хьехамаш беш, хьo цкъа а ца хиллийла хуур ду оцу хьан хабарх.

— Удди, нийса боху Дуддис. Хьостагla маьждигехь цкъа хьехамашка ладогlалц со а вара хьан даггара. Тlаьхьа хира суна со хари хlтар. — аьлла, сигаьркнан юьхьнг латийла Ярагlис. Юха йогучу юьхьнгана tle нана-пелган сеттина, мажъелла малар telош цкъа-шозза сийна klур хийцира цо. — Гой хьуна, Удди, нагахь санна, сан шортта дечиг а долуш, ас моллина, сайна кхачо йинчул tлаьхьа дечиг даьхьча, далла гергахь и муха хир ду? Сайна сов даьлларг ду ас луш дерг. Ткъа иза хlумма а тамаша бац. Мэл хир бац иштта динчу гlуллакках. Нагахь сайна эша а оьшуш ас мэлана делча и нийса хир ду. Хlара варда dла а яьхьна тlаккха klур ву со тхашна дечиге. Но-о-о, йолало! — аьлла, шед а тоьхна архаш меттахъхьайлира цо.

Варда dлайолаелира, тlаккха шина доттагlчуна урам-некъал дехьахь лаьтта lадсалам гира. Хlинцца хиллачу кьамеле ладоьгlуш хиллера иза.

— Хlета, хlета, — аьлла, Ярагlина тlаьхьа мохь туьйхира цо. — Дала мэл яздийр дац хало а хьoьгуш ца динна гlуллакх. Амма хьан бераша ловш йолу шело а хьуна мэлана язъяхь-м ведда воьддушехь ялсамани чуьккхар ву хьo!

Удди цу дешнашна велакъежира, ткъа Дудди дегабааме dлавирзира. Вист ца хуьлуш киснара схьа а даьхна, суьлхьанаш хьийзо вслира иза, баллаш меттах а хьедеш. lадсалам некъ хадош сехьа а ваьлла, шина доттагlчуна tлевара.

— Ва Дудди, алахь бакъдерг, суьлхьанаш хьовзош ахь хlун олу?

— Хьo делах тешаш влахьара и санна хаттар дийр дацара ахь, — элира Дуддис ца всшаш. — Делан цле йоху-кх.

— Жайнаша ма баххара, ахь хъайн дагахь мел меллаша бохург а далла хезаш ду-кх?

Дудди сакхъхилира. Хинца хлун дагадеана хьовха кхунна, аьлла хийтира цунна.

— Дера хеза дукха шера-м.

— Тлаккха и хуъушехь дела хъайна оьглаз хлунда оьхуьйту ахь?

Дудди цецвелира. Цуьнан, б'оржамаш санна долу, ц'оцкъамаш хъаьж т'е

хъалахъаьвдира, б'аьрган нег'арш сих-сиха деттадала дуййладелира.

— Ца кхета хьо? — юххе хилира ладсалам. — Схьата'ал, ас лерехь эр ду хьовга.

Бакхъал а иза цхъаь ала воллу моьттуш Дудди ладсаламна юххе таьлира. ладсалам цуьнан лерехь шабар дан велира: «Дудди, Дудди, Дудди», — бохуш, хаддаза.

ладсалама къайлах Дуддега хлун олу хаа лиьна Удди юххехилира. Кхин олуш хлума а доцуш, шен ц'е яхар Дуддина к'ордийра, иза д'атаьлира, амма ладсалама къевल्लीна пхьарс схъа а лаьцна, юххера д'а ца херволуьйтура иза, долийна «Дудди, Дудди» — бахар саца а ца деш. Дудди юха а д'аг'оьртира, иза оьглазвахара, кхохкийна вуса а велла, вистхилира:

— Тоьур ду хъуна, д'авалахъа! Тоьур ду хъуна!

ладсалама д'ахийцира Дудди.

— Хинца хинн хъуна? Кхийтин хьо? Муха хетара хъуна лерехь ас хъайн ц'е яхар?

Дудди. ала хлума дацарна, вист а ца хилира.

— Иштта хета хъуна далла а, ахь х'ор суьлхъа д'а мо-сазза тосу «аллах'!, аллах'!» бахар. Кхийтин хьо айхъа хъайна дела оьглазъоьхуьйтуш хиларх?

Гуш дара, дукха ч'ог'ла цецваьллера Дудди. Цул кле-зиг тамаша беш вацара Удди а. Когашкара коьрте кхач-чалц доттаг'л вустуш хъаьжира иза — цавашар гойтуш деш дара цуьнан иза гуттар а.

— Дешна стаг ву-кх хьо а, — элира цо корта а лас-

тош.— Оццул кхета атта долу хлума а хууш ца хилла-кх хьуна!

Дудди бехкала вахана дла-схьа хьаьжира.

— Ас цуьнан ойла ца йинера. Вуьшта, хьуьжарехь молла Дауда а ца дийцира тхуна цунах лаьцна хлумма а, — аьлла, хьарччийна кисана доьхкира цо суьлхьанаш, кхин уьш ца хьовзо сацам а беш. Арахь шийла хиларна, уьш Уддин чу бахара. Удди пеша хьалха охьахира, ткъа Дуддий, Iадсаламмий дечиг-маьнги тIе велIра. Язачу пеша дечиг тилмира Уддис. Дукха хан ялале декъа дечиг лелха делира, пешан шуьйрачу бертигехула схьа йовхо а луш.

Шийлачу хенахь, я йочанаш йолуш денош даьхкича цхьаьна а кхетий, Дуддин цIахь я Удди волчокь сакъоьруш Iара уьш, хIинца санна. Iадсаламан бегаш ца безара Дуддина, цуьнан дегалалло важа кхин а шовкье

вора бегашашна. Ткъа Удди цуьнан забарех гуттар а воь-
лура.

Іадсаламий. Дуддий маьнги тІехъ паргІатваьлча, Уд-
дис хаьттира:

— ХІай, Іадсалам, бакъдерг дуьйцур дарий ахъ?

Іадсалама кегийчу мекхех куьг а хьаькхна, цІена баьш-
начу коьртара куй дІабаьккхира.

— Схьаалал.

— ХьостагІа буса и говр муха кхечира хьоьга?

Іадсаламан Іаьржа бІаьргаш беламе кьегира. Жимма
соцунгІа а хилла, ойла еш: «Бакъ хилла Рамзан. Шек бу
юьртахой» дагахъ а бохуш, жоп делира цо:

— Оцу буса...— хІумма а лачкъа ца деш, ша лелийнарг
ма дарра дІадийцира Іадсалама. Удди ши бІаьрг а къаьр-
зина Дуддега хьаьжира. Дудди а ваьккхинера хІинцца
хезначо чІогІа цец.

— Хилла хьаха вайн молла-м юьртан а цІарах далла
гІуллакх деш. Цунна асарш дан а мегар ду мэлана.—
Іоттар йира Уддис доттагІчунна.

Ткъа Дуддина дагатесира: «ХІе, кундела ваний молла
Дауд гуттар а Іадсаламца иштта тІекаре йолуш».

Делахъ а иштта гІуллакх шена ца тар хаьйтира цо.

— Къилахъ хІума ду, Іадсалам, ахъ динарг, — элира
цо, кІорга са а докхуш. — Ма хуьлуьйтур вацара ас суо
велча хьан кошахъ.

Удди леррина доттагІчуьнга хьаьжира. Дуддис шена
хетарг дазда тІетуьйхира:

— Кошахъ барт хоттуш ма еттар а ю-кх хьуна!

Іадсалам велакъежира.

— Еттар ю бохург-м бакъ дацара, Дудди, Іиттахъ
Іуьттур-м ю, — элира цо, Уддега бІаьрг а талаш.

Удди цкъа юьхьенца вехха Іадсаламе хьаьжира, бага
а гІаттийна. ПІаьххьара дешнаш хезча дагатесира цунна,
ванах, бакъ ца локъ хІара, оцул готтачу лахьти чохъ етта
муха еттар ю? Іадсалама аьлла «Іуьттур-м ю» бохург
хазделла юха догдах велавелира иза.

— Мунепикъаш ду шу! — элира Дуддис, дІааьлларг
беламе даккхар ца дезаделла.

Корехъа а вирзина, урамновкъа хьежа велира иза.
Удди гІадвахана воьтура ХІинццалц а цхьацца забарш
еш бен Іеш воцу Іадсалам тахана гуттар чІогІа шовкъе
хиллера. Бахбина кот дІа а хецна, Дуддин когах Іоьтти-
ра цо, иза дегабаам бина дІаверзар хазделла:

— Дудди, ва Дудди, дийцахъа жимма жайни тѣра хабарш.

Дудди вист а ца хуьтура. Цкъа-шозза дагатеси́ра цунна, хъала а глаьттина, дѣаваха. Амма Уддина хъалха яхъ хиларо сецавора. Иза дича ша веса стаг хетар ву, бохург дагатуьйсуре. Шен ма хуьллу ойланаш йора цо, хӀун дина хуьйцу́р дара техъа къамел, бохуш. Эццахъ цуьнан даго ма ловххура, урамновкъара схъа гловгланаш, ирча маьхъарий хезира. Хъалаиккхина корехъа таь́ира Удди, цунна тѣаххъе ладсалам а.

— И хӀун ду?— хьаьттира Уддис.

Амма цунначул башха арахъ дерг хууш важа шиь а вацара. Маьхъарий тѣахъ-тѣахъа герга а, дукха ирча а хезара. Кхиц арахъежарх хӀума а ца гина, кхуьй а кхоссавелла дечиган-маьнги тѣра охъа а иккхина, кога мачаш а тудуш, арахъаьдира. Дукха чехка урамновкъа лилхира, оцу сохъта гинчо инзарваьккхина кхуьй а, воьгӀча санна, сецира.

Дан а дара гуш дерг дукха ирча хӀума. Бага экъан тѣ а яьккхина едда йогӀура шуьйра коч юьйхина зуда, коьртарчу йовлакхана кӀелхъара, кхес санна, месаш а яхйина. Ткъех гӀулч бен юкъ йоцуш цунна тѣахъа-ваьлла вогӀура къена стаг. Лакха хъалаайбина, баттара яьккхина кьинхетамзе шаьлта а яра цуьнгахъ. Кест-кеста цӀогӀа тухура къеначо:

— Ма дахийталаш! Довду шуна!

Ткъа зудчо, цунна жоп дала санна, гӀо доьхуш мохъ хьокхура:

— Орца дала! Ва бусалбанаш, ма ейта со!

ГӀор кӀезиг хиларна тѣахъа ца кхиалора къена стаг.

Маьхъарий хезна шайн-шайн кех аралелхаш болу юьртахой цу шинна дикка гена тѣахъабевдда богӀура йовха бедар тӀеюьйхиний, юхазий. Хилтарг хӀун ду хаа ойла кхиале, зудчанна орцахвала дѣахъаьдира ладсалам. Цунна тѣаххъе ши доттагӀ а ведира. Дуьхъал иккхинчу ладсалама, морзалца санна, катоьхна, шаьлта кьуьйлу къеначу стеган куьг схъалецира, тӀехъашха тӀекхеттачу Уддис гӀодаюккъера схъалаьчна, мас санна, хъалаайбина лавттах къастийра иза.

— Ойн, ойн!— ира чӀениг егайора къеначо карзахе, кьоьжачу цӀоцкъамашна кӀелхъара чукхетта бӀаьргаш

едда йовдучу зудчунна тiera дiа а ца бохуш. — Дiахецца co! Ас корта дакхуссур бу цуьнан! Дiахецца co!

Текхиира юртахой а. Атта схьяаьккхира кьена-чуьнгара шаьлта. Шена тiаьхьаваьлларг сацийнийла хааделла зуда цкiа сецира, бiаьргаш а кьарзийна, ехiа а ехiаш, юха тiуьнчу лаьтта охьалахъелира. Оцу сохъта цуьнан юьхъ яшийра бiаьрхиша, дiа-схьа техкаш тийжа елира иза, кьеначунна сардамаш а доьхуш.

— Ви-и-и, дала эца хьo дiа! Къанделла жiаьлта! Тiаьнчикх! Хьo ма вала суьйренга! Жoьжахатахъ вогнийла хьo!

Дукха зударий гулбелнира цунна гонаха.

Кьена стаг а вара бага етташ. Шена гонахарчаьрга дешарш дора цо шаьлта дiаюьхуш, мэл баккхийта шега, бохуш. Эххар а цхьаммо хаьттира:

— Хiун дина мэл баккха воллу хьo?

Кьеначун чiениг сгайора, юткьачу вортанна тiera корта лестара.

— Дiо гiам де воллу co!

И дешнаш хезна массо а дiатийра, цхьаммо команда дича санна, зударий болчу агiор бирзира. Ткiа цигара схьахезира даръселлачу зудчан аз:

— Цу къанделлачу эххано эккхийна са легашка кхачий-кх сан. Хiара вала вистина! Къанвелча хьераваьлла-кх; жима волуш а вацара, бакъ дерг аьлча, кхин кхестам болуш-м.

Зударша цхьаь-м хаьттира цуьнга.

— Со дера яра лазаяьлла кхел ленаш тухучу Ахьмаде дiаяккхийта йовдуш. Хiинца-м цхьадика тийна хiара.

— Дарба хилла-кх хьуна кьсначу iамлех! — аьлла, забар йира цхьана зудчо.

И хабарш хезна кьена iамли воьхна дiа-схьа хьаьжира. Юха, гонахарнаш дiа а тоттуш, зударшна тiеволавелира.

— Со лолда хьан, Хелипат, бакъдерг алахьа, и юьхъ йовлакхца дiа ахъ церг лозуш йихкинера?

Хелипат юххерачу зударшна тiехьа лечкьира.

— Схьа ма гiерталахъ, iаспар. Хьo эца дала дiа!

Iамли воьхна сецира.

— Ойн, ма ала иштта вон,— элира цо бехкала вахана.— Со-м гiалат ваьлла хила а мегий. Суна-м айса селхана бетак хаьштинг хьекхна цииг-гiам ду моьттура хьo.

— Вичхъана а ву хьо гIалатваьлла лелаш!

Гонахарнаш доггах бийлабелира.

— Собар дел цкъа,— аьлла, Iамлин пхъарс схьалечира цуьнан лулахочо Хьамзата.— Хьо ву н тхан цициган муцIар ягийнар?

— Горлера Iамли я!

— Хьуьнар-м даьлла хьоьгара,— бехкаш дохура Хьамзата, юха а вела ца вала хала са а детташ.— Дий-цахъа бакъдерг, къанваллац ваьхча, гиний хьуна адам цициге доьрзуш? Тешаш а хилла хьо-м цу берийн туьйранех.

Iамли воьхна, вист а ца хуьлура. ТIаьххъара хаттар шегга дича дагатесира цунна: «Ва нах, дуьйцуш хиларехь бен и гIам бохург гина стаг ван а вуй хьовха? ЭхI, юьхьIаьржо ю-кх хIара!

— Нийса эли хьоьга Хеллпата, ван а ву хьо, хьоу вичхъана а гIалатваьлла лелаш.

Юьртахой юх-юха вовшашна дуьйцуш, буьйлуш дIа-схьа буьйхира. Цхьаннен а юьхь-дуьхьал хьажа ца хIуттуш, корта а оллийна цIехъа вахара Iамли а.

— Ва Iадсалам, хьуна муха хета и адам цициге доьрзу боху хабар?— хаьттира Дуддис.

— Туьйранаш ду уьш. Вайна ма хаьара, цициго йовха меттиг лосьху шена дIадижа. Ткъа цомгуш бер дагар долуш ма хуьлний, цунна юххехь цициг днжча, гIам ду бохуш хIуьмалгаш леладо вайн цхьаболчара, бер аздалан бехк цунна тIе а телаш.

— Iамлин кIентакIант а ву цомгуш,— элира Уддис.

— Ву боху. Гой шуна изза ду-кх хIара а. ХIан, дуьло цIа гIор вай а.

IX

Шен мукъа хан хилча гуттар а ша Iеш ма хиллара, кора хьалхахь хиъна Iара Дудди, диллина къорIа а хьалхахь. Иза деша схьаэцна дацара, дуьххьал дIа юьртахошна шеггахь гайтий бен. Жимма корехула ара а таьIна урамновкъа дIа-схьа хьаьжира иза. Гира цуна вогу Асхьаб. Ииш то а йнна, чIоггIа къорIа деша волавелира Дудди.

Асхьаб схьакхечира.

— Оссолом-Iалайкум!

Дудди шена ца хезначуха, ерриге а дог-ойла дешар-на тӕяхна моттуытуш ӕара, чӕогӕа кӕорӕа доышуш.

— Оссолом-ӕалайкум!— шолӕа а салам делира Асхӕба хӕалхачул чӕогӕа.

— ...амин,— аылла, корота хӕалаайбира Дуддис.— Ойн, Асхӕб, хӕо вац хӕара?

— Бу те. Ахь соыгара салам дӕа хӕунда ца ийцира?— оыӕӕазе долийра Асхӕба ша деанарг кхочушда Дудди атта тӕверзо ойла хилла.— Со стаг ца хета хьуна?

— Ба ӕалайкум-солом! Бехк ма биллалахь, Асхӕб, кӕорӕа доышуш ерриге а дуьненан ойланаш далла ӕул-лакх дарна тӕяхнера сан.

Дуддина дика вевзара шен лулахо Асхӕб. Деш-дуьтуш доцуш, сникӕерамашкахулий, белхешкахулий ваылла лелаш хуытура иза. И юккӕхь воцуш дов даылла меттиг а ца хуытура. Шен цӕен тӕе пайда ца бахъара цо, мелххо а, зудчо каетташ гулӕеш ерг юуш лелара. Денцӕера йогӕуш цо еана итт котам яра церан. Уыш яа дог хилла араваыллера Асхӕб тахана.

Дудди бехкалавахана гина, оыӕӕазло дӕаяылла сурт хӕоггийра Асхӕба.

— Ас-м забар йора. Хӕумма а бехке дац ахь дешар-на тӕевоылла сан салам дӕа ца эцарх,— бохуш, Дудди хесто волавелира иза.— Дика хъаха ду, хъайниг санна, дешар хууш корота хилар. Хийламмо хуыцур дара шен хъекъал хъайнчуыца. Хала дац, иштта корота а болуш, дуьненахь ваха. Дала дукха вахаволда хӕо вайна мас-сарна а.

Дудди бӕаьргаш охъа а хъажийна, вела а кӕежаш ӕара, Асхӕбан дешнаша дагна чӕогӕа там бина.

— Цера, Асхӕб дешаро хъекъал кхна ма до.

— И сайна дика хаарна боху ас-м,—элира Асхӕба цуьрриг забарена а доцуш.— Со хӕоыга цхъа дехар дан веана, Дудди.

— Сан ницкӕ кхочург хилла ду-кх!

— Вайн юьртахь ши стаг бен вац сан дехар кхочуш-далур долуш. Цу шиннах цхъаъ хӕо ву, важа — молла. Ткӕа суна, бакӕдерг аылча, хӕо моллел а дика хууш, ӕелама стаг хета.

Моллел лакхара лоруш хаставаро вашийнера Дудди.

— Схӕадийцал,— элира цо, гажӕа а гежна.

— Сан зудчо Яхас цлера йоглуш котамаш еана. Цхьанна урс хьакхийта аьлча, шена урс хьокхуш санна, холча хлутту иза, цара кестта хлоаш дан долор ду, бохуш. Ахь гло дича жимма котамийн чоме хьожур вара со.

— Хлун дан деза ас? Уьш юуш гло дан-м со кийча ву! — элира Дуддис, шен забарх вела а луш.

— Ас хьо иолчу хьохур яра иза, ахь жайна даккхьара.

— Со ма ца кхета ахь бохучух.

Ас хлинца дуьйцуьр ду хьуна. Ас цхьацца бахьанаш а хлиттийна, хлинцале хлитто а долийна ас, хьуна тле хьохур ю Яха. Ахь цунна жайна а даккхий, и чохь дашийна хи а тухуш суна кхерзина цхьа-ши котам яае ала. Тлаккха дерриге а цуьнан дагара кхочушхир ду, олуш, тле а тухуш.

— Иза-м хала доцург ду. Ткъа жайна хлун аьлла даккха деза?

— Суна иза дукхаезийта.

— Дика ду. Хлета ас бегашийна а доцуш боху хьогга, ларлур ву хьо. Ас жайна даьккхича дукха члогла езалур ю хьуна иза.

— Цунна деззарг ду-кх ткъа иза. Хлан, лодика хуьлда хьан.

— Диканца вехийла.

Асхьаб длавахара. Ойланаш йора Дуддис. «Ва нах. и жайна муха даккха деза? Хлун язда деза? И ца тамий-кх суна моллас. Амма нахана хайта йиш-м яц цунах дерг, и суна ца хайийла хигьча сан сий довр ду Цхьацца бахьанаш лело деза. Юьртахошна-м ца хайийца суна жайна даккха ца хайийла... Маржа дуьне я! Хууш мукьна делира суна и даккха, мел доккханиг доккхур лара ас Асетана со везавалийта!»

Асхьаба ма аллара, делкъал тлаьхьа схьакхечира цуьнан зуда Яха. Хьал-де хьаттинчул тлаьхьа, члогла эхь хеташ, ций а елла, дехар деш элира цо, цлеххобуш Дуддин цле а ца йоккхуш:

— Дешна клант, со нахала а ца йоккхуш сан цхьа дехар кхочушдийр дарний ахь?

— Цхьаь хьовх, шиь делахь а-м дера дийр ду. Схьаднийцал, хлун ду иза?

— Жайна даккхяхьа суна, со цунна езаялийта.

Цецваьллачуха цкъоцкъамаш хьалатесира Дуддис.

— Хъанна цунна? Ас кьорланора ду ахь лелориг
Асхъабе дладуыйцур.

Яха елаелтира.

— Ас-м со цунна езаялийта, бохий.

— Асхъабанний?

— Хлаъа.

— Схъадийцал ма дарра шайна юкъадоьлларг.
Бакъ дерг ахь ца дийцахь жайна даьккхича а глудлакх
хъан даго ма боххура хир дац,— элира Дуддис, шен
дагахь: «хлокху сохьта суна ма дарра хуур ду кхарна
юкъадоьлларг-м»,— бохуш, оила а еш.

Яхас бляьргаш лавтта а боьгйна, автту коган буь-
хынца чемхалг дла-схъа а керчош, дуыйцура:

— Хлокху тлаьхьарчу деношкахь «юьтур юн, длайо-
хуьйтур юй, ца езий, кхин зуда ялор юй», бохуш, бен
кхин вистхилар дац цуьнан. Хьовца эвхъаза ца хилча
хлара дерриге а дуыйцур а дацара ас. Тлаккха, тахана
делкъанна хлума юуш а элира цо: «Доккха дозалла до
ас сайн лулахо Дудди дешна стаг хиларх. Цунна санна
жайна даккха хууш хилча, уггар хазаллина глараяьлла
йол ялор яра ас сайна! Стагана зуда езайолуьйтуш а
доккху цо жайна». Цо и дешнаш аллалц суна хаа а ца
хаьара хьо иштта жайнаш даха хууш вуйла. Цо аларна
хьтна еана со хьо волчу.

— Бакъ еана. Жайнаш-м вай хьуна деззарш дохур
ду,— элира Дуддис кура.— Схъаяло чу. Жайна-м
хлокху сохьта доккхур ду.

Кьоламхий, кехаттий схъа а эцна, дечиг-маьнги
тлехь кора хьалха охьахира Дудди, когаш чучча а
баьхна. Дикка ойланаш еш йийра иза язда волавалале.
Юха цлеххъана хавттира цо:

— Дукха члогла хьо езийла лаьа хьуна я цхъа жим-
ма езна тоьур ду?

И, ша хлун язда деза ца хууш, ойланаш дукха йича
Яхина цхъаь дагатасахь а аьлла, дина хаттар дара.

Ткъа маьнги йистехь хьтна лечу Яхас, и муха дина,
хлун хаттар ду ца хууш жоп делира:

— Дукха мел еза а дика дац?

— Хаац, хьуна муха хета хаа лууш бохура ас-м.
Делахь хлета, доккхур ду-кх вай, дукха езийта а.

Шершира кехатана тлехула кьолам, автту аглорхъа-
ра аьрру аглорхъа. Кехата тлера хьаьркаш деша хуур
долуш стаг-м вацара, амма Дуддин даго бохуш дерг

кхочушхилча, кхин чlogla езалур йоцуш, чlogla езалур
яра Яха Асхъабана. Сих-сиха боккха мотт ара а бок-
кхий, лоррий шозза-кхузза цунна tle а lуттий, башабо-
ра Дуддис шекъанан къолам. Мотт а, балдаш а шекъа-
но бехдинера. Тlаьххъара а, яздина, волути седанан
суьртехь боккха тlадам биллира цо.

— Цхъа жайна ахь дlадахъарх кхочуш хир дац,
Яха, хъан дагара, — элира Дуддис, кхо са беш кехат
ваьшта а дуьллуш. — Ахь кхунах дан дезарг ас дуьй-
цур ду хъуна.

— Дийцахъа, Дешна клант.

— Хlара жайна бошхепа а диллина, tle мела хи
дуттур ду ахь, тlаккха жимма хан яьлча, и хи цlсначу
кеда дотта деза. Айхъа Асхъабана яахlума моццазза йен
жим-жимма и хи тухур ду ахь цунах.

— Дика ду.

— Муьлхха а яахIума ахь кечъярх, жайнан ницкъ кхочур бац хьан дагара кхочушда. Котамийн жижи-гах кечийна юург лело дезар ду хьан: я кхерзина, я кхехкийна.

— Дика ду.

— Кхийтин хьо? Ииц ма лолахь.

— Ииц лур яц. Доккха баркалла ду хьуна. Цкъа а дицдйир дац ас ахь динна гIуллакх. Цкъа-м хьуна дика болх база Iийр яц хьуна со.

Сени чохь йовхарш а тоьхна, чувелира Удди. Дуддий, Яхий шаьш карийна, Яха Дудди волчу яр хIун ба-хьана ду а ца хууш, чIогIа цецвелира Удди. Маршалла а хаьттина, охьахира иза.

— Хьуний дайна, цкъа-м ас хьоьга а доьхур ду сай-на цхьана гIуллакха тIехь гIо дар, — элира Дуддис, вела а кьежаш.

— Ма хаьа суна иза хаа-м. Йоккха хан яц, юьртана а бохург санна, вай ловзар дан, хьуна Асет а ялийна.

Хезначо Удди вохийра, са а лацаделла дIа-схьа хьаьжира иза.

— Муха? — элира цо бIаьргаш а кьарзош. — Барт беш воллу хьо, кхин эхь а ца хеташ, хIай, Дудди?

— ХIан-хIа, Удди. Сих ма лохьа. Яхас-м шена ца хаарна бохура иза. Удди ву, Яха, Асетана тIехьнийзаш.

— Баккьаллий? Хьажахь со яра хьуна цунна тIе-хьийзаш хьо ву моьттуш. Делахь хIета вай хьуна кхин лохур ю, Асетал хIумма а оьшуш йоцург. Юй хьан дог лаьтташ цхьа а йоI? Ас дIахьахор ду захало, де-буьйса ца лоруш.

— Ас хаам бийр бу хьоьга, гIо эшчхьана, — кура жоп делира Дуддис.

Жайна каракхаьчначул тIаьхьа кхин хан ца йойуш, Яха сиха дIаяхара, шина доттагIчун Iодика а йина.

Цунна тIаьхьа неI дIацIагIлушшехь хаьттира Уддис:

— И хIунда санера? Хьан батт ерриге а шекьанех юьзна ма ю?

Жима йоьза тас схьа а эцна, цу чу хьаьжира Дудди. Балдаш басар дича санна дара. Пенах кхозу чорда гата схьа а эцна, шен ма хуьллу балдех хьекха волавелира иза, кест-кеста туйнаца даша а деш. Балдаш тоьал цIанделча, теса чуьрчу шен суртана мотт гайтира цо. Иза а бара иштта шекьанех буьзна. Ма баккхалу мотт

ара а баьккхина иза а цланбира цо гатанца. Амма бал-
даш тлехь санна, матта тлехь а лараш йисира. Ша и болх
бица ваьлча жоп делира цо Уддин хаттарна:

— Жайна даккхийта санера иза. Асхьабана ша ду-
кхаезаяллийта. Цхьаьнге а ма дийцалахь.

— Ахь баккъал боху? Даьккхирий ахь?

— ХIаь,— жоп делира Дуддис, Асхьабана шен хьал-
ха хилла къамел хьаха а ца деш.

ХIинцалц хезна дацара Уддина шен доттагIчо
жайна доккху, бохург. Цкъа юьхьенца чIогIа хаза хий-
тира цунна шен доттагI иштта жайна даккха а хууш,
ницкъ болуш стаг хилар. Юха оцу сохьта и ойланаш
хийцаелира. Хийцаяла бахьана а дара. ДоттагIалла...
Уддин дага кхерам тесира. «Товр дара Дуддис ша Асе-
тана везавалийта а жайна даьккхича». Юха, хIокху шн-
на-кхаа дийнахь шен Асетаца хилла къамелаш дагалечи-
ра цо. Амма дог ца кхоош аьлла хIумма а дага а ца
деана, жимма сапаргIат хилира иза. ТIаккха Дуддин да-
гара хаа хьаттира цо:

— Нахана иштта жайна даккхалуш хилча, хьайна
хIунда ца доккху ахь цхьана хазчу йоIана хьо марзвеш?

Иштта хаттар шена хьалха хIотта мега бохург Дудди-
на дагахь а дацара. ХIун аьлла жоп лур ду ца хууш, лер-
рина доттагIчуьнга хьаьжира иза. Юха цлеххьана дага-
деара цунна цкъа моллас аьлларг. Цавашаран кеп хIот-
тош элира цо:

— Ма тлехь хаьа-кх хьуна хаа-м ткъа Цхьана а
жайна доккхучо шена и доккхуш хааделлий хьуна? Хаа-
лур а дац.

— Жайнийн ницкъ бац ала-м ца гIерта хьо?

— Мичара! Дера ца гIерта. Ницкъ ца хилча и хIунда
лелор дара. Вуьшта жайнаш дохучунна ша шена жайна
даккхар дихкина ду. Магош дац.

«Ма дика а ду-кх и ишта долуш! — аьлла, хийтира
Уддина.— Амма, суна хетарехь, и дихкина а долуш-м
дац иза. Цу жайнехь иштта боккха ницкъ белахьара шай-
на ма даккхийнаш а дохур дара-кх молланаша, цара
хьовх, сан доттагIчо а дера доккхур дара шена». И дер-
риге а хезаш дIаала ца хIоьттира иза, доттагIчо муне-
пикъан цIе тилларна кхоьруш.

— Тховса сарахь хьо вогIур вуй Асхьаб волчу?

— ХIун дан?

— «Котамаш яа», ала дог хилира Дуддин, амма Ас-хьаба цунах дерг дехкар дага а дсана:

— Иштта дла, — аьлла, жоп делира.

— Хлан-хла.

Лохачу цла чохь, черта тлехула баьццара истанг тес-начу дечинган маьнги тлехь хигна Iеш вара Дуддий, Ас-хьаббий. Хьалха яржийначу шаршу тлехь доккхачу боги чохь кхерзинчу котаман жижиг дара. Ший а, кхин мел дерг дицделча санна, хлума юуш вара, балдашца йоккха гловгла а яьккхина. Маьнгин аьтту аглорхьа тле-клел еккина гоьнашший, юргланашший долуш, тле-хула, ло санна, клайн шаршу тесна длатобинна бара мотт, тхевие хьалакхаччалц глайбеш а дехкина. Неларна юх-хехь дехачу лохачу глента тлехь моглара длахлоттийна цлена кьегара кхо клудал. Яха хлума юучаьрца йоцуш, (зудчунна тле доккха эхь доглуш ма лору молланаша, божаршца цхьаьна хлума йиъча), чухула цхьацца глул-лакхаш деш яра.

Котаман глогл схьа а эцна, ша цхьана хлуманна шек-ваьллачуха элира Асхьаба:

— Члогла тамаша беш ву-кх со.

— Стенах? — хаьттира Дуддис.

— Цхьа хлума дагахь а доцуш безам баьллера сан Яхех,— элира Асхьаба, Дуддега бляьрг а талош. Цо и оллушехь сиха длайрзира Яха.

— И бохург хлун ду? — хаьттира Дуддис.

— Хлокху сарахь, хлума яа охьахиъчхьана, дуьххьара сезаелча санна, дагара ца йолу суна Яха. Цхьа тамаший-на хлума-м ду хлара. Со шеквалар Яхас сайна молха-наш-х ца леладой техьа, бохуш ду?

Члогла хазахетта сихделла тохаделира мискачу Яхин дог. Там хиллера цунна и дешнаш хезна. Доккхачу бар-каллица хьаьжира иза Дуддига.

— Ас-м хлун молханаш лелор дара хьуна,— аьлла, жоп а делла, сиха араелира иза, шег а кхин а цхьацца хеттарш дарна кхераелла.

— Даьдала хьан дуьне, ма доккха хлума ца оьшу-кх стагана Iехавала. Бакь моьттуш ю-кх хлара, хьан жайно цхьа боккха болх бича санна.

Шен жайна кхин мехала ца ларар ла ца делира Дуд-дига.

— Ахь хьайн забарш-м йийр ю, амма жайно шен глуллакх а дийр ду хьуна! — элира цо дезтухуш.

— Да даятахъ шена ма тов! Вуъшта хлара «мол-хана» лелор юкъах ма дита алалахъ Яхига. Чам дика болуш ю котамаш.

— Хлорш юуш со виц ахъа а ма велахъ.

Ший а доггаха велавелира.

— Хъоьца барт бан а мегар ду. Хъо велара вайн юьртан молла!

Ца ваха новкъаволуш, Асхъаба, цхъана глудлакхана волуш санна, юьстах а ваьлла Яхица витира Дудди.

— Муха хета хъуна, Яха? — хаьттира Дуддис.

— Хлугу динна а цхъа дика хъуна дийр долуш ю со. Дешна клант. Доккха баркалла хъуна.

— Ас хъайга ма аллара, юкъах ма диталахъ айхъа дладоллийнарг. Хъалха леллийнарг а довр ду хъан.

— Хлан-хла, дуьтур дац.

Уддин кетлахъ хиъна леш вара ладсаламмий, Уддий.

Дуддис жайна даккхарх дерг Уддис дерриге а дладдийцира ладсаламе. Члогла цеввелира ладсалам.

— Суна хлун дагадсанера хаьий хъуна ладсалам? И жайна даккхар бакъ а долуш, доккха цхъа жайна даккха дезара кху дуьненахъ мел долчу адамашна вовшийн доьзуйтуш!

— Иза ца хиндерг ду, Удди. Цхъаберш хъолах буьзний, вуьш къенний мел бу и хила тарлуш дац. Рамзана дукха хлуманаш дийцира суна. И кхузахъа веьчхъана ас вовзуйтур ву хъуна. Амма Дуддис динарг суна ца моьттург ду.

Оьглазваханера ладсалам Дуддина. Лаьржа хиларна ца гора цуьнан хийцавалар, амма лор хлунцалц санна дацара.

Эцца веана схъакхечира Дудди ша а.

— Асхъаб волчуьра воглуш-м вац хъо? — хаьттира Уддис.

— Ву те.

— Дийцал, дийцал хъайгара даьлла хъуьнар, — элира ладсалама сийсаза.

Кхийтира Дудди ладсаламан дагарчух. Дерриге а забарехъа, беламехъа дерзо элира цо, ладсалам ша а ву забаршна тлера, бохург дага а деана.

— И-м доккха хъуьнар дацара. Жайна доккху аьлла цхъа тема дира ас, ткъа Яхас, теша а тешна, котамаш кхерзира.

Асхъаб вар а, шаш барт бар а дерриге а дладийци-
ра Дуддис.

— Эхь ду ахь динарг, хлума а ца хууш йолу зуда, и
миска лееш. Асхъаб ца везаш ву хьо? Котаман чоме
хъажа ваха дагадсана хир ду хьуна хъайна а? Делахь а
хьох баккха бехк бац. Молланаша лелош дерриг ду ахь
динарг, цара ламийна ма ву хьо а. Кхин хлума хууш уш
а бац, шайх тешаш долу адамаш ледан бен. Схъагарехь
цераи некъсхъа тешаш ву хьо. Иза тамаша а бац.

Дуддис дувхал дош даладале цийнан сонера схъа-
икххира галарт. Йистхуъллушехь евзира царна Яха.

— Эхь доцу хлума! Дешна стаг ву-кх хьо а! Со ле а
йина, сох вольуш воллу хьо?

Дудди чехка цсхъа хъаьдира, глудлакх кхин гена да-
лале. Ткъа Яхас дуьйцура ладсаламаний, Уддиний.

— Дерриге а аша дуьйцург хезира суна хинца. И
жайна даккхар бакъ ду моьттуш ши котам а ейти ас.
Хъажахь суна кхара динарг! Со яра хинца, Дешначу
кланте... дешна-м минчара вара иза!.. тахана чохь жайна
дашийна хи юучух кхана тоха мегар дуй хатта йоглуш.
Мераш а хезна сесна ладуйгира ас. Со лееш хилла-кх
кхара цхъабарт а биша. Эхь доцу хлуманаш!

Дуддис динарг дагара ца долуш хан яллалц ийра
Удди кетлахь хинца. ладсалам длаваханчул тлаьхъа а.
Забар ю Дуддис йинарг? Ишта-х ца хуьлий забар. За-
бар еш хилча хьалххе хлунда ца хайтира цо? Мел чо-
гла даздина дийцира цо жайна даккхарх дерг! «Жайна
ша шена даккхар дихкина ду». Хинца-м хъаха хаа су-
на и хлунда «дихкина» ду. Бахъана ду-кх хиттош. Ша
лелориг кьнлахь хилар-м ца го кхунна.

Гобаьккхина тийна дара. Наггахь геннахь лиэтачу
жлаьло йохайора тийналла. Схъакхийтира тлаьхъабаха-
на бутт а. Кхин жимма ийна-а цла вахара Удди. Сел
тамехь доцург доттагичуынгара даьлলেখь а, цуьнца йолу
юкъаметтиг йохо дагахь вацара Удди. Бакъду хьалха-
чул ши пеллинг Дудди оьшуш-м хийтира цунна оцу бу-
са дуьйна.

х

Цлехъана дагаваьлла веана глалц чу вуьйлира лад-
салам. Урамнекъан шина а арлор лоха ценош дара,
новкъахь ченалахь ловзуш эттла бедар тлехь бераш а
гора. Наггахь бен ца хаалора дийгина дитташ. Хлава-

эхъ нефтан хьожа лаьттара. МаьI-маьIлехъ нехаш кешош жIаьлеш дара, даьIлахк карийна меттиг хилча, вовшех а хьерчаш.

Хинцца бен дага ца деара Iадсаламна, муха карор ву те шена Рамзан бохург. И мичахъ Iеш ву ца хуучу кхунна я гIала а ца йовзара. Хала киртиг яра тIелоттаелларг. Оьрсийн мотт мукъана а хаахъара, хьоттуш тIекхача а мегара. Иштта ойланаш еш гIалина юккье кхечира иза. Кхузахъ цхьаццанхъара цIенош даккхий дара, мосуйттазза тIе-кIел дина. ЦIеххъана цхъана цIа чуьра аравелтира кхо нохчо, берриге а цIена, кечбелла бара. Цхьаь верстина вара, хорбаз санна, горга. Наамаза сурт хIоьттира Iадсаламана хьалха, охьакхетча ма керчар а вара-кх иза, аьлла. Кхаа нохчочунна говр тайра. Цхьамма мохъ туййхира:

— ХIей, нохчо, говр юхкний ахъ?

Iадсалама корта ластийра:

— ХIан-хIа.

— Йохкахъа, ахъ хIун до цунах? Ас дика мах лур бу хьуна.

— Йохка йиш яц, — доцца жоп делира Iадсалама. Юха цIеххъана дагадеара цунна, кхарна а ца вевза те хъа Рамзан, аьлла. — Алийша, Рамзан ца вевза шуна?

— Мила Рамзан?

— Лома-юьртара.

— Цхъа а Рамзан а ца вевза тхуна, — оьгIазе жоп делира говр йохка бохуш хьийзничо. — Йохка говр, дохко вер ву хьо тIаьхъа, — элира цо хIинца а.

Iадсалама юха а корта ластийра.

Оцу сохъта сьхьахIоьттира пайтон, ши нохчо цунна тIе а ваьлла кура охьахира. Пайтон дIаяхара. Важа къонаниг дIа а вирзина, цхьаьнга-м куьг лестош вара.

Iадсалама кIажош меттахъхьадира, говр йолаелира. Амма ткьех метр гена иза валаде, цхъана оьрсичо кхайкхира цуьнга:

— Кунак!

Iадсалам дIа а хьаьжна велакъежира. Къамеле вала ша хIун дан деза ца хаьара цунна. Оьрсичун векхавелла, дог цIена шегга хьежарх кхийтира Iадсалам иза шех дог лозуш, гIо дан дагахъ хиларх. ХIинца нохчашца къамел деш хIара волуш и оьрси дIанехьо а хIоьттина ладоьгIуш вара. Цунна тIехъ яра пиджак, когара эткаш ши-кхо йома а йиллина яра, коьртахъ куй бара маьIа

лаба а йолуш. Мацах Буритлехь Рамзанца хиллачунна тлехь хилла бедар яра-кх. «И-х ваций техьа хIара?» — ойла йора Iадсалама. Бакъду, хIетахь юьхь-сибатан тидам бан ца кхира Iадсалам.

Оьрсичо юх-юха дечу хеттарех Iадсалам кхийтира, мила лобхуш лела хьо, цо шега бохуш хиларх. Iадсалама шозза-кхузза элира:

— Лома-юьртара Рамзан веза суна, пуромислехь болх беш ву иза.

Схьагарехь оьрси кхеттачух тера дара.

— Айда! — аьлла, куьг ластийра цо, дIа а волалуш.

Iадсалам цунна юххе а хIобттина воьгура. «Хьажахь,— ойла йора цо, — суна вовззане а вевзаш воцу хIара сан гуллакхана суна хьалхавели-кх, ша оьрси а воллушехь. Ткъа сан къомах берш мегарг соьга бист а ца хнли»

Цхьа оьрси кхийтира царна дуьхьал. Iадсаламца волчуьнга маршалла хаьттира цо. И шиь сецира. Iадсалама а юхауьйзира говр.

— Хьобца-м вац хIара? — хаьттира дуьхьал кхеттачо, Iадсаламехьа корта а тосуш.

— Ву. ХIара ломара веана волчух тера ду, цхьа стаг-м лобху кхо, гуттар Рамзан бохуш цIе а йохуш. Промысла а хьехайо. Суна хетарехь вайн цигахь болх беш волчух тера ду кхо лобхург.

— Собар дел цкъа. Вайн Ромка-х ваций техьа кхо лобхург?

— ЭхI, хьажахь и дагахь а дацара-кх суна. Билггала и ву хьуна иза, вацахь Ромкинна хуур ду-кх кхунна мила веза. Кунак! — аьлла, Iадсаламехьа вьрзира иза.— Вало, карий хьан Рамзан.

Цуьнан векхаваларх хирира Iадсаламана ша дIакхача гергахь хилар. Ах сахьт далале дIакхечира и шиь еха баракаш йолчу. Iадсалам араьхь сецира, ткъа оьрси барака чу вахара. ЗIенан бIогIамах говр дIатосуш Iадсалам воллуш тIегулделира дукха бераш. Царех цхьаь, массарел хьалха а ваьлла, майрра лаьттара. Iадсалама всла а къежаш говрана тIе ваьккхира иза. Берийн даккхийдеран доза дан а дацара. Ткъа говрахь верг шел воккха турпалхо цхьа а ца хеташ Iара. Берашна юккъера схьа мохь белира жимачу йоьлан:

— Васька! Охьакхетар ву хьо! Ас маме дIадуьйцур ду хьуна!

Эццахь барака чуъра аравелира Рамзанний, Іадсалам схъаваллийна оърсий.

— Іадсалам, марша вогІийла хьо! Ма дика веа хьо?

КІант говрара оха а воссийна, барака чу бахара уьш. Рамзанан ца жима дара. Аьчган цха маьнгий, жима столлий, ши табуреткий бен кхин хІума яцара чохь. Схъакхачча дикка сапарІат ваьлла Іадсалам гІента охъахира: Рамзан юург вовшахтаха волавелира. юкъ-кера юьртара хьелаш а хьоттуш. Цуьнан карара дечиган мукъ болу урс цкъа соцура, юха баьпга юкъа доьдура.

— Керла хІун ду цахь?

— Кхин бе-берса хІума дац.

— Ялташ дика дуй кху шара?

— Цхъаболчийн-м хьаха ду кхушара хьовх, данма а Ткъа тхайнаш муха ду-м хьуна а дика хаьа.

— Дуьххьара гІала вогІуш цу балех ведда веара со. Амма даладелла хьелаш кхузахь а дац. Вуьшта, коьрта долчунна, накъостий дика бу кхузара. Цхъа Іалашо йолуш, вежараллин барт болуш бу кхузара белхалой. Цахь волуш гІайга яра суна эрна дІаохучу денойн, ткъа кхузахь хин суна, кхийти со айса дІабахьа безачу некъах.

Баракан сени чохь татанаш девлира. Оцу сохьта жимчу кІентан мохь хезира

— Дядя Рома! Дядя Рома!

Рамзан ши гІулч а тесна, сиха сени чу иккхира.

— Говр! — аьлла, мохь белира кІанте.

Ехачу сени чухула арахьаьдира Рамзан, цунна тІаьххье Іадсаламний, луларчу цІенош чуъра белхалой а. Барака чуъра аралилхинчу кхарна гира Іадсаламан говрахь дІаэккхаш цхъа стаг. Цунна тІаьхьакхуьур ву бохург аьттехьа а дацара, амма хІорш доггах тІаьхьахецабелира, маьхьарий а детташ.

— Ма вахийталаш къу! Ма вахийталаш!

ГІовгІанаш хезна аралилхира дехьа йстерчу барака чуъра белхалой. Говрахь вогІучунна дуьхьал новкъаллхира уьш. Къуьно вьхна говр юхауьйзира, и юкъ тоьира цхъана жимчу стагана дуьрстанах катоба. Оцу сохьта тІекхиннчу вукхара, полла санна, айъина охъавьккхира къу говрара.

— Э, хІара-м дера ву цыган! — мохь туьйхира

цхьамма.— Тістоха, йийна длаяккха еза хлара сийдоцу хлума!

Ка яъл-яъллачо буй-тлара ян йолийра къуьнна. Хьалхарнаш дла-схьа а туьттуш тлехевдира ладсалам, некхатлера коч а лаьцна дла-схьа ластийра цо къу. Оцу сохьта омра деш онда аз дийкира:

— Собар! Собар де!

Ладсаламан пхьарс къевлира нуьцкъалчу куьйго. Длахьаьжначу цунна юккърчу дерлахь, шовзткъей иттшо гергга хан хир йолуш хьаьрса мекхаш а, аьрру бесни тлехь муо а болуш, тлапа куй коьртахь стаг гира. Лаамаза длахийцира ладсалама къуьннан коч. Массо а длатийра, гуш дара и тлаьхьа тлехиьнарг цара лоруш хилар.

— Цыган! Дийцал, муха кхаьчна хьо кхуза?

Воьхна, кхеравелла, лахара балда дегадора къуьннан.

— Ас... ас... ас дерриге а дуьйцу ду, етта ма етта суна. Дерриге а дуьйцу ас. Суна дагахь а дацара говр лачкъо. Сапарбис хийхира со кху новкъа схьа.

— Муьлхачу Сапарбис?

— Совдегаран вола Сапарбис.

— А-а-а,— дахдира Рамзана.— Дийцал ма дарра.

— Хлокху говрахь длавовдуш цхьа нохчо гайтира суна Сапарбис, тлаккха элира, нагахь ас шена и ялаяхь шортта ахча лур ду, ца ялаяхь доцург кхоьल्लीна а набахти чу вуллуьйтур ву. Аьтту бала а мега-кх аьлла, хлара некъ хаьржира ас оцу шиннах.

— Иштта кхоьруш ву хьо цунах?

— Цигонна тлехь хлуьу а атта кхулау, гло лаца стаг а вац сан.

— Хезий шуна? — мохь туьйхира юьхь тлехь муо болчо.— Совдегарех схьасвллачу цу хлуманаша лелорис гой шуна? Мискачу ламарочунна говрах валар кхерчах валаре нисса ду, ткьа цу эхь дайначеран кьинхетаман чо бац. Тешна ву со, хлара говр хьашт йолуш а ца ваьккхнна цо цигон тлаьхьа, дуьххьал дла цкьа дагадеанарг кхочушдар марэделла хиларний бен. Адамаллех хлума дац цу совдегаршкахь а, заводчикаш-фабриканташ-кахь а.

Белхалойн юккьехь кхин гучу ца вала дош а даьккхнна, цигон длавахийтира.

Рамзана говр шен доттагI волчу божале длайингира, буса арахь ца йита. Цул тлаьхьа паргIатвелира Iад-салам.

— Хьажахь, цлеххьана дагадеа-кх суна. Со схьавоглуш цхьана даккхийчу цленош чуьра аравелира кхо нохчо. Царех жимхачо члогла хьовзийра со говр йохка, бохуш, ца йохкахь дохко вер ву, бохуш, кхерамаш а туьйсуш. Тешна а цо ваьккхнна-кх, кьу суна тлаьхьа.

— Цу кьуьно вийццинарг ву нза.

— Хлай неIалт хуьлда кхунна! Моллас кьинтIера а волуш суна битинчу динах вокхура-кх со цхьана маьI-ларгона.

Ший а доггахь велавелира

Сарахь пхи-ялх белхало веара Рамзан волчу. Цхьа-берш маьнги тlехь а, вуьш цlенкъя а охьахевшира бер-риге а. Царна юккъехь вара бесни тlехь муо берг а. Нох-чаша пхьогlанахь баккхнийчийн ма дарра, сий дора цуь-нан кху чу гулбеллачара массара а.

Хазахийтира lадсаламана шен шича волчу уьш баьх-кина. «Кхара лоруш, кхарна везаш ву Рамзан,— бохуш, ойла йора цо.— Иштта ца хилча богlур а бацара. Шена везаш воцу стаг волчу цхьа а ца воьду».

Рамзана корана дуьхьал истанг оьллира. Цкъя хат-та дог хилира lадсаламан, уьш хьанах лечкъяш бу. Юха сацам бира, шаьш деш дерг шайна дика хаьа хир ду кхарна, аьлла.

Муо болчо, Рамзанан талмажаллица, lадсаламе цхьашца хеттарш дира юьртарчу дахарх лаьцна. Тlаккха бlаьргех куьзганаш а доьхкина, зорба тоьхна кехат дий-шира цо. Чохь моза меттахъхьовш а хезар долуш, лерина ладобгlура массара а. Кехат дешна ваьлча, хьекъале бlаьргаш хlоранна а тlехь бехха сецош, къамел дира цо. «Маржа яl, хьо ца хуу мотт», чlорlа холчахь вара lад-салам, дуьйцуцух кхетаре сатесна.

Дикка хан яьлча дlа-схьа буьйхира уьш. Шаьшшиь висча lадсалама хаьттира:

— Ва Рамзан, цхьа чlорlа мехала гlуллакхаш аша къестадоьла хууш лара со. Хlун дара аш дийцинарш?

— Хьуна кхета атта долчу кепара эр ду ас. Тохара оха дийнахь пхийтта, ялхийтта сохьтехь бора болх. Бал-хахь лазийначунна маьхза лелош лобралла а дацара. Ладам боццу бехк хьоггара баьлча а гlуда тухура. Доь-шу хан йолу бераш долчу промыслашкахь школаш яца-ра. Алапаш lаламат лахара дара. Кхин масане ду уьш! Оха, белхалоша ткъей кхойтта лехам хьалхатеттира. Уьш кхочушба промыслийн дайша тlе ца лаьцча цхьа а балха а ца велира. Цу тlехь барт онда хиларна тхо туьйлира. Тхуна ма лаьара дика ца хиллехь а хийцамаш хилира. Оцу кеппара белхан хьелаш дийшира оха тхов-са а, дlайолчу хенахь латто безачу кьийсамах лаьцна а дуьйцуш.

— И ду хьуна гlуллакх! — даггара воккхавера lад-салам.

— Иштта цхьабарт вайн ярташкарчу къехойн а бе-лахьара гlуллакх дика хир дара. Цхьаболчийн лаг ло-кур дара тlаккха. Ткъя вайн нохчийн гlиллакхаш муха ду

аьлча, хlor а бохург санна хуьлу, соьгахъара цатам ма балахъара кхечунна, бохуш. Шайна тlехъ латтош дерг а иштта хила догlуш санна тlеоьцу, «хlундий? мухий?», бохург хъеха а ца до, дуьхе кхиа а ца гlерта. Ахъ элира-кх, цхьаболчийн ялташ-м дика ду. Хlунда ду? Тоьлла латта цаьргахъ ду, йокъа хилча хиш дахка таро а ю церан, царна хьалхара асарш деш, ялташ чудерзош лела къехой, ткъа вуьш хьажа-хlотта бен кхатlахъ гучу а ца бовлу. Иштта дуй иза?

— Ду.

— Гой хьуна. Ойла ел ахъ, диккачух кхетар ву хьо.

— Цхьадолчех-м кхетта voglу со.

— Дукха хан ца йиснна баккхий хийцамаш хила. Паччахъ а, цуьнан цуьхlарш а, хьоладай а бежа буьсур бац кьинхьегаман халкъан вортанна тlехъ. Дегl ондда дегийна охьатуьйсур бу уьш, хьаьшна дlабохур бу, тlаккха дlахlуттур ду халкъан lедал. Оцу lалашоне кхача белхалой вовшахтоьхна большевикийн парти кхоьллинчу Владимир Илнч Ленина.

— Тховса и цlе аша йоху хезира суна.

— Ленинан хьехамашца дlакхоьхьу оха тхешан кьийсамаш. Цо аьл-аьларг бакъ хуьлуш схьадогlуш ду дерриге а.

— Доккха хьекъал долуш стаг иза волчух тера ду.

— Цу тlехъ шек тlох цхьа а вац.

Тховса кху чохъ хезначух лаьцна кlorга ойланаш йора lадсалама дlавижначул тlаьхъа а. Блаьргашна хьалха лаьттара муо болчун юьхъ-сибат, хьекъалечу блаьргашца цуьнан ондда хьажар. Рамзанан накъостий иштта хила а беза, бохура цуьнан даго. Цхьана шайн дахар тодина ца lеш, массеран а дахар дикачу новкъа даккха гlерташ, шайна Intталуш йолу халонаш ца лоруш хьийза хlorш. Хьостагlа Буритlахъ каравахнехъара вайна ваьллера Рамзан. Ткъа иза ша цхьаъ хилла ца lа, накъостий а бу иштта гlуллакх дlакхоьхьуш. Дукха тlаьхъа ца доьдуш кхочушхилахъара кхеран дагара. «Маржа яl, ас хlун дика дийр дара техъа кхарна? Ма сайн са ца кхоош гlоттур вара-кх со!»

Селхана схьавеанчу новкъа voglура lадсалам. «Гахъара суна селханлера и пис»,— бохура цо дагахъ. Даккхийчу цlеношна тlекхаьчча, уьш девзина, цу чохъ волчуьнан хlуьттаренна дин марсабаьккхира цо, dла а, схьа а хаьхкира, тlаьхьарчу когашна тlе хlиттабора. Новкъа

дла-схьа боглурш соьцуш хьуьйсуре дин ловзочу бере-
чуьнга. Корашка блаьрг беттара ладсалама селханлер-
ниг гаре сатуьйсун. Цхьана корехь цкъа гучувелира
иза, юха оцу сохьта оьглазе длаlechкьира, бой дуьхьал
а узуш. Эххар а, мохь тухуш говрана шед а тоьхна,
хьахкина длавахара ладсалам, цкъа мацца а дуьхь-
дуьхьал нислур бу-кх шаьшшиннен некъаш, бохуш ой-
ла а еш.

XI

Геннахь гуш долчу лаьмнашна тлехьахь кьайлабели-
ра малх, амма стиглара клай мархаш хинца кьагийнна
цегла бос лепаш яра. Малх длабузарца байн мох хьаь-
кхира, глаш лестош, лекха яьлла буц техкош-ловзош.
Эсий леха дуьйладелира, шайн наной цла кхочу хан тле-
ноглуш хилар хааделла, наг-наггахь цхьаццанхьа жлаь-
ла лета а хезара.

— Суьйре тлехьаьчна яьлла, Удди, буьйса а яккхий
гло. Парлат меттиг бу вайн. Сакььоруш лийр ду вай.

— Хлан-хла. Дларлур ву со. Цлахь глуплакх ду сан.
Хьалххе длакхочур ву со.

• — Хьо лийнехь бакъахьа дара. Делахь хлета, ца леш
хилча, дларло. Маршалла ло массаьрга а.

Удди юртах араволуш дуьхьалкхийтира цла боглу
бажа. Хьалхаяьлла йоглур лекха, йоккха гомаш, цул
хьалха ца довлур важа бес-бесара бежнаш. Тлаьхьа-
ваьлла воглучу луйно сих-сиха коьрта тлехула хлаваэхь
хьовзайой, лаьхьанах терачу шедаца, тапча кхоьссина
санна, тата доккхура.

Удди, дикка длавахча, хьун йолчу кхечира. Волавел-
ла воьглушехь оила йора цо: «Боккхачу новкьахула
вахча хенахь цла кхочур вац, тлаккха Асетглаьргахь
болчу синкьерамехь сакьера йиш а хир яц. Хьуьна юк-
кьехула болчу глашлойн новкьахула вахча хьалххе цла
кхочур ву». Иштта сацам бира Уддис. Хинца санна да-
гадаара цунна ша жима волуш хлокху хьуьна юккьеху-
ла болчу готтачу новкьа клотара вар, дена тлаьхьа ца
виса, буьхьнг санна, ида а уьдуш. Дадас, борз углуш
санна, мохь тухура, ткъа Удди хлумма а кхера а ца ло-
ра. Цунна юххехь мел ву хлара кхсро цхьа а экха да-
цара.

Уьш дагадаьхкина вела а кьежна, охьаталош коьрта-

ра куй та а би́на, готтачу новкъахула хъу́на юккъе ву́йлира Удди. Дикка генава́лча дагада́сара цунна хъу́на юккъехула болу не́къ шена ди́ка беззаш ца хи́лар. Делахъ а, нах леллачу лорах д́авахча хъу́на юккъера цхьанх́а араве́р ву, бохур́г дагада́сана сапа́рглат хилира. Дукха сиха т́етелара бодаш. Шен амал хилча Уддис ку́г ластийна се́рло я́ржор я́ра гона́ха, амма иза цадалунде́рг дара. Т́аьхь-т́аьх́а сакх́нийлар сов ду́йлуш, массо а́глог б́аьргаш кхе́рстош, цхьаммо эккх́ийча санна, чехкачу бола́рца во́глура иза. Хъун д́атийне́ра, цигахъ оццу́л дукха до́лу олхазарш а д́алевчќинне́ра шайн-шайн баннаш чо́хь.

До́хкхарх кхо́зучу ша́ьлтана́н му́къ ќуьйлу́ра Уддис. Дикка дохкова́ллера иза ша боккхачу новкъара схьа́верза́рна. Цу́ьнан ойла́наша т́аьхь-т́аьх́а сов т́енйза́бора гуш бо́цу кхе́рамаш. Па́шлойи не́къан ла́р а ха́лла бен ха́луш я́цара. Дит́ийн ла́харчу га́ьннийн гла́хьакха́делча а кхе́ралой д́акхосса́лора Удди, батта́ра ша́ьлта а йоккху́ш. Э́ххар а ќордийра цунна ша́ьлта батта́ра схьа́яхий, иза ю́ха чу́йи́хкий. Т́аккха, кхин иза батта́чу а ца ю́ллуш, до́ггах цу́ьнан му́къ ќуьйлу́ш во́глура.

«Ќьарш!»— а́ьлла, я́къаелла де́чиг ка́гъелла та́та де́лира ко́гаш ќел. Удди х́алхах́а д́акхосса́велира, о́цу сох́ьта, дит́тах, вон ла́зош, ко́рта а кхе́тта, ю́хане́хъа кхосса́вели́ра. Са́ца а се́цна, цхьана ме́тте́хъ ши́кхо го ба́ьккхи́ра цо х́ийза́ш, му́ьлхачу а́глогх́ара до́глу те́хъа шена т́е э́кха, бо́хуш. Амма гона́ха т́ийна дара, хеза́ш ша́х-ших а да́цара. Ю́ха а х́алхах́а д́авахара иза.

И́штта во́глуш цхьана и́рзо кхе́чира. Ю́ьхьенца х́у́н кхачи́йна мо́ьттуш ха́захийти́ра Удди́на, амма и и́рзо ду́йла хи́ьна, до́г э́шна до́ккха са́даьккхи́ра. И́рзона а де́хьава́ьлла д́авахара иза. Ди́кка не́къ би́ча ю́ха а и́рзо кхе́чира. Са́ца а се́цна, ле́ррина д́а-сх́а х́аь́жи́ра. Кх́ийти́ра Удди, ша цхьа са́хьт х́ал́ха т́ехва́ьллачу и́рзо ю́хакха́ьчна, хи́ларх.

— Кхо́ччуш д́акха́ьчна. Ти́лавелла, лорах ха́ьдда, жа́ььла санна. Йо́рт е́ттарх со кху хъу́на юккъе́ра ара а ва́лалур ва́ц, цхьанх́а бу́йса я́ккха д́атарва́ла ве́за.

И́рзона юккъе́хъ бохур́г санна, йу́ьллуш сто́мма хен бара. Цунна т́е а ва́хана, ох́ахни́ра Удди, ѓийла ойла́наш а е́ш.

— Синкѣрамах а вели, бовхачу метта длавуъжу-чуъра а вели. Дудди хир ву, со воцуш члогла воккхавеш чуъравуъйлуш хъйзаш. Амма Асета, суна хетарехъ, къобалднйр дац цуънан дагара. Даватларг-я! Хинц-ца цу синкѣраме чувала йоцу йиш! — аьлла, члогла ша шена оьглазвахана, буй туьйхира цо хенах. Къора тата делира. — Их! Хара йолуш бац хлара?

Сиха хьала а глаьттина, хен теллира Уддис Цунна дага ма тасадаллара, хила а хиллера хен хара йолуш, стаг веълар паргъат чу а валалур волуш, чохъ вахвелла дла а вижалур волуш. Хен хъехадечиган бара, бух стомма иа, бухъ тлаъхъ-тлаъхъа жимлуш, буткъа а болуш. Бухъ болчу агларара юъхыг ирийчхъана наьрт-аьртхойн дика длаьндарг хир яра цунах.

Кхин ойланаш ца еш хари чувола охъалахвелира Удди. Хари чуъра схъа акхаройн цхъа ша тайпа боъха хьожа глертара.

— Там бара кху чохъ экха хилча, — аьлла, юха а ваьлла, сиха схъаэцна глорзолгаш кхоьссира Уддис цу чу. Тлаккха, цу чохъ хлума йоцийла а хиъна, клегарне-хъа хари чу а вахана, охъавижира иза. Боъха хьожа-м лан хала дацара, акхаройн млараш деглаьх ца хъекхаел-чхъана, бохуш ойланаш йора цо. Хьалха лаьцна шаьлта а йолуш, ша синкѣрамехъ ца хиларх боккха дагахъбал-лам а болуш, Асет дагара ца йолуш цхъацца ойланаш еш йуьллуш, блаьргийн негларш дла а къовладелла, наб кхийтира Уддина.

Мерза наб еш, гленаш гуш йуьллур Удди. Іадсала-ман доккха месала къорза жлаьла дара цунна гленах гуш: хьесталуш, ловзуш, юх-юха тледетталуш. Вортан тлера а лоций доггах длатоттура Уддис иза, амма жлаь-ла юха а текхетара. Уддис пхьарс бахбинна дла а ба-хийтина, вортанна тлера а лаьцна, дла ца хохцура жлаь-ла, ткъа иза тлаъхъ-тлаъхъа карзахдуьйлуш тохаделира. Дукха члогла иза тохаделча цлеххъана самавелира Удди. Глан дуъхьал даьлча санна, цуънан длабахбин-чу пхъаьрсан буйнахъ, къевллина схъалаьцна, шаьлта-нан метта, кледа чохъ дара. Харин бертиг, цхъаммо йоккха горгам йоьллича санна, длакъевлина яра. Ша чохъ лаьцна хлума меттахъхъеш санна хетта, кхин тле а буй къовлуш, кхеравелла дегла тлехъ мел болу чо ира а хлуттуш, ша муха хьокху а ца хууш, инзаре мохъ хьаькхира Уддис:

— Ia-a-a... — аьлла.

Оцу сохьта цунна тлаьххье, дуьне Iадо санна, буьрса мохь хьокхуш, зингато чемхалг санна, дIатакхийра иза хари чуьра арахьа цхьана доккхачу Iаламато. Дагахь а доцуш буй дIа ца баьстинехьара, бIаьрган негIар тухучу сохьта Удди арахь хир вара.

Харин бертиг ястаелира. Сахила герга хан яра. Къегина кхетта бара тлаьхьабахана бутт, хен Iуьллучу ирзон юкъ серла а йоккхуш. Наб кхетча карара охьа-йобжна шаьлта буйна а къевлина, кийра гатбелла, ара-эккха санна, сихделла детталуш дог а долуш, арахьаьжира Удди. Доккха экха гира цунна, оцу сохьта кхийтира иза, ша схьа а лаьцна, буйнахь къийлинарг йоккхачу чан цIоганан юьхьиг хиларх. Гуттар чIогIа кхеварелла весавора иза. Ча, хенна цхьа-ши го а баьккхина, юм эцIа кьайлаелира Удди меттахъхьа ца ваьхьаш Iуьллур.

Дукха хан ялале юхасара ча. Тлаьхьарчу когашна тIе а хIоьттина, цхьа йоккха хIума кхоьссира цо харин берте а хьажийна. И хIума, къора тата а доккхуш, кхин дика хуьлийла йоцуш лерина хьажийча санна, хара дIаюкьуш тIус санна. Бертехь сецира. Иза гуьйриг яра. Удди юха а бодашкахь висира. Са дIадаьлча санна, меттах а ца хьовш Iуьллур иза. Дага тесира цунна, дийна воллушехь коша чу воьлли-кх цо ша, бохург. Хийла ойланаш хьаьвдира коьрте цхьаинал кьаьхьа вуьш а йолуш. ЦIехьана аганахь санна техкира иза хенаца цхьаьна, юха кхин а чIогIа техкира, тIаккха керчира.

Кест-кеста арахьара мохь хезара Уддина, чано Iобхуш йоккха гIовгIа йоккхуш, юха цуьнан Iехар гIам-гIиме делира. Хеталора шена нисделлачу лонзарх ча йоккхасш санна. Дагадесара Уддина таллархоша дуьйцуш хезнарг — ча хьекьал долуш ю, шена новкъа ца хилча адамана цо хIумма а ца до, бохуш. «Вели велира со кхуьнан бен чу нислучул», — бохуш, кьаьхьа ойланаш еш, иштта техкаш, керчаш мел хан дIаяха а ца хинра цунна.

Дагахь а доцуш, топ йолу хезира Уддина. Цунна тлаьххье буьрса Iаьхира ча, юха цуьнан доккха дегI, тлаьхьарчу когашна тIехь лаьттачуьра, хадийча санна, Уддина а хезаш, лаьтта охьакхийтира. ТIаккха метта-веана тохавелира Удди. Теккхина харин берте а ваха-

на, доггах длатеттира цо гуьйриг. И чlogla йоллуш ца хиллера. Удди каде арахъаьдира хари чуьра. Арахъ сирла яра, цкъа а буйса ца хилча санна. Уггар хьалха, шена тlехъажийна топ а карахъ стаг гира Уддина.

— Ма... ма... ма тохалахъ!— аьлла, юьхь-дуьхьал куьйгаш лецира Уддис, топ шена кхетта яьлча санна, куьйгаша дуьхьало йийриг ца хилар дагахь а доцуш.

Хари чуьра иза виьлар араволуш, хlун ю а ца хиьна lалашоне лаьцнера Удди ча йийначу таллархочо. Юха иза адам хилар хиьна цецваьлла, топ охъаяхийта виц-велла лаьтташ и волуш белира Уддига мохь.

Таллархочо топ охъаяхийтира.

— Хьо мичара кхаьчна кху хари чу? — хаьттира цецвалар хlинца а дlадалазчу таллархочо.

Удди жоп а ца луш, йоьжна lуьллучу чане хъаьжи-ра леррина. lаламат йоккха яра иза. Уддин дегlе зуз хъаьдира, цхъа сахьт хьалха цуьнан мlараш юкъаваха мегачу хьолехь ша хилар дагадеана. Юха цlеххьана ерриге а и ойланаш яйра. Цlока сезаелира Уддина. Кхин хlуманна а доцуш, дуьххьал дlа доттагlчунна хьалха дозаллаш дан езаш яра и цунна.

— Хьуьнах а ца хуьлу-кх цхъаь юкъа ца гlерташ гlуллакх.

— Хьо хlун ала гlерта?— хаьттира таллархочо, lаьржа даккхий цlоцкъамаш хьала а тосуш.

— Дера гlерта ахь ча вон йийра ала. Ас сайна тlе а хьехна дlаяха ца юьтуш яра иза.

— Муха-а? Цо хьо я ахь — иза? — доггах велавелира таллархо, даккхийчу, lаьржачу мекхашна лахахула шагатlулгаш санна йолу кlайн цергаш гучу а йохуш.— Кхин цкъа а алахъа!..

— Ца оьшу.

— Эхl, ма хаза элира ахь иза.

Дохковелира Удди ша долиьначунна. «Жимчу бери санна, ас динарг. Чlogla оьшуш а ма яра суна хlара...» — бохура цо ша шега бехканш дохуш.

— Хъайна хъашт ю ахь дуьххьал схъааьлলেখъара а ас хlара хьуна юьтур яра. Хlинца-м муххале а юьтур яра, ахь и дика аларна. Хъайна товрриг дехъа кхунах. Хlара, цlока яккха мукъана хаьий хьуна?

— Яьккхина-м яц. Хlинца хьожур ву-кх.

— Ас гlо дийр ду хьуна.

— Баркалла. Суо ларалур ву со.

— Делахь хіста, кайолийла хьан!

Де делкье даьллачу хенахь юрта чувуйлира Удди. Дуьхьал мел кхетарг соцуш, хеттарш деш, Уддин белш тІерчу цІоканах куьг тоха гІерташ хуьлура. Амма Удди, цхьаболчарна жоп луш, кхечаьрга вист хила а ца веша кеп хІоттош, кура вогІура. Ма доккха хІума ца оьшу-кх адам тешо, бохуш, ойланаш йора цо. АсетгІеран кеюххе-хула вала дезара цуьнан. Ойла йира цо, гуобаьккхина вахча хІун дара те, бакъахьа а ма дац ца хилларг дуьй-цуш аьшпаш биттар а, къаьсттина шена веза стаг юх-хехь волуш-м муххале а. Амма хІинцале даьржина юртахула Уддис ча йийна, бохург. ТІаьхьа ду хІинца. «Муха олуш дара иза? Хилаза цадериг вела а воьлуш хилнйта деза!» АсетгІеран керта юххе кхаьчча, цІока лаьтта охьайиллира цо, къайллаха керта бІаьрг а ту-хуш. Цигахь лаьтташ зударнй а гина, йол-стагана хьал-ха куралла яр къилехь а дац-кх, аьлла дІадолийра цо «ша» ча ер, чІоггІа луьйш.

— Сийсара кІотарахь синкьерам бара. Цигахь дик-ка хан яллалц сакъоьруш а Іийна, цІа ван новкъа ве-лира со сахила герга яхханчу хенахь. ХІара цІока йоьгІча санна, хьуьна юккье вирзира со. Цигахь цхьана готтачу новкъахь дуьхь-дуьхьал нисделира тхойшиь,— аьлла чанан цІоканна тІе пІелг хьажийра цо.— Чучча хьаьдира тхойшиь, анн боху а ца боху а, буьрса. Амма со сайн шаьлтанца каде хиларна шуна хьалха Іуьл-луш ю-кх цІока.

— ОстопираллахІ! Дуьйцу хезна дац-кх шаьлтанца ча йийна бохуш. Хьо-м турпал стаг ву, Удди!

— И-м суна сайна а хьара,— дозалла дира Уддис, ша хестор тайна.— Амма сайн турпалалла стенна тІехь толлур дара ца хууш вара со хІинциалц. ХІан, со сиха ву, сиха ву.

ЗІаран кертах чекх хьоьжуш Асет а йолуш, дІаваха-ра Удди, шен дагахь тешна а волуш, шел поккха тур-палхо Асетана хІинца ца хетийла хууш.

ХІІ

Удди цІа кхачар хіъна чехка н волчу веара Дудди. ПІеларал чоьхьа воллушехь хаттар дира цо:

— Хьо сийсара, цІа вогІур ву а аьлла, хІунда висси-ра? Лаа Іийрнй хьо?

Кхунна хлума а хазаа дуйла хиъначу Уддина да-
гадеара, кхо ша дешна хиларх санна, ша ча ерах лаъц-
на дозалла дан.

— Ма ледара бу-кх хъан ши блаърг, дешаро хъан
блаърса гледина моътту суна, — элира Уддис вела а
къежна, шега динчу хаттарна дуъхъал жоп а ца луш. —
Охъахъажал хъол Ценкъал..

Боршам хъаькхна шерачу, цленачу цленкъа хъаьжи-
ра Дудди. Цийнан кораш кегий долуш лохачу ца чохь
бодане дара, араа чувеъча кхин а лаържа а хеташ.
Цхъа йоккха лаържа хлума гира Дуддина цленкъахь, ам-
ма хлун ю ца къасталора. Гленах чул башха кхин хлума
дагахь доцчу цо, когаш тле охъа а лахвелла, куьг юьт-
тира цунах, хааделира цунна иза цхъана экханан цлока
хилар.

— Хлара стийнан цлока ю? — хьяттира цо юх-юха
куьг а луттуш цоканах.

— И цлока йоцуш, дийна экха делахъара ма цингаш
бийр бара ахь! — элира Уддис, вела а луш. Тлаккха
кхетош тлетуьхира. — Чан цлока ю, Дудди. Ча евзий
хъуна? Ча?

Хлума а цец ца велира Дудди. Цунна дагахь а да-
цара Уддис иза йийна бохург, юьйр ю вьлла дага а ца
деанера.

— Хъан елла хъуна хлара? — парглата хьяттира цо.

Уддин велар оцу сохьта дэйра Тамаша бира цо.
«Мичара хиъна техъа кхунна?» Амма юха ша шена
синтем бира цо: «Дудди ца теша хир ву хлара ас пий-
на, бохучух».

— Ахь бохург хлун ду? Со сагла деха-х ца вахане-
рий таллархошна тлаьхъа. Ас айса йийна-кх, Дудди,
айса! — элира цо шаьлтанан макъарх куьг а детташ,
аьтту ког курра хъалхахъа а тесна.

Хинца цецвелира Дудди

— Ахь айхьий?

— Хлаъ.

— Шаьлтанций?

— Хлаъ. Ца воглуш вара со сахила гергга яханчу
хенахь. Боккхачу новкъахула хъаьвзина долудела, хъуь-
на юккъехула воглура со, дуъхъал новкъа. Цлехъана ча
гира суна. Цунна-со а. Длаиккхира иза. Тлаьхъавелира
со. Едча соьгара ер поцийла хиъна. саца а сецна, соьга-

хъа а йирзина йиотхилира иза: «Питахъа, Удди, ма хъийзаехъа со».

Ша дуьйцуьрг доттагIчо тIе муха оьцу бохуш, леррина хьобжура Удди цуьнга. ДIа мел эриг а цIена деши санна тIеобцура Дуддис. И тIаьххъара дешнаш Уддис аьлча, когаш тIе лахвеллачуьра хъалаиккхира иза.

— Адамийн маттаххьнй? ГIам хилла-кх иза!

— Хаац гIам хилла я гIим хилла-м.

— Ткъа адамийн маттахь...

— Ас-м ма ца боху хьобга и сайга адамийн маттахь йистхилира,— элира Уддис, жимма вухаволуш. — Цо дуьххъал дIа цхъа гIам-гIим дора. Ткъа суна, ас хIинца ма аллара, цо дехар деш санна хийтира. Юха, схъаяьккхира ас баттара шаьлта, чухъаьдира со цунна буьрса. Эццахь ча, дог а гIелделла, юьйжира

Бага а гIаттийна, ладобгIуш вара Дудди. Цо дукха лерина ладегIарна ца Iевелира Удди кхин тIе а аьшпаш боттаза.

— Цуьнан дог гIелдаларна висира со дегIах цхъа а мIар ца хъакхалуш. Цуьнан чорхах дан хIума доцчу ас, и юха метта яле цIока схъаяьккхира цуьнан. Цул тIаьхъа, со генаваьлча меттаеана хила а мега иза. Ам-ма хIинца шел-м лур ю, кетар йоцуш! Мел дукха ахча делча хуьлуьйтур вацара ас со цуьнан метта!

— И ялаза а йолуш яьккхира ахь цIока?

— Ткъа хъуна хIун моьттура! Дера яьккхира. Кхин итт нисъеллехь а йоккхур а ма яра.

— Турпала ву-кх хьо, сан доттагI!

— И-м ахь чул а хъалха аьлла суна. Нахана дика хууш хилла. Асет а яра со цIока яхъаш вогIуш хьобжуш. Да вала хъан дуьне, соьца хIунда яц Асет! Ма чIогIа оьшура суна иза!

— Сийсара синкъерамехь юх-юха хьо хьоттуш яра иза.

— Ахь боккъал боху?

— Боху. Тахана сарахь хин йисте ваха хьо, цуьнан дагара хаа. Цхъаь доцуш ца хьоттура цо хьо.

— Синкъерам муха бара?

— Дукха дика бара.

— Ахьмада мерза-пондар а лобкхуш, цхъа хелхарш дира оха! Дов ца хуьлуш цхъа дика дIа а бирзира. Дезаш вац со девнаш, амма наггахь бен нис-м ца велла

со иштта синкѣрам длабоързучу. Кіотарара синкѣрам муха бара?

Хари чохъ техна буйса дагаеана Уддин дегле зуз хъаьдира. «Дала ма нисвойла ишттачу синкѣраме кхин»,— аьлла, хийтира Уддина. Амма ботта болийна аьшпаш кхин гучу ца волуш чекхбаха безаш бара. Говза дийцира цо кіотарахъ хилла боцчу синкѣрамах и хилла, бохуш, ша цигахъ хелха вийлира, амма Асет гуш ца хиларна, са цлахъ лаьтташ дара шен, бохуш.

— Хьовца цигахъ цуьнан са а-м дера дара. Сарахъ хуур ду хьуна иза-м. Ирс долуш стаг ву, Удди, хьо.

— Мел гена ю-кх хьо, суьйре!

Леррина цокане хъаьжна ваьлча, жимма хан а ялийтина, хаьттира Дуддис:

— Хьуна хезний? Іадсаламан шича веана гІалара. Мехкдаьтта доккхучу пуромислехъ болх беш ву-кх иза. Паччахъ вохо гІаьттина боху цо дерриге а оьрсийн халкъ. Дукха даккхий Іаламаташ ду цо дуьйцуруш

— Паччахъана дуьхьал бохура ахъ?

— Іадсалама-м дийцира иштта. И-м вайна а гур ву сарахъ. Тахана са а хилале, топ а эчна хьуьнах тал-ла вахана иза, боху Іадсалама.

ТІаьххъара дешнаш Дуддис аьлча, Удди цІарула цІивелира. Амма Дуддина хІумма а ца гира «Гучу-яла йоллу-кх ас йиттина чалх»,— дагатесира Уддина.

— ХІан, со дІавоьду. Сарахъ хьо волчохъ гуллур ду вай,— аьлла, дІавахара Дудди.

Ойланашка вуьйжира Удди. Хийта наьІалт кхай-кхийра цо чана. Шозза-кхуэза цІоканна мийра а туьй-хира. «Ма доккха эхъ ду-кх хІара хІинца ча ас ца йий-нийла юьртахошпа дІахаахъ,— бохуш, ойланаш йора цо.— КьорІанора веза ас иза цІа вале хьуьнахара араволу ларва. И ву и ча йийнарг. Циггахъ дехар дан деза ас цуьнга, чанах лаьцина цхьангге а хІумма а ца дийцийта дош а доккхуш»!

Иштта сацам а бина, хьуьнах дІахъаьдира Удди, дерриге а диц а делла, цхьа таллархо воцург. Юртний, хьунний къасточу хил дехъа а ваьлла, боккхачу кхура кІел охьахира Удди, баьццарчу бай тІе. Иштта, яй иллин чІинг а еш, и хиьна Іеш цхьа сахьт даьллачу хенахъ гучувелира Іуьйранна ча йийна таллархо. ГІола-юккьерчу доьхкарх кхозуш йоккха кхоъ акха котам а, цхьаь тарсал а йолуш.

— Во Іадсаламан шича! — аьлла, мохь туьйхира Уддис, таллархо йистехь болчу гІаншлойн новкъа хи тІе вьодуш.

Таллархо, саца а сецна, шега кхойкхучуьнга хьаьжира. Удди а гина, и вевзина, вела а кьежаш, бегаш беш хаьттира цо:

— ХІун боху ахь, черчий лецархо?

— Хьо сиха вацахь цхьа жимма гІуллакх дара сан хьовца. Схьаволахьа, охьахаа вайша са а долуш?

Таллархо тІевеара. Кхураца топ дІа а хІоттийна, охьахира иза Уддина юххе.

— Со Іадсаламан шича вуйла хьуна муха хаьа? — хаьттира цо.

— Дийцира суна, хьо веана аьлла. Хьо тарвеш со волу дуккха а хан ю. Цхьа дехар лохьа суна, ас и цІока юха а ерзор яра хьуна.

— ХІун ду иза? Дан тарлург хала дац. Схьаалал.

Юьхьа дуьхьал ца хьожуш дийхира Уддис:

— Оцу чана тІехула со нахала ца ваккхар доьху ас хьовга.

— И-м хала доцург ду. Чан цІока а хьайна йнта, цу тІехь сапаргІат а хила.

— Доккха баркалла хьуна!

Вукхунна хаа лиира Удди оцу хари чу муха нисвеллера. Цо хаьттира:

— Ванах, хьо оцу хари чу муха нисвеллера?

— Луларчу кІотарара цІа вогІуш буса тилавелла тІе-Іоттавалларх нисвеллера. Эшча хьо тІе ца кхаьчнехьара со-м хІинца а техкаш хила мегара, аганахь бер санна. ХІан, вайшиь дІагІо хІинца?

— Мегар ду.

— Сарахь Іадсаламаца волахьа тхьовга, сакъьоруш Іер вай.

— ВогІур ву. Іадсаламана хаьий шу мнчяхь ду?

— Дукха дика хаьа. ШІи доттагІ волчу, ахь ма элли-нехь кхетар ву хьуна иза.

ХІІІ

Уддин кертахь бай тІехь доккха сийна истанг а даржийна хевшина Іеш бара Іадсаламий, цуьнан шича Рамзанний, Уддий, Дуддий. Къамел деш Рамзан вара ЧІогІа лерина ладоьгІуш, кест-кеста хеттарш деш вара ши дот-

таг! Цкъа а ца хезнарш дара Рамзана дуьйцурш. Белхалойн хьалха хиллачу кыйсамех а, хинца долчу хьолах а лаьцна дуьйцура цо.

— Ткъа шу хIун къуьйсусш дара пуромислехъ? Аьлча а, аш бохург хIун дара?

— Массеран а дахар тодар, белхан хьал тодар, белхан де бархI сахьт хIоттадар, алапа тIетохар, масане ду уьш — адамехъа мел дерг.

— Цара хIун бохура?

— Оха бохург кхочушдийр дац, бохура. Уьш шайн хьолана тIаьхьадевлта сутара адамаш ду. Юха тхуна хаам кхечира Петарбухехъ революци хилла, аьлла.

— И бохург хIун ду? — хаьттира Дуддис.

— Паччахьан Iедал дохар, паччахь дIаваккхар, Iедал халкъо шен кера лацар ду революци, бохург.

— Ткъа и муха мегар ду? Паччахь воцуш мохк хуьлийла а ма дац, жайнашна тIехъ ма боххура хилча, — элира Дуддис ша дешна хилар Рамзанна хайта.

Iадсаламмий, Уддий велакъежира. Амма Рамзанна тIе бIаьргаш а боьгIна Iечу Дуддина хIумма а цахааде-лира.

Жайнаш а тайп-тайпана хуьлу, шаьш яздинчуьнга хьожжий. Паччахь воцуш дукха дика Iедал хIотталур ду дIа, дерриге а халкъан дахар цхьабосса тодеш. Паччахьо вайна хIун дика ло? Вайн дахаран гIайгIа бой цо? Аьттехъа а дац иза. Iазал латтор бен кхин гуш хIума дац. Дагахъ дукха халонаш Iаьткъича бен сардам кхайкхош илии ца доккху халкъо. Шуна а хууш хила там бу хIара илии:

Дала вохаволда и аьрзо ва паччахь.

Дала дIаваккхурда и Iаьржа ва паччахь.

— Паччахьой, хьоладайший шайн хазна стамъяр бен халкъана луш цхьа а дика дац. Шу, ахархой мелла а шайн долахъ бахам болуш ду. ХIетте а шун дахар муха ду? ЦIолкъа бераммий, сискаллий бен кхин кхача буй шун лелаш? ХIун бахам бу шун?

— Тхан бахам хьаха бу тIара буьзича а тIехтуьйсусш, — элира Iадсалама.

— Къинхьегамна аша мало ярна-м дац шун дахар иштта? Дац. Шайн къинхьегамах доккхаха долу дакъа аш хьанна ло? Хьанна доцу шу?

Дуьхьал цхьа а вист ца хилира. КIоргтера ойланаш еш ладоьгIура цара. Ткъа Рамзана кхин дIа а дуьйцура:

— Дукха хан йоцгуш, халчу дахарх лаьцна къа-бала

балхо, Іай дукха халкъ вовшахкхетта, шайн керста дин лелош йолу жІарашший, суърташший эцна паччахъана тІедахна хилта.

— Бакъ дахана хилла, — элира Дуддис. — Цунна-м ма дарра церан хъал хууш хилла хир дац. Хъалх-хе шегга дІадийчича цо тоднийр дара дахар. ТІеэцний цо уыш?

— Эцна-те, герзаца.

— И бохург хІун ду? — хаъттира Уддис.

— Дера ду цо тоьпаш тохнїтина дукха адам дер.

— Муха? Маърша халккый?

— ХІаъ.

Маъттаза вистхилира Удди.

— Вохо хъакъ а-м дера вара иза! Бокъа хІума! Ткъа революцех хІун хилира?

— Революцин аътту ца белира. Іедал паччахъан, хъоладайн керахъ ду цкъачунна. Кыйсам дІахъош бу. Белхалошна юккъехъ низам чІогІа ду. Оърсий, нохчий гІалгІай, хІирий массо а къехой цхъа вежарий хилла дІахІиттина, цхъа Іалашо а йолуш. Царна массарна а тІехъ куыйгалла деш большевикаш бу, баьчча Ленин а волуш. Шу-м хІокху лома а доьтла, дуьненахъ деш дерг а ца хууш дохку.

— Иштта къамелаш деш Іийна хан яьллачу хенахъ дІа-схъа буйхира уыш. Оцу сарахъ динчу къамелаша чІогІа корта хъовзийнера Уддин. ХІинццалц цунна гІе-нах а ца гина гІуллакхаш дара Рамзана дийцинарш. ЧІогІа цецваьккхинера иза цара.

Ткъа Дуддин ойланаш кхин яра. Цуьнан ойланаш-ца, паччахъ дІаваьккхича ерриге а пачхъалкх тІе-кІел яла езара. Цуьнан даго тІе ца дуьтура паччахъ воцуш цхъа а Іедал лаьттар ду бохург. Сазам бира Дуддис, Іуьйранна молла Даудах дагавала. «мел хІуьу, аьлча а молла дукха дешна а волудела, доллучунах цо кхетор а волудела». ХІинццалц масане дагавийлира иза моллех. Моллас бохучух бен тешаш вацара Дудди. Жи-ма волуш шена цо хъоьхуш ма хиллара, хІинца воккха хилча а ца Іара иза, цунах дагавалаза.

Бекъачу меттахъ ха хоьрцуш яьккхира Уддис буй-са. Цхъа кІезигчу ханна бен цуьнан бІаьргийн негІарш ваьшта ца дахара. Рамзана дийцина даккхий гІулла-кхаш дагара ца доьтура. ЦІеххъана набарха ваьккхинчу стеган санна, цуьнан ойланаш ийнера, оцу кепара уыш

дуьххъара ян велира иза, шен а, ша санна болчу юьртарчу дуккхаачу бахархойн а дахар сел вон хиларан бахъана лъохуш. «ХІан, дика ду, — бохура цо ша шег, — со-м цхьаъ бен вацара, сайн уьрдо схьалучух то-ам бан гІерташ воллур. Ткъа ЯрагІис муха кхаба беза оццул боккха доьзал? Салмана? Кхечара? Дийнна-чу юьрта юкъара цхьана Іелина мнчара даьлла оццул дукха жа, и тІехъ дежа мохк цуьнан долахъ хІунда бу? Хьан белла цунна и? Іелин дена паччахьо и мохк белла, бохуш, хабарш-м ду цхьацца болчара дуьйцуш, ткъа хІунда белла и цо цунна? Мнчара баьлла цунна иза шена луьучарна дІа-схьа бекъа? Шен урдо схьалучух доьзал ца кхабабаларна, цу хьолахошна ца ваьцча волий Салман? Ткъа и саннарш мел дукха бу! Цу мискачарна дІабекъа ца мегара и мохк? Рамзана схьадийцарехь оццу хьолехъ бу гІалара белхалой а, оьрсийн ахархой а. Бахархойн кхин гІайгІа ца беш волу паччахъ вохо хьакъ а-м дера вара. Вуьшта аьтто цабалар новкъа ду-кх. Оха хІун дан деза? Рамзанах дагавала веза со».

Сахуьллушехъ вахара Удди ІадсаламгІаьрга. ХІара керта воллушехъ цІа чуьра аравелира Іадсаламмий, Рамзанний. Схьагарехъ Рамзан новкъавала кечвелла вара.

— Марша вогІийла хьо, Удди. Хьо ма хьалхе араваьлла? — хьаттира Іадсалама.

Удди ца хІуттуш жимма соцуьгІа хилира.

— Со дІаваха араваьлла, — элира Рамзана леррина Удди шег хьаьжча. — Кхин Іен йиш яц сан.

— Жимма Іийнехъ мегар дацара?

— ХІан-хІа. Сан кхета дезаш дукха меттигаш ю. Цул совнаха цхьана меттхъ дукха хьевалар дика а дац суна.

— Делахъ ас новкъа воккхур ву хьо.

Іадсалам цІа а вирзина, Удди вахара Рамзан новкъаваккха.

Малх хІинца а схьакхетаза бара. Ламанан цІена хІо шийла, гІа-бецан хьожанах дуьзна дара.

— ЧІогІа дика ду кхузара хІо могашаллина, — элира Рамзана, кийра Іабо санна, кІорга са а докхуш.

Готтачу урамехула вахара и шиъ, хаалуш аддам а дацара новкъахъ. Хан эрна дІа ца яхийта Уддис дийхира:

— Рамзан, дийцахъа, маца хир бу аьлла хета хьуна, ахъа бийцина и хийцамаш?

Рамзан кхийтира Уддин салаьттахух.

— Дужха хан ца йнсна. Даккхий глудлакхаш ду, Удди, хир долуш. Цкъачунна аьтто ца баьллекъ а, паччахъ вохоза, хьоладай лакказа Инйр бац белхалой. Хинца чуьрабевлла хьийза паччаххьий, цуьнан хьадалчашший. Дуьхьал а хиттина кьуйсийла яц тхан тахана. Хлокху сохьта вайн массеран а декхар хлун ду, аьлча, ницкъаш вовшахтохар ду, кьинхьегаман халкъ кхетош, вайн вочу дахарна бехке берш гойтуш, церан баьргашна дуьхьалара клай дладоккхуш болх бар ду. Оцу глудлакхана дикка хан оьшу. Ткъа аш дан дезарг хлун ду? Тхьогара хаамаш кхачаре ладуглуш хила деза шу, оха кхайкхинчу сохьтехъ гловтта кийчча. Амма хлетталц шу а ларлуш хила деза.

— Хинца кхета со.

Юьрта йнстехъ сецира и шиь.

— Марша, Голда, Удди!— куьг кховдира Рамзана.— Кхин хьевала йиш яц сан. Даггара теша со, хин болчу кьийсамехъ хьо юьстах лаьттарг ца хиларх.

— Оцу тлехъ шек ма хилалахъ, Рамзан,— доггах лаьвдира Уддис куьг.— Марша а Голда, аьтто а хуьлда хьан!

Малх лакхабалаза а болуш, молла волчу вахара Дудди. Буса клезиг наб йина, ойланаш еш, ха хьорцуш Инлина баьргаш цийбелла бара, деги, нуьцкъала болх бича санна, гелделлера. Меллаша боларехъ вогура иза. Де тледсана хазахеташ шакарш еттай хьийзара олхазарш, доггах кхойкхура илаьнеш. Буса сахилталц лиэташ сема йина жлаьлеш длатийнера. Некъ маббу бохург санна, гуш бара шуьйра кучамаш юьйхина зударий, пхьарсех клудалш а тийсина хитла оьхуш. Хлусамнаноша хи Гуйрания хьалтхе дахьара, хлудида аьлча, цкъа делахъ, хи шийла хуьлудела, шозлагла делахъ, цлена хуьлудела. Дуьхьал кхет-кхеттачуьнан Гуйре дика а еш, молла волчу длакхечира Дудди.

Молла Дауд хлетта хьалаглаьттина, юьхъ-куьг дилаза вара. Де дика деш цуьнан юьхъа дуьхьал хьаьжча цеве-дира Дудди. Члогла кьена хийтира цунна иза, тлаьххьара шена гиначул дуккха а хийцавелча санна.

— Хьо лаа веаний, Дудди, сел хьалхе?— хьаттира молла Дауда.

— Дера, молла, со-м хьох дагавала ма веанера цхьац-ца долчунна тлехь. Сийсара набаран суй ца бина ас ойланаш еш.

— Хlун ду хьан деге гlерташ дерг?

— Муха эр дара иза? Доцца аьлча, lадсаламан шича Рамзан веана гlалара. Цо дуьйцуш дерш даккхий lаламаташ ду. Паччахь вохо халкъ гlаьттина хилла, боху, массо а шахьаршкахь. Ткъа и паччахь вохор жайно муха магош ду?

Вехха lийра молла Дауд ойланаш еш, Дудди юххехь лaьттaш хилар а дицделча санна. Ткъа Дудди цуьнан ойланаш хaдо ца хlуттуш, доккха садаккха а ца ваьхьаш лaьттaра. Пхи минот гергга хан яьлча Дуддега хьaьжира молла Дауд.

— Со-м, Дудди, хьан дешар эрна ца дайнийла хууш ву. Паччахьана дуьхьал хилар жайно магош дац, паччахь дела реза хилла стаг ву. Иза хьуна а дика хууш ду. Дlа а гlой цуьнан ойлае, тlаккха кхетар ву хьо. Хьайга хaьттинчуьнга а хьайн даго ма хьеххара дийца.

Кхин деха паччахьах а, цуьнан lедалх а Дуддега дийца оьшуш хlумма а дацара. Дика йовзара молла Даудана ша хьоьхуш хиллачу Дуддин амалш. Доцца къадош, жайни тlе а доьгlна, паччахьана муьтlахь хила веза бохург Дуддина тоьуш дара. Важадерг шеггара кхолла а, хаздеш, тоьшуьйтуш дийца а Дуддина дика хаьара.

Молла Даудан lодика а йинна цlа вахара Дудди, тlе ма кхеччи Уддина хьехамаш бан а сацийна. Хlинцца шера дагадаера цунна селхана Удди паччахьана реза воцуш хилар, паччахь воцуш адам дика дахалур ду бохуш и хьийзар.

lадсаламний, Рамзанний гергахь цхьаь хуург хила гlерташ, вазвала санна, дара цуьнан селханалера хaбарш.— бохуш, ойланаш еш вогlура иза цlа.

Дудди гучуьра дlа ма велли сиха юьхь-куьг а дилина. lуьйранна хlума а ца юуш, говра а хиьна, луларчу йоккхачу юьрта пурстоп волчу вахара молла Дауд. Цигара иза юхавирзинчул тlаьхьа йоккха хан ялале, ши стражник юххе а ваьккхина, Лома-юьрта кхечира пурстоп, герзаца къовлавелла бlаьхойн бедар а юьйхина.

Схьа ма баггlара lадсаламан керта бахара уьш. lадсалам царна дуьхьал аравелира. Дехий мекхаш а хьийзош, вистхилира пурстоп:

— Схьа аравала алал хьайн шиче!

Іадсалам доллучух а кхийтира. Іза велакъежира:

— Жимма тїахъадисина шу. И-м дїавахна.

— Мича? Муха?

— Иштта когаш а бохуш. Дуьненан йиғ ағло ю, царех муьлхачухъа вахана-м ца хаъа суна.

— Же, хьовсал ценош чу, божал талла! — омра дира пурстопа стражникашка.

Стражникаш цїа чу а, божал чу а хьаьвсира, амма хїумма а ца хааделира.

— Вац.

Пурстоп вист а ца хуьлуш, вон Іадсаламе а хьаьжна, йовлакхца схъа а лаьцна шең стомма боккха мара а лекхна, урамновкъа велїра.

Баьхкинарш хаабелла гонахара лулахой бара кїетахъ гулбелла. Ша деанарг кхочуш ца хилла догдаьтїа пурстоп царна тїекхохкавелира:

— Хїун оьшу шуна? Шу хьан кхайкхина даьхкина?

Тїаьххье кех ваьллачу Іадсалама массеран а цїарах жоп делира:

— Тхо тхешан юьртахъ ду. Хьо хїун ала гїерта?

Пурстоп цкъа вуса а велла, юха вист а ца хуьлуш дїа-волавелира. Ша арадаьккхинарг кхочуш ца хиларна холчу хїоьттина пурстоп, н цхьаннах ца окхуш дїаваха даго ца витира. Іадсаламан хїусамана дехъахъ кхозлагїчу керта вирзира їза стражникашца. Оцу сохьта цигара схъа гїовгїанаш хезира.

Хїинцца схьакхъачна Удди а, Іадсалам а цига дїахъаьдира. Гира царна божали чуьра арабаьккхина, цхьаммо юьхъ а лаьцна, вукхо тїаьхъара а лоьллуш стражникаша стт кех боккхуш. Шийлачу маьхъарца пурстоьпан когашка етталора зуда, вовшехъхъаьрчина доьлхуш лаьттара жлуга йина бераш. Дехарш деш пурстоьпана юххе хьийзара хїусамда Іаббас.

— Делан дуьхъа ма баккха сан доьзал шурин тїа-дамах. Нисса биь бутт балале дїатокхур ю-кх ас налог. Дош а ма деллера аш суна эха шарна тїаьхъа-тоттуш.

— Вухавала! Вухавала! Ах шо даьлча хьайна кхин оьцур бу ахь етт. Вухавала!

Дехарех догдиллина зуда аттана тїаьхъахъаьдира. Едда йоггїушехъ аьттан вортанехъ хъаьрчїра їза.

— Буьгуйтур бац ас хїара сайн докъа тїехула а баккхиний бен! — мохъ хьоькхура цо.

Іадсалама пхъарс а лаьцна юьстах ваьккхира Удди. Жимма шабар-шибар динчул тІаьхьа сиха пурстоьпа-на тІевсара и-шиъ.

— Пурстоп,— элира Іадсалама.— Оха тхаьшна тІе-лоцу кхарна тІера такхар дІадалар. Делкъахан хилале ахча дІадахьаш вогІур ву шуна оцу аттан да. Юьртан дехар кхочушдар доьху оха.

Гома хьаьжира пурстоп Іадсаламе. Амма цунна юххехь лаьтташ цуьнан дешнаш къобал деш тІебаьхки-на бахархой а гина, аьрха дош ала ца хІоьттира иза.

— Дика ду хІета,— элира цо.—Делкъале ахча схьа ца хилахь кхераи такхар хьуна тІедожадо ас.

Іадсаламний, Уддий юьртахошна тІехула волавели-ра Іаббас такхарх хьалхаваккха юьртахошкара духа-лург ахча даккха, шаьш хьалха барт ма барра.

Делкъахан хилале дІакхечира пурстоьпе Іаббасана тІера такхар. Доза дан а дацара Іаббасан воккхаве-ран, даггара баркалла бохура цо юьртахошна, къаьст-тина Іадсаламана.

Асетан нана Сепият, пешана юххехь когашна тле а лахъселла, доккхачу, текхахь ахьаран межарг хьуыйш яра. Дерриг дерг межаргана тледаздеш, юха хьалатаь-лаш, юыйлинчу пружино болх бойтуш санна, цхьанаэш-шара дара цуьнан меттахъхьер. Асет цкъа юххе йоглуш, тлаккха длайобдуш нене цхьаь ала дагадеана, стенна тлера дладолор ду ца хууш хыйзара.

Нана, межарг хыйна а яьлла, хьолтамаш ян йоблча, юха а тлееара Асет.

— Нана,— аьлла, йистхилира иза,— бакъдерг дийцахьа, сий члогла йоблан маре едда яхача до марзоша я ехна яхача до?

— Ватта сан дела, дагахь а доцург ма хотту хлокху йола. Едда яхача сийлахь хуьлу. Со а еана хьан дега едда. Хлунда хьоттура ахь?— элира Сепията, лерина Асете а хьожуш.

Асет циййелира. «Дийца я ма дийца?»— бохуш, хаттар дара дог дїалаьцна. Эххар а сацам бира цо хьалий-охний нанна мацца хиьна а хааза дуьсур дац ша дендерг, аьлла.

— Маре яха йоллу со.

Сепията сїха хьалатеси́ра корта, лергех оьхкина яккхий детни хьалкханаш а ластош.

— Хлу-у-н? Хьо-х хлинца а бер ду. Ахьа дуьйцург хлун ду!

Асета, оьглазьяхана сурт хлоттийра.

— Берхїтта шо кхаьчча а берлара йолуш яц-кх со. Доккха хлума а ду хлара-м!

Сепият цецъелира. Еш йолу хьолтамаш йиттира цо. Жимма балдаш хьедеш дагахь цхьацца лььруш а йийна, доккха садаьккхира цо.

— Хлан-хла, мичара берхїтта шо. Ахь хлун дуьйцу!

— Хьо хьуо ма яра кхо шо хьалха сан пхийтта шо кхаьчна баьхнарг. Йицъелла хьо?

— Ца йицъелла. Ас хлинца лорур ду иза-м,— аьлла, текха тле йирзира Сепият.— Со хьан дега еара сап берхїтта шо долуш. Цул тлаьхьа кхо шо даьлча хьо дуьнена елира. Цул тлаьхьа пхи шо даьлча вайн лула-хочо Маликас шала ши клант вира,— аьлла, текхан вукху йисте пхи хьолтам а йиллина кхин дїа а дуьйцура цо.— Юха днъ шо даьлча йокъа а хьоттина, ял-

таш дайра,— кхин йиъ хьолтам дехъа йисте елира:— цул тлаъхъа кхо шо даьлча вайн лулахо Хьамзат кхелхира,— кхин кхо хьолтам а дехъа йисте елира,— тлаккха, цул тлаъхъа диъ шо даьлча вайн гомашший, Вахаглеран еттий цхъана буса дехкира,— кхин йиъ хьолтам а дехъа йисте елира.— И дара хъуна лурчах. Цул таъхъа ши шо даьлла, хлара карарниг а лерича,— кхин ши хьолтам а дехъа йисте елира.— Мас хуьлу хлорш ерриге а? Цхъаъ, шиъ, кхоъ, йиъ... вуьрхитта, ватта дела, берхитта! Дан а ма ду берхитта шо! Хьо селхана йича санна хеташ яра-кх со хлинцалц,— аьлла, когашкара коьрте кхаччалц, йо! юстуш хъалахъаьжира нана.— Мила ву хъуна тлехъийзаш?

— Удди ву, нана.

— Ахъа баккъал боху? Иза-м хъаха ву вехар волуш. Ша вехарг ца хилча иштта хьалхе бев вер а вадара. Цо-м ценош а дина. Уггар хьобгахъа дерг — цхъаьна уьйтлахъ хьийза-х дезар даций хъан марненаций. маьрйижарший. Цара хьийзош яха юьтур а яцара.

Асетана клордийнера нана дукха луйьш. Цуьнан дагахъ кхин дара. Ша маре муха яхача бакъахъа ду ца хууш яра иза.

— Нана, уьш а дитий, алахъа, ас муха, хлун дича бакъахъа ду?

— Едда яхача бакъахъа ду. Цхъаьна дехаш дош дашера даьлча хъан ала хир ду: «Со сайн наха ца йоуьйттушехъ едда сана хьобга!» Цу дешнаша мичча хена а клелвуьтур ву майра.

— Делахъ хлета кхана хан а йиллина, сарахъ глур ю со.

— Ватта дела! Иштта сихий?

— Хлаъа. Со маре глуриг хилла.

Сепият йист а ца хуьлуш, текх а эцна хъалагтаьттира. Иза кир тоьхначу пешана

юххе яхара, тлаккха кхехкачу ен неглар дла а даьккхина, цу чу тийса йолйира цо хьолтламаш.

Тлехкечира шолтла суьйре.

Асетаглеран дулахойн эларан кертах тевжина лаьттара Дуддий, Уддий. Кест-кеста вовшашка хеттарш дора цу шиммо, меллаша шабар-шибарш а деш.

— Хьуна муха хета, ер юй иза ара?

— Дийцина хилча яла еза.

— Ас Маликина кхаъ биллина, цо и араяккхяхъ бала. Муха хета хьуна, дийр дуй цо глутлакх?

— Дера дийр ду хьан дуьхьа а ца деш, шен дуьхьа-м.

Шинггехъ а шалто тоьпаш яра, юх-юха белша тлехъ уьш нисйора шина доттагичо.

— Тлаьхьа орца ца долуш кхочуш хилахьара вайн глутлакх. Интарш яр дезаш вацара со. Цо хьобга хлун элира? Реза бац цуьнан нах?

— Ов-в-вай! Длаваьллахъ. Члогла дуьхьал бу. Шаьш могуьтур дац, бохуш, дуьхьалбевлла хьийзааш бу, бохура.

Дладелира ши-кхо сахът. Шаьш арадаьккхинчу глутлакхах дог ца дуьллуш лаьттара ши доттагI. Буйса лаьржа яра. Байн хьобкхура мох. Наг-наггахъ геннахъ я юххехъо жлаьлеш летиь йохайора буйсанан тийналла, юха церан гловгла а длатера. Луларчу кертахъ жлаьла летира. иза длатуьйшшехъ, аз шера декош нлаьна кхайкхира.

— Хьалхара котам ека йолаели, — элира Дуддис.

— Хаа а делла, кьовлах ца кьевлина хир ю иза цуьнан наха?

Оцу сохьта Асетглеран уьйтларчу цийнан nel цлевзира. Лерина хьобжучу шина доттагичунна, цу чуьра ши адам арадолуш санна хийтира.

Дудди доттагичуьнан лере таьтира.

— Воха ма вохалахъ, Удди, хлара йоккха киртиг ю хьуна. Хинца кьастор ду ахъ хьайн дахаран глутлакх, — куй тобина топ каралецира Дуддис.

— Воьхна вац со-м, — аьлла, шегга Дудди схьа вист ма хиллара, меллаша жоп делира Уддис.

Ши глаларт кетла кхечира. Доттагий тебна лара, шаьш лардийриг и ши адам дацахъ гучу ца вала. Хлукху бодашкахъ хьанна хаь уьш муьлаш бу? Цкъацкъа доккха глутлакх ладам боццучу хлуманна тлехъ духуш хуьлу.

— Ва Удди! — меллаша кхойкху хезира.

Дуддис муьшка йира доттагичунна. И ши адам шаьш-шиммо лардийриг дуйла хььна, цхьабосса меттахъхьайна.

дукха сиха тѣвахара ши доттагІ. Кхин дар-дацар доцуш пхъарс а лаьцна, шена тѣозийра Уддис кортали а тиллина, ларча а карахъ хьалха лаьтта адам.

— Сан хьомениг! Сан кІорни! — олуш, вист а хуьлуш.

— Со яц, со яц, — Удди доггах дІа а тоттуш дІагІоьртира важа. — Со-м Малика яй. Хьо муха ву? Нехан зударий бита.

Удди вуьйхира. Амма буйса цуьнгахьа яра, цуьнан цІийвалар, воьхна хьовзар къайладаьккхира бодаша. Кхин хабарш ца дувйцуш, кехата юккѣ хьарчийна, ша биллина кхаъ Уддис сиха Малике дІа а белла, цхьацца агІор а ваьлла, Асет эцна дІавахара ши доттагІ, иза лаьцна юьгуш санна, тІаьхьа орца далахъ а, аьлла, тоьпаш кара а лаьцна.

Асет ІадсаламгІаьрга йоссийра. Оцу буса дуьйна «лечкыйна» лела дийзира Уддин, Асет ялаяран и «пал» дІабержалц. СовгІаташ эцна бахара тамана боьлху баккхий нах.

КІира далале нускал цІа дигира, Уддин хІусаме. Цхьа-на дийнахъ сарралц ловзар лаьттира кертахъ кегийрхоша хелхарш а деш, баккхийчу наха шира хабарш а дувйцуш. ХІиницалц наьггахъ бен догІуш доцу Уддин дай, наний дІа ца доьдуш чІогІа даккхийдеш хьийзара массарна а там бан гІерташ. Иштта чуьраваьлла хьийзаш Дудди а, Іадсалам а вара невца-накъосталла лелош. Ткъа Удди лечкыйна вара Дуддин цІахъ.

Сарахъ нускал хитІадаккха дигира. Іадсаламан зудчо Рамната динна чІепалг а даьхьира цыга. Массарел а бохург санна хьалхаваьлла воьгІура Дудди, белшах шалго топ а тесна, шел вуьзна къонаха ца хеташи кура болар эцна. Жеро Падам, вовшах баккха санна, пондар чІогІа дІасхьа иизош йогІура. Асетан пхьаьрсах кхозура кІудал, юххе бевлла мехкарий бара. Кегий нах жимма тІаьхьабисина боьгІура.

ДІакхечира уьш хин йисте.

— Мерза дааррий, мала хий ма нѣшадойла вайн керла даха хуучу шинна! — аьлла, хи чу тесира Рамната чІепалг.

Оцу сохьта Дуддис чІепалгана хьажийна топ ялийтира. Иза дукха сихваларний, лаг озош бІаьргаш хьаббарний топ чІепалгІана ца кхийтира. Хиэ охьахьочу чІепалгана тІаьхьа а ведда, тІе юьхьнг а тІаьйна, бохург санна, лаг озийра Дуддис шолгІа. Топ елира, чІепалг кегийра кескаш

хилла даържира хи тлехула. Оцу сохьта берийн жлуга хи чу хьаьдира, и схьалахьо.

Хи чу йовттина юьзна кIудал Асетан белш тле а яьккхина, цлехьа бирэзира уьш.

Ма баггIара Уддин дай, наний долчу бахара. Хьовзийра доккха ши стаг цле тоха, аьлла, керла даха хуучарна шавш луш долчу совгIатан.

Вела а кьезаш, цхьа а церг йоцу бага а гIаттош элира Уддин дас:

— Эша ло аш! — «с» меттина «ш» а далош.

— Ас кIудал ло! — элира нанас, екхаелла хIусамдега а хьожуш.

xv

Дуддега молла Дауда кхойкху, аьлла, хабар дахьаш цхьа жимха веара. Лерина кечвелла, чонй, гIовталлий дуьйхина, маьхьсеш кьагнийна, новкьа велира Дудди: «ХIунда кхойкху техьа цо?» ойланаш а еш. Юьртахойн кетлешкахь хевшиний, дийшиний долчу жIаьлех пебетташ. геннахула го тосуш вогIура Дудди. «Долчара дIа а ца доьжжу хIорш-м». — бохура цо жIаьлешна реза воцуш, амма ша шен клеа дIадоьхкуш ца хилар дага а ца догIура.

Молла Даудан дакхийчу, гериг йиллинчу ценошна тле кхечира Дудди. Ке юххера ринжа дIа а хердина, керта бIаьрг туьйхира цо, чохьа валале хьалха, жIаьла дудац хьожуш. Шена иза ца гича, цхьанхьа лечкьина Iеш хила там бу, аьлла, схьа а эцна гIорзолтг кхоьссира цо. Йоккхачу моллин кертара, геннахь долчу рагIу кIелхьара схьалетира жIаьла. Иза диккина дара. Дудди майрра керта вахара.

Ша вогIийла хоуьйтуш йовхарш туьйхира Дуддис. ТIаккха, neI дIа а йиллина, чувелира салам а луш.

Бухахь пхи-ялх воккха стаг вара. Салам дIа а оьцуш Дуддина охьахаа меттиг белира царэ, сийна истанг тле тесначу дечиг маьнги йистехь. Оцу маьнги тлехь, назбаршна тле дIатевжина Iеш вара молла Дауд а, тIеюьйхина бедар а йолуш, хезаш чIорIа хала са а доьлуш. Дудди лерина молла Дауде хьаьжира.

— Дудди, ас кхайкхира хьовга, — дIадолийра молла Дауда шен кьамел, дош мосазза олу соцунгIа а хуьлуш. — Со схьагарехь кестта далла дуьхьал гIур пу. Вайн юьр-

тара сийлахь мел волу воккха стаг кху чохь ву. Тхешан сацам хиларца хьуна тле доккха глудлакх дилла докху тхо.

Цу чохь бара юьртара берриге а хьолахой. Дло хиъна Iеш ву кхолха ворта йолу совдегар верстина Висха, цунна юххерниг лекха Iела ву, дуккха а жа долуш волу, важа сехьарниг, къайллаха леладахь а юьртарчу къечу нахе, тIера шалха ял а йоккхуш, духалург ахчанаш луш волу Сайда ву... Вацара царна юккъехь цхьа а къениг. Стеган сий хьолаца къастадора молла Дауда. ТIеюьйхица тIелхигаш хиларх, царна чухула кийрахь детталуш оьздангаллах, гIиллакхах, къонахаллах дуьзна дог хилар молла Дауда лоруш дацара.

Ларамаза ца сецнера кху чохь гулбеллачеран дог-ойла Дуддина тIехь. Кхеташо еш молла Дауда хьахийра, Дудди ваха гIерташ а, кху чохь болчарна луьург кхочушдийр долуш а ву, аьлла. Ишттаниг даггара тIеовьцур волуш кху чу гулбелларш а бара, шайгара цунна гIо а деш.

Сакх хилла, сема ладоьгIура Дуддис, молла Дауда дуьйцуцух дика кхета а ца кхеташ. Молла Даудан юьхь-дуьхьал хьоьжуш ша шена билгалдаьккхира цо иза чIогIа азвелла хилар. Молла Даудан корта а, маж а цхьабосса къежделлера, бIаьргаш кIоргта чукхеттера, ерриге а юьхь хебаршка яханера, бехачу меран буьхьниг ирбеллера.

— Ас хьоьхучу хенахь санна, — бохуш, дуьйцура молла Дауда, — хьо хир ву моьтту суна, Дудди. Динан гIудлакх дIадахьар хьуна тIе дожор сацийна оха.

— А... а... Дудди, — аьлла, къамела юкъавуьйлира цхьа воккха-стаг, цхьа а церг йоцу бага сих-сиха хьабIой, ира чIениг меран юьххье кхаччалц хьала а ойуш. — Тхан сацам ахь динан гIудлакх даггара леладойла хаарна хилла. Даиманна а хаало хьо хьайн мукъа йолчу хенахь къорIа доьшуш. Вайн сийлахьчу молла Дауда хьехна. Iамийна, кхнийна, тхуна массарна а санна цунна а дукха везаш ву хьо.

— Бакъду, бакъду! — элира кхечу воккхачу стага, тоьшалла деш корта а тIеIош.

— Вайн юьрта арахьара молла вогIийла ца лаьа тхуна, — элира йистехьо хиъна Iечу воккхачу стага. — Диканна а, вонна а шен стаг атта ву.

Вист ца хуьлуш ладоьгIура Дуддис. Шена тIе моллалла дожорах кхетча, дукха воккхаверна сихделла тохаделира цуьнан дог, кийрара схьаэккха санна.

— Хьо хинца а хьайн кхерч латоза ву, Дудди,— элп-
ра молла Дауда.— Зуда яло еза. Бакъахьа дац моллалла
длахьош хилча, зуда ялоза хилар.

Дудди цларула цийвелира. Дага тесира цунна оцу
сохьта: «Хинца-м ялор яра ас муьлххарниг а!»

— Кхана пѣраска ду, кхана дуьйна длакхоьхьур ду
ахь моллалла. Вайн бакхийчуша гѣо дийр ду хьуна,
муьлхха а хьайн гѣуллакх хилча эвхьаза царех дагавала.
Хан, длагло, хьайн гѣуллакхе хьажа. Мукъа ваьлчуху-
ла юхавогѣур хьо, тлаккха хьоьца жимма къамел дийр ду
ас.

Ког лавтта хьакхало ца хьакхало ца хууш вогѣура
Дудди. Хийла ойланаш хьийзара коьрте, цхьаннал чѣогла
дог декхош кхин йолуш. Цкъа хьалхагѣуртура «Жолам я!
Хинцах ма ер ю хьо Асет соьга ца йогѣуш Уддега яхарх
дохко!» Тлаккха коьрте хьаьвзира: «Мила ю техьа гѣа-
раяьлла йо! Хан ца йолуьйтуш еха нах бахийта беза!»
Иштта мерза ойланаш еш вогѣуш сацийра Дуддис маж
йитар а. «Маж ца хилча со хѣун молла ву?».

Генна новкъахь гучувелира Удди. Шех молла хилар
цунна дийца сабларзделлачу Дуддис шина куьйган биъ
пѣлг бага боьллира, шок тоха дагахь. Амма там ца хий-
тира: «Молла ма ву со хинца!» Цхьа сахьт даьлча юьрта-
хула даьржар ду, тлаккха бакъахьа дац. Делахь а тѣ-
деанчу ирсах воккхавер хьаьнгга дийцина а дладийца
лаам дукха боккха бара. Са а ца тохаделла дѣа-схьа хьаь-
жира иза. Гуш кхин стагга а вацара, урамнекъ баьсса ба-
ра. Саца а сеьща, бѣаьптинг тѣ куй охьа а оьзна, цунна
кѣлахь къайлавала санна, биъ пѣлг бага а боьллина,
доггах шок туьйхира цо. Оцу сохьта, шакарна дуьхьал,
гонахарчу керташкара жѣаьлеш летира. Геннахь воьду
Удди юхяхьаьжира, Дуддис коьртара схьа а баьккхина
куй лестош гира цунна. Удди сецира, цецвелира иза, сел
кечвелла доттагѣ мичара вогѣу ца хууш.

Дудди тѣкхоччушехьа хьаттира Уддис:

— Хьо стенга ваханера сел чѣогла кечвелла, ва Дудди?

Дудди вист а ца хуьлуш, доттагѣ вустуш, когашкара
коьрте кхаччалц хьалахьаьжира. Тлаккха кура кхоьссира
цо:

— Со Дудди вац!

Коьртах хѣума тоьхна тентиг ваьккхича санна, сихдина
бѣаьргийн негѣарш туьйхира Уддис. «Таллах ца телхиний
те хѣара?» — дагатесира цунна.

— Ахь муха элира-а? — хаьттира цо дахдеш.

— Иштта элира. Со Дудди вац!

«Сан цле хинца Дудди яц» аларан меттина элира Дуддис «Со Дудди вац» аьлла, ша бохучуьнан маьнах кхета а ца кхетааш.

— И бохург хлун ду? Мила ву хьо? — аьлла, юха а хаьттира Уддис, дагахь «кхоччуш длакхаьчна хлара-м», — бохуш ойла а еш.

Дуддис ца йоглу йовхарш йира шен жоп дазда.

— Со молла Дудди ву!

Удди доггах велавелира.

— Дешна хиларх юьртан молла-х ца хуьлий.

— Хаьржича хуьлу, Удди. Хаьржича!

— Ткъа хьо хьан хаьржина?

— Ас забарийна а доцуш боху хьоьга. Хинца воглуш ву со молла Дауд волчоьх хиллачу вайн юьртарчу бакхийчийн гуламера. Ас со реза вац, суна хала хир ду, бахарх, со ца волуьйтуш сунатле дожий цара моллалла.

— Гулам хилла, бохура ахь? Муьлаш бара цигахь?

— Йелий, Висхий, Сайдий...

Уддис шок лекхира.

— Ма тайна а нисло-кх хлара! Гуламера тов! Вайн юьртара бакхий нах цхьаберш дло пхьогланашкахь. вуьш шайн цлахь бу. Юьртана хууш хлума а дац, ткъа хьох молла вина. Дера ду члогла тайна-м. Дуьххьара деш а дац хлара тайпа глудлакх-м.

Дуддин лергах а ца хьакхаделира и дешнаш. Воккхаверо кийра буьзнера цуьнан. Хинца хийцалун долчу шен дахарх, тледоглу долчу хьолах, массара а ден долчу сийх лаьцна дукха башха хазачу ойланаша йийсар динера цуьнан дагна.

— Ма дика хлоьттина молла Дауд моллалла длатаса? — хаьттира Уддис. Дуьхьал Дуддис жоп ца делча, чоин пхьош озийра цо.

— Ткъа молла Дауд? Шиь хир ву вайн молла?

— Хан-хла. Молла Дауд цомгаш ву. Суна хетарехь кху дуьненара рицкъа кхачийна цуьнан.

— Нуй хьокхуш дисина цуьргаш лехьош-м вац иза?

Дудди цецваьлла хьаьжира доттагичуьнга.

— И емал хабарш ахь мичара ламийна? Билггал лад-саламера хезна хьуна уьш. Вайшнинен доттагилалла доха ца лаахь, кхин и саннарг ма алалахь. Иштта сийлахь стаг

аьшнаш вар дика дац. Кхана маьждиге воьллахь. Гур ду хьуна ас рузба дIахьош.

— Хьехамаш бийр буй ахь? — хаьттира Уддис, дагахь вела а воьлуш «ма хьехамаш хир бу-кх уьш», бохуш.

— Хаац. Гур ду вайна.

ШолгIачу дийнахь хьалххе хьалагIаьттина кечвала вуьйлира Дудди, юх-юха бедар цIантеш, куьзгана хьоьжуш, муха дIадоло деза техьа ша рузба, бохуш ойланаш а еш. Эххар а сацийра цо юьртарчу кегийчу нахе а хаам бан, цаьрга рузбана кхойкхуш. Таханлера рузба шен хьалхара хиларна юьртахой берриге а хила лаьара цунна.

УьйтIа ваьлла мохь тоьхна Уддега кхайкхира иза:

— Во Удди!

Дехьа кертара схьа мохь хезира:

— Во вай!

— Схьаволахьа!

Схьакхечира Удди. Рузбана дахкар тIедожош, кегийр-хошка хаам бар дийхира цуьнга Дуддис. Сийсара шай, Асеттий делар дага а деана, Уддис хаьттира:

— Ва молла Дудди, хIинцIалц хьан цIе кхобуш Асета «Дешна кIант», олура. Ткьа хIинца муха кхаба еза цо хьан цIе?

Дуддис, жимма ойла а йнна, жоп делира:

— А... а... «молла кIант»... хIан-хIа, хаза ца йогIу. «КIант-молла»... иза а хаза ца йогIу. Ахь хIун алий, дуьх-хьал дIа «молла» ала, боху ала.

— Дика ду,— дIавахара Удди.

КетIа ваьллачу Дуддина, геннахь воьгу Iадсалам ги-ра. Дог дуьзна, дегI дайделла лаьттачу цунна дагатеси-ра, хIинцIалц санна юкьаметтиг йоцуш, Iадсалама а сий деш лорур ву ша, бохург. Баккьалла а аьлча, кхечара ларарал сов, Iадсалама ларар чIогIа лууш а вара иза.

Iадсалама тIекхоччушехь элира:

— Де дика хуьлда хьан, молла Дудди!

Дагна там хилла гучуевтира Дуддин цергаш. Тамаша бора цо Iадсалама иштта «молла» аьлла, тIе а тухуш, шен цIе яккхарх, мел сиха даьржина-кх юьртахула ша молла харжар, бохуш.

— Диканца вехийла хьо а. Схьавола, Iадсалам.

— Декьала хуьлда, Дудди, хьан моллалла!

— Далла везийла хьо а!

Дуддин бIаьрг кхийтира Iадсаламан гIовтална чуху-ларчу кучан туьйдаргах кхозучу даточу зIенах. «Сан сахьт

а дац, суна муха хуур ду нисса делкъахан хилча? Дера деза ас санна эцалц йолчу ханна Іадсаламе сахът де-ха», — аьлла, сацам бира цо. Іадсалама дуьхъало ца еш делира цуьнга шен сахът.

— Цхъаъ ду кхуьнан дика доцуш, — элира цо. — Цкъа-цкъа, кхаъ биллича санна, хахкалой дукха хьалха долу.

— Ас лардеш лелор ду. Хьо vorlур вуй, Іадсалам, руз-бана?

— Ахь тахана дуьххъара дІадахъа дезаш дац иза? Дера vorlур ву. Сайн доттагІ молла хиларх со-м доккха до-залла деш ву, — элира Іадсалама.

Цо баккъала боху я бегаш бо ца хууш, гажа а гежна, лаьттара Дудди. Амма Іадсаламан юьхъа тІе хьежарх хІумма а хаалур долуш дацара.

Сих-снха схьадоккхий сохъта тІе хьожура Дудди. Іад-салама иза «йорт» еш ду бохуш дийцинехъ а, хІинца чо-гІа меллаша гойтура цо дІайолу хан. Хала садетташ Іий-ра иза делкъахан сохъто гайтталц. Рузба дІадоло ах сахът хан йисча араволу Дуддий, и волчу vorlу Уддий дуьхъ-дуьхъал кхийтира.

Цхъаьна вахара и шиъ маьждиге.

— ХІара, Удди. хьуна а мэл кхочийла лаъа суна тахан-лерчу хІокху дезчу пІераскан дийнахъ. Вало, момсар чу-хула хъала а валий, молла кхайкха. Хьо хъала ма велли ма кхайкхалахъ, ас куьг ластийна хаам бийр бу хьовга. Кхийтин хьо?

— ХІаъ, — аьлла, лами тІехула хьалатасавелира Удди, доттагІчунна там бан. ХІиницалц рузбана цхъа наггахъ бен вьодуш вацара Удди. Цу тІехула Дуддис хийлазза бехкаш а дохура. Ткъа тахана рузбана варан бахъана да-ра, ма дарра аьлча, Дуддех молла хиларна, цо дуьххъара дІахьондолчу рузбанахъ ца хилар, ша цуьнан доттагІ хи-лар хуучу юьртахоша харцахъа туьдур ду-кх, бохург. Цун-дела хийзара иза тахана иштта тІахъаьлла.

Маьждигана хьалхарчу баьцарчу бай тІе охьахинра Дудди. ХІор минот мосазза ели бохург санна, схьадок-кхура цо кисанара сахът. Амма цуьнан даггара снха дІа-йолуш ца гойтура цо хан: цхъамзанаш цхъана меттехъ лаьтташ санна хеталора.

Мичара белн ца хууш цхъа моза хиира Дуддин мера тІе. Корта а ластийна дІаэккхийра цо иза. Моза юха бес-ни тІе хиира, тІаккха куьг ластийра цо иза дІаэккхош. Момсаран лакхарчу корехула охъахьожучу Уддина гира

цо куыг ластош. И шегла ластийна моттаделла Удди, оцу сохъта бете ши куыг а дахъна, молла кхайкха волавелира.

— Оллох!у-оккабар!..

Дуддис сиха схъдаыккхира кисанара сахът. Цо йинчу чохъте диллича молла кхайкха х!инца а иттех минот совхан яра. Каде хъала а иккхина, момсаран лакхарчу корашка хъала а хъоыжуш куыг лестадора цо. Амма доггах мохъ беттачу Уддина дагахъ а вацара Дудди. Горгачу момсарна чухула д!а-схъа хыйызара иза, ши б!аырг а хъаббина, лергаш чу п!елгаш а доыхкина.

Дукха чехка ведда варна вехъаш цхъа жима стаг кхе-чира маыждиге. Дуддина т!екхачарца хъыттира цо:

— Делкъахан хила х!инца а цхъа сахът ду, молла хъалхе х!унда кхойкху?

— Хъуна мичара хъа? — элира Дуддис кисанара сахът схъа а доккхуш. — Суна хъеха веана хъо? Жима ву хъо х!инца а.

Жима стаг бехкала вахара.

— Со-м ца веана хъеха. Молла Дауда вайытира со.

Дуддин лер оцу сохъта хийцаделтира.

— Х!ун аылла вайытира?

— Молла кхайкха х!инца а цхъа сахът гергга хан маю, и хъалхе х!унда кхойку хъажа г!ахъара, аылла.

Дуддис д!адиллира сахътан неглар. Делкъахан хила нисса итт минот яра. Шеххъана дагадеара цунна ладсала-ма цу сохътах дерг шена дийцар. Амма воха ца вухуш жоп делира цо:

— Тахана дуыхъара рузба д!адахъа дезаш суо волудела, юыртахоща, уыш жимма хъалхе схъа а гулбина, къамел дан лууш ас омра дира молла кхайкха, аылла. Иштта д!аэр ду-кх ахъ молла Дауде.

— Дика ду, — д!авахара жима стаг.

Дуддис к!орга садаыккхира, сохътан цхъамзанашка а хъоыжуш. «Ванах, ма хот!ехъ доцуш д!адолалуш лавтта сан моллалла, — ойланаш йора Дуддис. — Х!инца х!ун дан деза хъовх? Юых!аырго ю-кх х!ара. Не!алт хуылда сохътана! Х!ара ду бехкеннг. Дош дан а дацара кхунах дамардарц ца дича. Ишттачу сохътана аылла хир ду-кх ши т!улг оышу, цхъаы буха биллий, важа т!естохий. Юха болехъ-м ларлур хъаха вара со... Хилларг хилла даылла. Цхъа къын-хетам хила а мега».

Тіаьхьий-хьалхий, цхьацций, шишша-кхоккха цхьаьний схьаэха буйлабелира юьртахой. Удди хІинца а сацаза мохь хьокхуш вара, дукха чІогІа шовкье хилла. Саца ца вича и ша сокур воцийла хіъна, цхьа жима стаг вахийти-тира Дуддис и волчу. Аннийн лами тіехула хьала а ваьлла, цкъа-шозза Уддин гІовталан тіам озийра жимчу стага. Мрлла а кхойкхуш схьавирзира Удди.

— Саца боху хьогга! Тоьур ду боху!

Кхин цхьа го а баьккхина сецира Удди.

Берриге а бохург санна баьхкира юьртахой рузбана. Схьагулбелла уьш а болуш, ша дан дезарг ца хууш, делкъахан хилаза йолуш, дІа-схьа хьожуш лаьттара Дудди. Дукхаха болу юьртахой цецбевлла бара рузба дІа ца доладарна. ВоьгІучу Іадсаламах бІаьрг кхетта цунна дуьхьал хьаьдира Дудди.

— ЭхІ, Іадсалам, ахь гІо ца дахь юьхьІаьржа хІоьтти-на вели со. Дерригенна бехке хьан сахьт ду.

— Ас-м ма элира хьогга иза йорт еш ду.

— Хьанна моьттура иза иштта «йоргІа» оьцуш ду,— бегаш бан велира Дудди ца доьгІучу дагца.— ХІинца ас хІун дан деза?

— Цу тіехь холчу ма хІотталахь,— аьлла, цхьана воккхачу стагана тіе а вахана дийхира Іадсалама.— Вайн молла Дудди, моллалла дІакхехьарх воьлла воцуш эхь хеташ ву, цундела нахана жимма хьехамаш ахь бича бакъа-хьа дара.

Юххехь лаьтгачу Дуддис корта таїйра Іадсалама бохург бакъдеш. Доккха баркалла элира цо шен дагахь Іадсаламана.

Хууш хаьржира Іадсалама и воккха стаг. Мерна тіера а волуш, стеннах лаьцна а дийцар чІогІа дезаш вара иза. СапаргІат хила мегар ду хьуна, бохучу кепара бІаьрг та-Іийра Іадсалама Дуддега.

Воккхачу стага цхьана сохьтехь гергга къамел дира, цкъа ша аьлларг виц а лой шозза-кхуза а олуш. Гулбеллачара гІиллакхана ла а доьгІуш, тіекхечира делкъхан.

Мимар чу а ваьлла дІахІоьттира Дудди. Уггар хьалхарчу моьларехь, нисса цунна тіехьа нислуш дІахІоьттира Іадсаламний, Уддий.

— Дукхах болу кегий нах,— элира Дуддис, маьждига чухула дІа-схьа а хьожуш,— рузбана тахана дуьххьара баьхкина хила а мега, цундела суна луур ду аш массара а ламаз деш ас дийрриг дан.

Куыйгаш лерга юххе а даьхьна, юха деге лецира Дуддис, массара а дира изза, цунна тIаьххье. Дудди бисмалла дешна, охьа а таьIна хьалатаьIира, юха а изза дира массара а. ТIаккха Дудди гора а хIуттуш суждане вахара. Хьаж цIенкьах хьакхадолуьйтуш ерриге а ойланаш ламазехьа йирзинчу цуьнан ши бIаьрг ша-шах дIахьаббелира. Хьаж дIахьакхадала генахь хеташ сиха корта цо охьатаIошшехь чертах хьалайирзина сиргIат Iоттаелира цуьнан мера чу. Вон лазийначу мерах цIий деара. Дуддис кIевллина дIалецира мара, ламазаш дечохь цIийн тIадамаш эгор хьарам хиларна. Цунна хилларг гуш, амма шен забарш ца йитаяларна, Iадсалама а кIевлира шен мара, шена юххерчарна муьшка а еш. ТIаккха вукхара а дира изза. ЦIий деача ламаз дохарна Дудди араволавелира. Уддега бIаьрг а тIийна, тIаьхьахIоьттира Iадсалам, вуьш а буьйлабелира цунна тIаьххье. Дуддис юха а воьрзуш шен мукъа куьг ластийра, совца бохучу кепара Вукхара а дира изза.

ТIаккха манкха а луьйш, мара дIа а ца хоьцуш, вистхилира Дудди:

Шайн ламазаш де. Сан ламаз карарадаьлла. Мерах цIий деана суна.

Юртахой ламазаш дечохь а бнтина, сиха аравелира иза. Яьллачу ледарлонна чIогIа бехкаш дохура цо ша шеге. Доккха эхь ду-кх хIара дийначу юьртана хьалха. Дуьхьарлера рузба мукъна а дацахьара! Цхьа бехказло лаха езар ю, сиргIатах дерг хаахь-м берриге а буьйлур бу. Иштта ойланаш а еш, сиха ламаз а эцна юха чувеара Дудди.

XVI

Цхьана а хенахь дагара ца довлура Дуддина молла Даудан дешнаш. Дукха ойланаш йора цо зуда ялорах лаьцна.

Цкъа-шюзза гинера Дуддиня Махьмудан йол Зайнап. Йол чIогIа хаза яра. Цунна тIехьийзаш Янарсе вуйла а хаьара Дуддина. Амма хIинца цхьана а Янарсе дайалур доцийла а хаьара Дуддина шен моллалтин сий. ХIинца цуьнгахь долчу хьоле муьлхха йол а йогIур ю. Лаамца ца ягIахь ехча дуьхьало ян да-нана а карор дац. Молле ца йогIу йол маре! Моллас ехча ца ло йол! Мэл баккхархьа-ма а-м дера лур ю!

Иштта тешам дагахь болуш, Iуьйранна хьалххе гIаьт-

тина хин йисте вахара Дудди, сарахь ца воьдуш. Сарахь цигахь дукха кегийрхой гуллуш хиларна, х'инца молла волу ша цаьрца цхьаьна латтар тамехь дац, бохуш сацам бинера цо. Селхана хабар дахьийтича Зайнапа дош деллера Юьйранна хитла ян.

Хьалххе мел ийци а ц'ена, шийла хиларна к'удалш чохь хи кхоьхьуш дукха зударий бара, кечвелла вог'учу Дуддин Юьйре дика еш т'е-кара буьйлуш, д'а-схьа оьхуш. Вехха лаьттира Дудди Зайнап гучуяларе хьобжуш. Цо дог диллинчу хенахь схьакхечира йол.

Дуддин Юьйре дика а йина, хи чу Юьттина к'удал юьзира Зайнапа. Дуддис д'а-схьа а хьаьжна, юххехь стага а ца хиларх тешча, хаттаре элира:

— Зайнап, сан дагара хааделирин хьуна, хитла яг'а-хьара боху хабар ас хьайна т'е кхачийтича?

— Дера, бакъ дерг аьлча, ас цуьнан оила ма ца йира.

Дуддин дог лаьвжира. Юха ша шена синтем бира цо, Зайнап-ы жима ю иштта к'оргера ойланаш ян, аьлла.

— Зайнап, — элира Дуддис юха а. — Юьрто моллалла т'е а дожийна, дин д'лакхехьа а дезаш, берриге а бахархоша лара а ло-руш стаг ву со, хьуна а и дика хьаь моьтту суна. Йолахьа соьга. Мас-малик санна, х'лу-ма ца оьшуьйтуш кхо-бур ю ас хьо. Декъахьа соьца соьга кхачина сий!

Зайнап хиэ хьобжуш лаьттара. Кегий, йин тулт'еш керчайора хиэ халла хаалуш. Наггахь чемхалг я ч'ешалг хаалора хиэ хьош. Такхийна яхьаш йолу цхьа ч'ешалг ц'еххьана хи буха яхара, юха а оцу сохьта т'иселира. И ч'ешалг санна.

цхьаьнгге а шен дахар ловзадойтур долуш яцара Зайнап ша жима елахь а.

— Дудди,— элира Зайнапа.— Ахь дуьйцучух...

Дуддис цлеххьана хадийра цуьнан къамел.

— Молла Дудди, молла алап ахь,— элира цо, ша молла хилар даздеш, и хьалхатоттуш.

— Молла Дудди,— элира Зайнапа, Дуддис куралла яр хазделла ела ца яла глерташ хала са а детташ.— Ахь дуьйцучух со дика кхета. Амма вайшиммо и мел деха дийцича а со хинца маре глур йолуш яц, я дагахь а дац суна. Цундела кхин хан ца йойийла лаьара суна.

— Кхин дагахь хлума ца хилча хин йисте ян дош хлунда делира ахь суна?

— Дера моьттура суна хьо сайга цхьа кост дан воллу. Хьан дацахь а, кхечу цхьана йола-м дина соьга хьох дла-тоха, аьлла, кост.

— Ахь баккъял боху? Мила ю иза? — сихвелира Дудди ша мехкаршна дагавоглуш хиларх там хилла.

— Санет яра, ша цкъа а дага йогий техьа хьуна, нагахь ца яглахь, дагаяийта ша хлун дича бакъахьа дара техьа, бохуш.

Зайнап санна, хаза яцара Санет. Зайнап горга юьхь йолуш жима, нийса мара а, лаьржа блаьргаш а, елаелча гучуйовлуш, шага тлулгаш санна, клайн цхьабосса цергаш а, лекха а, лоха а доцуш дегл а долуш, хазалла юьйцуш хинца кхиъна йоглуш йол яра. Ткъа Санет лекхачу деглахь, цхьа цлеххьана длахьаьжча Дуддичех тера аматаш болуш яра. Битъ-пхиъ бутт хьалха цхьана синкъерамехь жимма дог даьхнера цуьнга Дуддис, Асета Удди къастош барг хиллачул тлаьхьа, кхин тлехьийзаш йол йоцуш.

— Санетан дагара хаа лууш вац со. Хьо сайн хилар лаьа суна, Зайнап. Дош лой ахь суна?

— Молла Дудди, цкъа аьлтарт, шолгла юха ма алийтахьа соьга.

— Дика ду. Дла цла гло хьайна. Ахь жимма ойла яхь хуур ду хьуна хьайгахьа дерг, доцург. Санетах а дагаяла хьо. цуина со хлунда везавелла алий, хаттий.

Зайнап, клудал белш тле а яьккхина, длаяхара. Оцу меттехь, хин йистехь лаьттацохь сацийра Дуддис тховсехь Зайнап еха нах бахнийта. «Жима ю. Ца хаьа шена тлехьийзаш долу ирс схьалаца»,— бохуш, ойланаш а еш цла вахара иза.

Іадсаламни, Уддий аравелира Дуддин чуьра. Хиниц-цали цкъа а тїедеана дацара Уддина, гховсалераниг санна долу гїуллакх: зуда еха вахар. Іадсалам шеца хиларх воккхавеш, дерриге а дийца дезарг цунна тїе а дожийна юххеваьллера иза.

Дуддис Іадсаламе юх-юха дехарш дира, хаза дийца, бохуш, хазачу дашо Іуьргара лаьхьа баьккхина, бохуш. Іадсалама дош делира шегяхьара доьхна хїумма а дуьсур дац, аьлла.

Юьртахой маьркїажанна хїума йиьна бевллачул тїаьхьа дїакхечира и шиь. Хьешийн цїа чу а вигина, шуьйрачу дечиг-маьнги тїе охьахайиьра и шиь. Зайнапан да Бисолта, гїеметта хїоьттина стаг, хьошалла деш хьийзара и шиь варан бахьана а ца хууш.

Цїа чухула дїа-схьа бїаьргаш кхарстийиьра Уддис — чїогїа беркьа гира цунна цїа. Пенаш дерзина, маьнги тїера истанг тиша дара. Неларехь пенах кхозучу мехк-даьтта дагочу лампин шиша иккхина тїе кехат а латийна дара. «Воккха миска ву Бисолта,— бохуш, ойла йора Уддис. — Хїокхо-м хаза а хеташ лур ю Дуддега шеи йої. Цхьа ге шуьна тїера дїаялар а доккха хїума ду кхунна-м».

Могуш-паргїат хьяттина, жимма цхьаццаннах лаьцна кьамелаш динчул тїаьхьа. Іадсалама охьадиллира шаьш деанарг:

— Бисолта! Мел тїаьхьа титтичи а, мел ладийгичи а стаг ша деанарг дийцаза ца волу. Цундела, вай вовшашна дика девзаш а хиларна, эвххьаза хьобга дїаала воллу со тхьаьш деанарг.

— Бакьахьа ду. Ала мегар ду. Ала а деза.

— Тхо молла Дуддис дахкийтина,— элира Іадсалама, «молла» боху дош тїетаьїина а олуш.— Оха вийца на оьшуш хьуна а дика вевза молла Дудди. Цкъа делахь, дешна Іелама стаг ву иза, хїокху сохьта вайн юьртан молла а волуш. Шолгїа, вайн дийнна юьртана а хууш лелавахана хан а яьккхина дуьне девзаш стаг ву иза. Шен цїийнан бахаман гїуллакхана саьхьар, доьзал кхабалур болуш стаг ву молла Дудди. Ас хьалха ма аллара, хьуна иза дика вевзаш хиларна цуьнан дикалаш хьуна хестор совнаха хета суна. Доцца аьлча тхо молла Дуддис хьан йої йобхуш захало хьахо дахкийтина.

Іадсалам тїаьхьара дешнаш аьлла ваьллачул тїаь-

хъа тапъаьлла тийна лаьттира лохачу цӀа чохь цхьана минотехь сов. Вистхилаза ца левелла, оццул доккха гӀуллакх дахьаш веана хӀумма а ца олуш йийна дӀавахар дика ца хетта, захало дуьйцуш дош кхоьссира Уддис а:

— Дера, бакъ дерг аьлча, Дудди... аьлча а, молла Дудди дика, вуьззина кьонаха ма ву!

Ӏадсалама бӀаьргаш кьарзнийра Уддегахьа, хичаш а еш: «ДӀате, со вита дийца». — бохуш, санна.

— Ӏадсалам, Удди, — аьлла, жоп делира Бисолтас, — хъаъа сайн йол еха нах бахкийтарх йолана лууш ца хилча, цуьнан лаамаза и маре лур йолуш вац со. Яха йоблан деза, цундела цо шен даго хьоххург дийр ду. Цунна лаьий — со дуьхьал вац, цунна ца лаьий — сан дан хӀума дац.

— Йоле хаттар-м бехке дац. Со суо а вац хаттаза йол маре ялар дезаш а, я дика хеташ а. Вуьшта, цхьа хӀума ду, йола эхь хеташ ша маре гӀур яц, жима ю бохуш хабарш дуьйцуш меттигаш а хуьлу.

— Йола иштта аьлла а дуьхьало йнча цуьнан дог-ойла кьобал ца йнча ца волу со. Дуьйцуш дерг цуьнан шен дахар ду, — аьлла, хьалагӀаьттира Бисолта Юха неларехьа а вьодуш тӀетуьйхира цо. — Хиннца хуур ду вайна йоблан дагара.

Цийзаш йолу неӀ дӀа а йиллина, Бисолта сени чу воллушехь зуда дуьхьал кхийтира цунна.

— Хезий хьуна, валалай сан дели, цу йола диннарг!

Хийра йисинчу неларехула бодане сени чу бӀаьргаш а боьгӀна ладьогӀура Ӏадсаламий, Уддиссий.

— ХӀун дина цо?

— Маре яхана-кх едда.

Ӏадсаламий, Уддий вовшашка хъаьжира.

— Хъаьнга?

— Янарсе.

Вела а кьежаш, юха чувеара Бисолта. Кегийчу Ӏаьр-жачу мекхаш тӀехула дайн куьг а хьоххуш элира цо:

— Дели-кх вайна йола жоп а, шен дагара хоуьйтуш.

— Харц дац иза-м! — аьлла, хьалагӀаьттира Ӏадсалам.

ГӀура чохь, экха санна, жимчу цӀа чохь, кхо гӀулч дӀа-нехьа йоккхуш, кхо гӀулх схьанехьа йоккхуш, лелаш вара Дудди. ЧӀогӀа са кхачийнера цуьнан захалша хӀун дахьар ца хууш. Шена дуьхьало йийриг ца хиларх тешна велахь а, даг чохь кӀорггехь цхьана сонехь лечкьина

схъакъедаш шеко а яра Там бара уьш хӀиннца Зайнап а ялош схъакхаьчча, бохуш ойланаш а яра дагатуьйсуш цу юккъехула.

ЦӀеххъана кертахь кӀеза летира. Helарна тӀе бӀаьргаш а боьгӀна дӀатийра Дудди. Учахь йовхарш а йина шаьш схъакхаьччийла хоуьйтуш, чохьхавелира Iадсаламмий, Уддий.

— Шу ма сиха дирзи юха? — хаьттира Дуддис.

— ЙоIа маре дича, захалойн кхин дан хӀума дац,— аьлла, жоп делира Iадсалама.

Удди хӀумма а ца олуш велакъежира.

— Ахь боккъал а боху? Суна хаа-м дера хаьара уьш дуьхьал хир боцнийла! — элира Дуддис, мекхаш хьовзош, дукха хан йоццуш йитинчу хьаьрсачу можах куьг а хьокхуш.

Дудди Iехавалар хааделира Iадсаламна.

— Вайга маре ца дина цо. Янарсе яхана.

Дуддин юьхь оцу сохьта кхоьлира, ши куьг, лехча санна, охьадахара. Дикка тийна лаьттира цӀа чохь.

— И... и... муха ду? Ша жима ю, маре яха дагахь яц, бохуш ма яра иза-м тахана Iуьйранна а.

— Сарале йоккха хилла хир ю. Шен дагара хьулдеш бен ца лобху йоIа иштта китарлонаш. И ца хууш вара хьо хӀинццацц?

— Дера, ца моьтттура суна...

— Ва молла Дудди, вохий ма хьийзахьа, мехкарий-м хӀара дуьне а дуьзна бай,— элира Уддис доттагӀчунна синтемана.

Цхъана сохьтехь гергга цхьацца дуьйцуш а Iийна дӀабуьйхира уьш. Дуддина тӀе ойланаш яра дожийна, кхин муьлха йоIа еха дахача бакъахьа ду, аьлла.

ШолгӀачу сарахь Санет еха ваханчуьра схъакхечира Iадсаламмий, Уддий.

— ХӀинца-м ели вайн топ! — элира Уддис чохьхаволлушехь.

— Реза хилин? — хаьттира, Уддис аьллачух ца тешаш, массо а мехкарша шена дуьхьал барт би́на моьттуш ойланаш еш Iечу Дуддис.

— Хили те.

Дуддин дагна дикка там хилира. Бакъ дерг аьлча Санетехь безам болуш вацара иза. Амма кхечахьа кхевдича а сийсара санна, юьхьIаьржа хӀотта мега ша бохург дагадеана, доттагӀашца а яхь хиларна, Санет ялор

сацийра цо буса сахиллалц йинчу ойланашца Иштта бинчу сацамца вахийтира цо Іадсаламмий, Уддий тхов-са сарахь Санет еха, хаза ца хиларх дика хІусамнана хир ю-кх цунах, бохуш, ша шена синтем а беш.

— Ва Іадсалам, там боккха боьхур буй техьа цара?

— Хаац. Ас сайн аьллар хилча, и там бохург леладар, шен орамашца хадийна дІадоккхур дара вайна юккъера. ХІун ду и там бохург? Хьанна беш бу и там? Мича бохамна? Йол хьала а, охьа а маре ца яхача ца йолу. Мелхо а йол ерш и маре а яхана, яха хаарх баккхийбе безаш бу.

— Там-м гІиллакхана лелош бай.

— ГІиллакхана лелориг там бац. Зудчо ден ца йовдуш хьош долу совгІаташ ду гІиллакх. Ша ден цІера йогІуш юха а дахьа цо уьш.

— ДІа коч, схьа коч, бохург ду-кх иза,— элира Уддис.

— Ду те. Суна хетарехь, Дудди. хьо молла хиларна хьовьгара боккха боккхург хир бац цара там.

— ХІинцдалц схьа там даима а моллийна беш деана. ХІинца хьуна тІекхаьчча и доха ца дисинехь, — элира Уддис вела а луш.

Ков-керт дІалаьцна доккха ловзар дара, берриге а юьртахой а, дехьа-сехьара баьхкина хьеший а болуш. Гуо боккха бара, цхьана агІор могІа бнна аннаш дехкина йинчу охьаховшийлешна тІехь мехкарий а, вукху агІор цхьана бехачу хена тІехь а, аннашна тІехь а хевшина божарий а болуш. РогІехь бохург санна, гонна юкьа буьйлуш хелхарш дара деш. Невцан накъосталла лелош каде хьийзаш Іадсаламмий, Уддий а вара. Юьртахойх вокктах верг ловзаран «инарла» вина охьахайнера. «Инарлас» аьлчунна тІера ца волура цхьа а.

ЦІийнан тхов бераша дІалаьцнера.

Воккха-стаг вара беснеп юсийна зурма локкхуш, хелхарчо бухь бугІуш хилча тІетаьІлий чІогІа аьзнаш а дохуш зурманера. Цул тІаьхьа ца вуьсура вотанча а, цхьанаэшшара етта вота сІухйора цо а, хьалхахьа а таьІаш. ТІарийн меттина етташ геманаш яра. Шн жухарг а вара харцахьа яьхна кетарш а юьйхина, цІечу бІегІагах йина масканаш а йовьхина, забарш лелош.

Дудди УддигІаьргахь вара «лечкьина». Зуда ялорах а чам баьлла, кьаьхьачу ойланаша хье дІалаьцна, пашма-

ваьлла Іеш вара иза, кора хьалха а хиъна. Стунцахоша дагахь а доцчу кепара боккха там баьккхинера цуьнгара. Шен дагахь Санетана кхерамаш туьйсуре цо. «Цкъа собар де ахь, ас хоуьйтур ду хьуна!» бохуре цо. Цахь барт а бина, Санет реза а хуьлуш баьккхина хиларх тешна вара иза шегара там. «Іовдал,— бохуре цо.— Яха охьахиъна, шена хлума а оьшур доцуш санна хила а хиллий реза. Цул и берриге а там хьайн цѐнтѐхь сацийнехьарий, керла яха хууш а хилча».

Цѐххьана цхьа ойла дагаена, Дуддин дог декхаделира. Цхьа бер а дахийтина кхайкхина схьавалийра цо Іадсалам.

— Іадсалам, суна хлун дагадеаний?

— Дийцал.

— Ахча тасийтича муха хир дара?

— Бақъахьа дуй техьа?

Іадсалама дуьхьало ярна кхеравелла сихвелира Дудди.

— Хлунда дац? Дуьнено а лелош ма ду, ловзаргахь ахча тасийтар. Суна хетарехь сан ловзаргахь наха даггара тосур ду иза, со молла а хиларна, моллина хлума ялар доккха сагІа лоруш вайн дайшкара дуьйна схьадоглуш а ма ду. Билтахь а бехк суна бен буьлтур бац, тасийтахьа,— чекхдаьккхна Дуддис шен къамел.

Невцан накъостий — Іадсаламий, Уддий кегийчех цхьацца шун а эчна волавелира ловзар юккъехула. Хьалха зударшна тІера дІадолийра. Ка тухий зудчан пхьарс а лоций, мохь тухура:

— Верас мила ву? Вуй верас?

Дехьа йистехь я сехьа хиъна Іеш волчу боьршачу стага мохь тухий жоп лора:

— ДІахеца! Схьавола!

Зуда дІа а ховций, верас ваьллачунна тІе а воьдий хьалха лоцура шун. Вукхо ахча тосура. Хелха йолуш йол хилча, и дІаьоллушехь юххе а оьккхий, шен метте охьахаале цунна хьалха сараг лоцура, некъ боьхкуш.

— Йол хьаннаг! — олий мохь а тухуш.

Кегийрхойх, йолана тІехьийзачех цхьаъ волура.

— Суннаг!

Ахчанан барз шуьнахь стамлуш бара.

Асет гина цунна тІе а вахана, пхьарс лецира Іадсалама.

— Во ва, хІара зуда хьаннаг! — мохь туьйхира цо.

Удди шена ца гинчуа длавирэира. Шолгла а мохъ туьйхира ладсалама. Охьадилла деза-кх хинца доцу ахча, аьлла, садам хиллачу сохьта ладсаламан Рамнат гира Уддина Чехкка тле а хьаьдда цуьнан пхьарс а лаьцна, мохъ туьйхира Уддис:

— Во ва, верас мила ву?

Уддин хилланах кхетта длахийцира ладсалама Асет. Удди а вахара Рамнатана юххера дла, вела а кьешаш.

Сарралц лаьттина ловзар девнаш ца хуьлуш, дладирзира. Нус декъал а йина, совглаташ а делла дла-схьа бахара берриге а.

Чот йира Дуддис, тамана яьлла харж метта а хлуттуш, кхин жимма сов а долуш гулделлера тасийтина ахча. Ойла йора Дуддис: «Дош дац коьрто болх беш ца хилча. Сан даго ма лобхху дика там меттахлоьтти, цул совнаха нахарташ а йиси».

Луларчу юьртара баьхкинарш а бахара дла маьркла жа бода булуш.

Тлаьхий-хьалхий поьдуш яра ши говра-варда, тлехь кегий нах а болуш. Говраш лехка ца лобхкуш хецна йити-иера некъ шайна дика гур бу царна, аьлла. Буьйса лаьржа яра. Варданахь болчех цхьаммо наггахь клур боккхий цигаьркнан цле кьегара, седа санна, юха иза а кьайла-йолура. Гуш хлума дацара. Сирла кьизгара стиглара селарчий. Наггахь варданна хьалха хиничуьнан мохъ хезара «но» олий, тлаккха говро, и шена хезнийла хоуьйтуш санна, хур дора.

Хьалхарчу варданахь берш ловзар дуьйцуш бара. Цхьаммо билгалдаьккхира:

— Молла Дуддина ахча-м шорта теси наха.

— Гиллакх а, эхь а ца хилар ду ахча тасийтар, — элира бодашкахь кхечо. — Мах баккхар ду иза ловзаргахь сакъерарна.

— Кьорланора ца тасийтира Уддис-м шен ловзаргахь

— Ша оьзда стаг волудела ца леладайтира цо иза.

— Кхин хлуманна а доцуш, дуьххьалдла нахера шайкай гулъярхьама деш ду иза.

Тлаьхьарчу варданахь берш дай илли бохуш боглура. Цийзачу варданийн семанаша, тлаьхьара олуш санна, хеталора. Бохуш долу илли дара дог-майрачу Адин Сурхох лаьцна, цо кьечаьргахьа, мискачаьргахьа гло дохуш латтийна кьийсамаш буьйцуш.

Попастанал дехъахъ глентахъ хинна Іен Висха хала садоулуш вара. Хъалха таыІна язда хала дара цунна. Ша санна стоммачу тептар тІе дІаяздира цо: «ЯрагІина тІедилліна бел елла. Мах гурахъ схъалур бу, тІе гирда хъаьжкІаш а луш».

— ХІан, хІокху метте куьг яздел.

ЯрагІи бежкалавахара. Схъаэцна къолам даккхнйчу пІелгашна юккъехъ ца соцура, и схъа муха лаца беца ца хаъара цунна.

— Кху чІешалгаца язда хууш вац со, Висха,— къе-
ра хилира иза шена язда ца хаарна.

— Ца дешна ахъ хъуьжарехъ?

— ХІан-хІа.

— ХІун дийр ду хІета. Массеран а ца хуьлу таро. Язда ца хаахъ пІелг-м таІор бу ахъ?— шен забарна велавелира Висха, дехкан санна, кегий цергаш гучу а йохуш.— Схъайтал пІелг.

Туй тоьхна пІелг баша а бица, тІе шекъанан къолам хыйкхира Висхас. Юха дІа ца хойцуш тІеталнйра цо пІелг ша тептарна тІехъ дІаяздинчунна дуьхъал. КІайчу кехата тІеделира доккха горга томмагІа.

— ХІара тоьла муьлххачу йозанал а! Къамата дийнахъ барт хоттуш дала мэлана лорург хир бу-кх суна ас вайн юьртахошна мел беш болу дика болх. Шух дог лозуш, шуна оьшуш мел ерг хилахъара-кх кху туькнахъ, бохуш гІайгІа ю суна. Со вацахъара хІун дийр дара хъовх аш? Гурахъ мах схъабала виц ма лолахъ!

«Легашка хІоттахъара хъуна ахъ тхобгара тхуна дика болх беш сов мел йоккхург-м», бохуш шен дагахъ:

— Вицлур вац,— жоп а делла, аравслира ЯрагІи.

Уддин дийъ шо кхаьчначу кІентан Ахъмадан куьг а лаьцна вогІура Іадсалам. ЧІогІа доттагІалла тасаделлера цу шиннен. Иза цІазамашций, пираьнгашиий лелаш дара. ХІумма а ца яхъаш Іадсалам шайга веача, цуина юххе а ца воьдура Ахъмад. Амма цуьнгахъ цхъаь хааелча и шен дола яллалц тІехъерчара.

Тахана Іадсалам гучуволлушехъ хаьттира Ахъмада:

— Ахъ суна хІун еана?

— Э, тахана ас башха хІуманаш еана.

ТІокхийтира Ахъмад, панас, дас човхор хаа а ца делира цунна. Амма Іадсалама хІумма а ца еанера. Оцу

сохъта хийцавелира Ахъмад, длагъюртира. Іадсалама куьг дла ца хьџура. Тіаккха, кІант холчу хІџттича, схъадаьккхира цо кІсанара ахча.

— Хъажал, хІокху ахчанах вайшинна шортта пп-раьнгаш йогІур ю. ХІницца туькана гІур ну вайша. Ре-за вуй хьо?

Векхавеліра Ахъмад.

— Цхъаъ суна а лур юн ахъ?— забар еш хаьттира Уддис.

— Дера ву хІара и хорбаз йнъна кІант.

— ХІун хорбаз? Мила кІант?—хаьттира Іадсалама.

Асета^а дийцира:

— Тхан дас кест-кеста дуьйцура тхуна. «Хорбаз юуш хилла, боху, цхъа кІант. Хъаша еана цаьрга. КІан-та юу хорбаз езаслачу хъешо аьлла: «КІант, схъайтал

суна а хорбаз». Кіанта снх а ца луш, мерклела пхьош а хьаькхна жоп делла: «Цкъа собар делахь, тлехлара цлениг яий вала со», — аьлла.

Берриге а бийлабелира.

— И бохур дац аш сан доттагичунна. Даций, Ахмад? ХІан, вало, вайшиь пираьнгаш эца гІур ву.

Туьканара араваьлла ЯрагІн дуьхьал а кхетта, Іадсалам сецира.

— Мах би-кх ас, — элира ЯрагІс, бел хьалха а лоцуш.

— Ирс долуш хуьлда. Кхолха мах баьккхин хьогара?

— Гергга-м баьккхи. ГІала а вахана хІара оьцуш лела хан а ца хиларна, я хІокху сохьта дІадала ахча а ца хиларна, тІедиллина нийци ас хІара. Дика дера хета суна-м хІокхо иштта луш а.

— Иштта бина а мах ца бича волий хІара? Хаьа декхар довр доцийла. Хьан-хьанна а-м ца ло хьуна цо тІедиллина

Шаш дІакхаьччийла хиьна Ахмад, куьг мукъа а даьккхина туькана вахара, нелсарлехь волавелира, бІаьргаш а къарзийна дІа-схьа хьаьжира иза. Инзаре дара цунна, цу чохь йоцуш хІума яцара: тай маха а, корталеш а, йовлакхаш а, тайнигаш а, еш, ведарш, пираьнгаш. цІазамаш, дама, туьха а — ерриге а изелла яра.

Ахмадан бІаьргаш тІеийзабора ловзочу хІумана-ша, пираьнг-говраш а яра дІахахкаяла кийчча. Буй къуьйлүра Ахмада, кхин хьалхахьа гІорта а ца хІутуш.

Висхина гира клентан къевлина буй. Хиира цунна цу юккъехь ахча дуьла.

— Схьавола, дадиниг, — кледа-мерза хьаьстира клант Висхас. — Схьахила юххе. Хьуна хІун еза? Буьрка? Говр? Дийцал, дийцал дадина.

— Пилаьнг говл, — олуш, гІопастина тІе охьайиллира Ахмада ши кепек.

— ХІокху сохьта, хІокху сохьта, — бохуш, ахча дІа а эцна, ши пираьнг-говр елира Висхас клантана. — ГІо хьайна хІинца ловза!

Ахмад неларехьа волавелира. Чувелира Іадсалам.

— ЭхІ, хьо-м мах бина вели, со арахь лаьтташехь.

Ахьмада, воккхавеш, ши куьг хьала а кховдош, ши пираьнг-говр гайтпра.

— Кхин яц?— хьаттира Іадсалама, тлаккха Висха волчу аглор хьаьжира.

Шена хІумма а ца гучуха Висха дІавирзира. Оьглаз-вахара Іадсалам бер Іехор ца лайна.

— ХІей!— мохь туьйхира цо, цІе а ца йоккхуш.— Бер Іехош воллу хьо? Айоа делла ахча ца девзаш вац со, схьало кхунна кхин ши пираьнг а! Цхьана кепеках шиъ луш ю уьш-х хьан! Гуш лаьтташехь кьола деш воллу хьо?

Висха схьавирзира. Ца кхета сурт хІоттийра цо, до-ца ши куьг дІа-схьа а тосуш.

— Ахь хІун элира, ва Іадсалам?

— Хьуна хеззанарг. Эхь дан а дац хьан. Схьало берана кхин ши пираьнг-говр!

— Ши кепек яра кхуьнгахь хилларг? Хьажа а ца хьожуш кеда тесира ас ахча, бераша гуттар а цхьа кепек беи яхьаш ца хиларна, — бохуш, кхин а ши пираьнг гІопасти тІе тиллира Висхас.

Цуьнан юьхь кхоьлира. Тамаша бира Ахьмада оц-цул дикачу стеган и иштта хийцайларх: хьаьжа юк-къехь сизаш гулделира, бІаьргаш вон хьоьжура, стамний балдаш дусаделира.

— Эхь дайна хІума!— кхоссар а йина, Ахьмадан куьг лаьцна аравелира Іадсалам.

Бекъачу дечиг-маьнги тІехь дІа а таьІна, мерз-пондарх пІелг туьйсус Іара Денилбек. Пондаран эшарца багахь балош мукъам а бара. Цхьа кІира дара цуьнга цхьанхьа а кхайкхаза, Іаббалц мерза хІума цо яза. «Ва иах, — бохуш ойланаш йора цо, — ма дІатийна хІара, Іадсаламз царех ма аллара, тІингарш. Сакъера а ца гулло хІорш-м. Кхарна хІун хилла хьовх?»

Таро йолчу, аьлча а, Лома-юьртарчу хьолахойн шуьне хуьйшура Денилбек гуттар а. Шен цІе йоккхушехь дІахьодура иза, цкъа а шех дІакъаьшташ боцу, ша санна буткъа, беа мерз-пондар тІома кІел а буллий. Къехоша кхайкхина меттиг хилча цхьацца бахьанаш а хІитто ваха а ца воьдура, дуьхьал дІа ца алахь а, цуьнан дагахь хуьлура: кхерзина жижиг доццохь илти ала дог ца догІу. Цуьнан и аьрха амалш дика евзинчу юьртахоша кху тІаьххьарчу хьнахь илли алар хьаха а ца дора цуьнга Шовзткъа шаре гергга хан йолу иза, цхьа вьхаш вара.

Ша санначу кѣхошна юккѣ нисвелча, кхин хабар ца хуѣлур цуѣнан, дозаллаш деш хѣлахойн шун, чуѣра сал-пал хѣстор бен. Шен дагахъ ша а лорур цо цаѣрга нийс-са. «Иштта ца хилча шуѣне хуур а ма вац!»

Мисканна хаа а ца хаѣра шега шуѣне кхайкхаран бахѣана, я цунах дерг хаа ойла ян хинццалц сха цунна дага а ца долур.

Жимачу корехула ара длахѣожучу Денилбекана баш-ха ши говр йѣжна пайтон гира. Лома-юѣртахъ хинццалц гина яцара иза. Сиха коре таѣна длахѣажначу цуѣнан бѣѣрг кхийтира пайтонахъ дѣатаѣна, буѣхьган малаш санна, ирадогладелла кегий мекхаш а долуш, чохъ хѣокха боллуш санна, вулавелла, кура воглучу жимчу стагах. Хѣалха хѣна говрашлѣхкург йоккха маж а йолуш вара.

Гѣадвахана куѣйгаш вовшехъхѣакхийра Денилбека: гахана билггала цхѣанхѣа кхойкхур ву. Амма и хѣаша хѣанга веана хѣовх? «Даѣдала цуѣнан! Ма кура а ву, схагарехъ иштта ѣзда а хир ву», — бохучу ойланашца сиха кетѣа хѣѣдира Денилбек. Пайтон гуш яцара, цо гѣат-тийна ченан хлур кхозура хѣаваэхъ.

Денилбекана дага ма тассара, цхѣа-ши сахѣт далале клѣнт веара, цуѣнга ѣѣѣрга кхойкху, аѣлла. И мегарг аѣлла а валале пондарх ка туѣйхира Денилбека.

Стоѣла хѣалха гѣнтахъ ѣеш вара хѣаша. Цуѣнга цхѣа-ца хѣѣтучу ѣѣлин клѣнт ѣѣѣре а воглавелла лѣѣттара.

— Сапарби муха воллу, ва Сулима?

— Ма хуѣллу мах бѣш ву, — жоп делира хѣѣшо Су-лимас.

— Хѣалха санна каде хѣийзнѣй хѣара?

— Кѣанвелла воглу. Хинца сан белш тѣѣ буѣллуш ву ша схаакхѣхѣна мохъ, — велакѣѣжира Сулима. — Кхузар-чу Висхина цхѣацца товар магада дадас схахѣхѣна веана со.

«Мехалара ѣѣлла цхѣа пѣйда боцу хлуманаш хир ю», дагатесначу ѣѣлас, клѣнтѣхѣа а воѣрзуш, ѣѣлира:

— И-м вай хлѣкху сохѣта схаѣвалор ву. Же, Бадн, гѣѣѣѣ вола!

Бадис схаѣвалийра шайн лулахо стомма Висха. И чѣѣхѣаволлушѣхъ, новкѣа ца хѣла, ѣѣѣа аравѣлира, клѣнте шѣна тѣѣхѣавѣѣхуш бѣѣѣѣѣѣ а ѣш. Совдегарш шаѣш би-сира.

Ах сахѣт гергга хан ѣѣлча уча керчира Висха. Цуѣнан ѣѣѣѣѣѣѣѣ хѣларх гуш дара хѣѣшаца хѣлла кѣамѣл хѣара

реза волуш чекхдалар. «Иллина, талха доладелла товар эцал сонта а вац со», аларца пхобазза охьабаккхийтира цо мах. Хинца цуина тлера ша йоккху йолу са дагахь лоруш кех велира иза.

Яккхий глулчаш туьйсуш, корта лакха айбина веана лелаглеран керта хлоьттира Денилбек. Пайтон доккхачу parly клел лаьттара, говрашна хлоь луш йоккха маж йолу говрашлоьхкурт а вара. Еха учи йолчу даккхийчу ценойи неларш етташ чуй, арий дла-схьа лелара зударий, юккьерачу хьешан цла чу яахлуманаш кхоьхьуш.

Корехула керта хьаьжча блаьрг кхеттачу Бадис, нел а херийна, чукхайкхира Денилбеке.

Чохьхаволлушехь салам делира Денилбеска:

— Ассалом-Галайкум!

Шега кховдийна куьг ца гучуха длавирзира Сулима, салам схьаоьцу сурт хлоттош глам-глим а деш. Денилбекан куьг цхьана юкьанна хлаваэхь кхозуш дисира, иза вуьйхира. И хааделлачу Бадис, стоьла юххера глант гловгла йоккхуш схьа а озийна, элира:

— Охьахаал, Денилбек, охьахаал. Хьешан самукьа-даккха деза вай. Деглан чохьш ирахиттош, дог ловзадо-луйьтуш хьайн башха иллеш алал вайна.

Хьала а глаеттина длаваха дог хилира Денилбекан, амма схьаетталучу мерзачу яахлуманийн чомо сецавора.

Цхьана стоьлана хьалха Денилбекаца хьйна лер хьешана дегаза хетар хааделлачу Бадис цийнан сонерчу вукху стоьла тле диллира бепиг а, кхерзина жижиг чохь клорга бошхап а.

— Тле а хилий хлума кхалла, Денилбек, — элира цо.

Юучух чам байра Денилбескан. Цеххьана дагадаара цунна, юьртара хьолахой сакьера гулбелча, юьхьенца гиллакхана санна, цхьа клеззиг бист а хуьлий — иза а ил-лех лоций, — тлаккха шайн забарш а еш, дууш-молуш, юкь-кара кхуьнан иллешка ла а дуглуш, кхидолчунна хлара кхузахь воцуш санна, виц а лой, сакьоьруш лер. Хинца динарг хлун ду? «Жлаьлина санна, юьстахкхоьсси суна юург».

Юучунна тле а ца хуьлуш, нохчийн шира илли долий-ра Денилбека, пондарх плелг а туьйсуш:

«Да виса хьан делаI, ва мерза ва дуьне,
Хьо диьнарг мила ву, бохуриг ва хилла?
Да вала хьан делаI, кийрара дилха дог,
Хьанна там ва хилча, лом санна айалой,

Иишин бер ва хуьлий, мел коча качло хьо!
Хьайна там ца хилча, гийла бо ва санна,
Охьатабий ва геллой, дера ча ва санна,
Мел дера дарло хьо, кийрара дилхан дог!»...

Илли хадош хьалаглаьттира иза, чохь волчу шинга
оьглазе хьаьжна, кхоьссира:

«Нанас дена ма волда яхь поцу ва кланат,
И вича ма кхиа цу дийнан делкъалца,
Нанас дена ма волда тешам боцу ва кланат,
И вича ма кхиа хлара дуьне ва даа!»

Тата доккхуш нег тле а тоьхна, аравелира Денилбек.

Вохна хьаьвзира Бади, шайн лераме хьешана и муха
хетар ду ца хууш. Денилбекаца девне вала а ца хлоьтти-
ра иза, дас дов дарна кхоьруш.

— Сулима, бехк ма биллалахь...

— Эшша, длавалахь! Цу писан иллешка ладогла веа-
на вац хьуна со-м. Сан царех самукъа а ца долу. Яккхий
зурманаш локкхуш хезний хьуна?

И бохург хлун ду хууш воцчу Бадис дуьхьал жоп да-
лале, кхин дла а лера Сулима:

— О! И ду хьуна гуллакх! Локкхуш яккхий зурма-
наш йолуш кад тухуш долу самукъа! Хлара хлун ю, цхьа
дечиггий, кхо мерззий. цу тле локхуш хлара пис а,—сийса-
за балдаш сатгийра цо.

Бади хьешана тамана велакъежира. Чагларх юха а
юьзира рюмканаш.

Ойланашка воьжна воглура Денилбек. Шерра хира
цунна, хиницалц ша мел оьшуш, везаш хилла цу хьолах
буьзначарна. «Хьажахь, хьажахь, ма бляьрзе хилла-кх
со! Сонта ойланаш а ярий, суо а цаьрга нийсса лоруш.
Адамалле диллича-м царел дикка тоьлаш хир вара со. Со
шайца цхьаьна стоьла хаар ца дезаделла юьстахвоккхуш
бохкурийца. Салам а дера ца ийцира мегарг дла. Жляь-
леш!»

Цеххьана саца а сецна, дуьххьара гуш санна, леррина
шен мерзпондаре хьаьжира иза. Тлаккха доггах ластийна
юххерчу диттах тоьхна аьтта длабаьккхира. Некъана де-
хьа аглорхула воглу ладсаламмий, Уддий ведда тевеара.

— Хлара хлун ду, ва Денилбек, ахь динарг?

— Дан доггларг.

Іадсаламий, Уддий вовшашка хъаъжира.

— Телхинера хъан пондар? — хъаъттира Уддис.

— Пондар ца телхинера, да телхинера. Хіинца метта вогуш ву. Велла вала со, ас хіинцалц лелийнарг!

Юххерчу кертара араваьлла тлевара дукха дика мерз-пондар локхуш волу Халад. Денилбекан и дешнаш хезна цо хъаъттира:

— Пондаран хІун бехк бу, да телхинера, бохуш?

— И карахь мел бу дицтур дацара суна хіинцалц схъа цхъаболчийн айса самукъадаккхар.

— ХІара тамашийна хІума ду. Дийцал ма дарра, — дийхира Іадсалама.

ХІумма а лачкъа ца деш, дерриге а охъадиллира Денилбека. Дийцина волуш элира:

— Цу гІерана хъалха кхин ца хІотта чІагІо йин ас. Ткъа суо санначарна оцу пондарца илли ала даго а вуьтур вацара со.

— Бакъ боху! — элира Іадсалама.

— Цкъа собар делахь дІа ца воьдуш, — аьлла, Халад чехкка цІа вахара. Хъе ца луш вухавеара иза, дукха хаза кечбина болу шен мерз-пондар а бахъаш. — Денилбек, суо долара а волуш, хъуна совгІатана хІара пондар ло ас.

— Ирс долуш хуьлда! — элира даггара хазахеттачу Іадсаламий, Уддисий цхъабосса.

Велакъежна, векхавелла дІа-схъа хъаъжира Денилбек. Шен хиллачу пондаран лаьттахь Юхку кескаш мийр тоьхна дІа а кхийсина, ке юххерчу тІулга тІе охъахира иза, пондарх иІелгаш а тосуш. Массо а дІатийра. Адин Сурхох лаьцна илли долиьра Денилбека, цкъа а хіинцалц ца аьллачу тайпана даггара олуш.

Ілли чекхдоллуш лаьтташ новкъа схъахакаелла йогура пайтон. ДІахъаъжначу Іадсаламана цу тІехь верг шена цхъанхъа гича санна хийтира. И мичахь гина техъа шена бохуш ойла еш Іадсалам волуш пайтон тІехъиккхира, эццахь дагадеара цунна, гІалахь говр йохка бохуш и чуьраваьлла хъийзар. ТІаьхъавала дог хилла хъалаиккхира Іадсалам, амма говраш маса йоьлхура. «Хіинца-м видтур вацара хъо суна», — бохуш, тІаьхъахъоьжура иза, ша цунна кхин а тІеІотталург хиларх тешна. Ткъа Денилбекана-м иллина дукха шовкъе хилла пайтон хаа а ца элира.

Тіекхечира 1917-чу шеран бIаьсте.

Боккха кхаъ беара нохчийн махка: паччахь вохийна; паччахь дIаваькхина! Генарчу Лома-юьрта а кхечира и кхаъ. Къехоша сатийсинарг, дукха хенахь дуьйна дагахь кхаьбнарг кхочушхиллера.

Денна керла хаамаш кхочура Лома-юьрта. ХIокху я вукху юьртара веанчо дуьйцура, бохуш, хIор дийнахь цхьацца керланиг хезара революцех лаьцна. Ма дарра хьал хуург вацара.

Iадсалам Соьлж-гIала вахара, хиллачу хийцамех дерг хаа. И цIа кхачаре сатуьйсун вара Удди. Денна Дудди волчу а лестара иза, керланиг дац те цунна хууш а, бохуш. Кхин болу юьртахой а хуьлура молла волчу бо-гIий цхьацца хоьттуш. Ойланашка вуьйжира Дудди. Юьртахошна хуьург бен ца хаьара цунна а. Iедалх лаьцна шега дечу хеттаршна цхьана а тайпана дала дош долуш вацара иза. Молла Дауда ша леш тIедиллинера кхунна, нагахь цхьа ца хууш дерг тIеIоттаделча луларчу йоккхачу юьртахь волчу моллех дагавалар. Вахара Дудди цига, хIокху дIадаханчу итт шарахь ша хIинццалц воьдуш ма хиллара.

Кест-кеста IадсаламгIеран кетIа а хIуттий мохь туху-ра Уддис:

— Во Рамнат! Веанний Iадсалам цIа?

— Ца веана!

Вехха лаьттара иза бегахчу, дIа-схьа хьийзачу урам-новкъа дIахьоьжуш, Iадсалам гучу ца волу техьа, бохуш, тергалвеш.

Хьалха Дудди кхечира цIа. Хьаьдда вахара Удди, доттагIчо деанарг хIун ду хаа сатесна. Чоьхьа воллушехь хаьттира цо:

— Бакъ дуй паччахь вохор?

— Вохор бакъ ду. Амма...

— ХIун амма?

— Iедал тохарлерниг ду.

— И муха ду?

— Иштта ду.

— Ма тешаме хIума дацара ахь дуьйцург. Паччахь дIаваьккхинча Iедал муха ца хийцало?

— Иштта ца хийцало. Хьалха санна дехар ду вай. Ас цигахь къамел дира моллица а, пурстоьпаца а. Мас-

саьрга а длаханийта элира цара соьга Iедал хийцаделла ца хилар а, дала делла Iедал латта дезаш хилар а ХIинца вайн дахар хьалхачул толур ду, бохура цара. Iедалан коьртехь дахар девзаш, пачхьалкхан хьал-де хууш нах бу, боху.

— Хьо теший цара дийцинчух?

— Тешаме нах ма бу уьш, Iедалой, юьртой муьтIахь хуьлуш тIе а эцна. TIаккха хIунда ца теша царах.

Уддис корта ластийра.

— Кхин хIун дуьйцур дара хьуна - пурстоьпо. И-м тохалерниг ву. Мехала хIума ца деа ахь а.

Дуьххьара лачкьийра Дуддис шен доттагIчух бакь-дерг. ХIинцалц цунах лачкьийна хIума дацара цуьнан. Баккьалла а аьлча доттагIчунна башха реза а вацара иза, Удди Iадсаламана юххе дукха лестарна. Цу шин-нен юкьаметтигаш хьалха санна яцара. Тахана луларчу юьртара моллас дийцинарг ма дарра дIадийца ца хIоьттира Дудди, шена а дукха чIогIа инзаре, кхераме хетарна. Даккхий гIуллакхаш дара цунна хезнарш. Моцах-моцах веана волуш Рамзана йийцина революци хилла Петарбухехь, паччахь вохийнарш, цуьнан таж хьаьшнарш белхалой бу, бохуш дийцира Дуддина лула-юьртарчу моллас. Бакьду, Iедал цкьачунна хьоладайн карахь ду.

— Суна хьаха хьара ма даррадолу хьал хьан дуьй-цур дара-м.

— Хьан дуьйцур дара? — сакх хилира Дудди.

— Рамзана, Iадсаламан шичас. Мицахь ву хьовха иза? Карийний те иза Iадсаламана?

Дуддина ца тайра иштта чIогIа Рамзанах доттагI тешар.

— Делах санна, тешаш ву хьой, Iадсаламмий цу Рамзанах,— Iоттар йира цо.

— Бакьдерг дуьйцучух тешар бехке дац. И вевзич-хьана цуьнгара харц дош ца хезна суна. ДагадогIий хьуна цо баьхна: Iиир бац белхалой паччахь харцоза? Бакь хилин? Хили. Цундела теша со цунах. Ткьа ахь вийцинчу пурстоьпой, молласний хьуна а ца дийцина хIумма а, хьо царех воллушехь.

ЦIеххьана схьакхечира Рамзаний, Iадсаламмий. Уьш баьхкпна аьлла шена ма хеззинехь IадсаламгIаьрга ва-хара Удди. Дукха адамаш гулделлера цаьрга. Гулбел-ларш берриге а Удди санна кьен, миска нах бара. Ле-

рина ладоггура массара
а Рамзана дуьйцучуьнга.
Ткъа цо дуьйцура:

— Иштта вохийна
длаваьккхина паччахь бел-
халоша. Хинца, ас ма ал-
лара, хьоладай бохо кеч-
луш бу белхалой, больше-
викийн куьйгаллица, ткъа
большевикашна - тлехь
куьйгалла деш Ленин ву.
Хьоладай паччахь волуш
хилларш бу. Халкъан да-
харх церан дог ца лозу,
церан дагахь дерг шайн
хазнаш стамъяр бен дац.
Уьш дуьненан юкъяра
тлом длабахъарехъа бу,
машарехъа бац. Хлоь-
нашна кел хлуьттуш бац
уьш. Церан хлун даьлла:

тлом беш берш, леш берш къе. миска белхалой,
ахархой бу, ткъа тламо хьоладайшна пайда бахъа.
Шайн заводаший, фабрикаший беш болу тлеман глрсаш
пачхъалкхана бухку цара. Ткъа, тлом ца хилча, пачхъал-
кхан а цу глрсех дан хлума дац. Махкахь мацалла ю,
ткъа царна цуьнан а бала бац. Вайн лаьмнашкахь мел
хъалабаьлла ялтин мах?

— Цкъа а буьйцу ца хезначу кхаьчча, — жоп делира
цхьабосса массара а.

— Хлокху сохъта вайн хъалхара декхар хлун ду?
Оьрсийн белхалоший, ахархоший длахьош болчу кый-
самна вешан ницкъ ма кхоччу гло дар ду. Цхьаболчу
нохчаша дуьйцу, хинца паччахь вохийнчуьра нохча-
ша оьрсашна декха деза, хлокху масийтта шерашкахь
латтийначу лазапана дуьхъал, бохуш. Уьш дуьйцуруш
муьлаш бу? Вайгахь лазап даллорна бехке оьрсийн
белхалой бу? Бац! Оьрсийн белхалой а, ахархой а бу
лазап хьоьгуш. Вайца ца къуьйсу цара! Уьш бу вай
саина бацош паччахьой, хьоладайший. Вай мелхо а
цаьрца цхьа барт болуш хила деза.

— Ва Рамзан, ахь хъахийна большевикаш вайгахъа
бу я дуьхъал бу вайна, нохчашна? И суна хаа хлунда

лаа аьлча, кхечахьа а хезнера суна уьш хьехош,—эли-
ра хенарочу цхьана юьртахоcho, коьртара месала куй а
тобеш.

— Церан Iалашонаш ас шайна йийцича аш шаьш
лур ду цу хаттарна жоп. Большевикаша боху: тIом дIа-
баккха, хьоладай дIабаха, белхалошна болх хилнийта,
ахархошна латта ло. Дерриге а халкьийн дахар цхьа-
босса таде. Iедал белхалойн, ахархойн карахь хила де-
за. Къаьмнашна юккьехь вошаллин барт латтабе.

— Дукха нийса боху!— элира Уддис чIогIа.

— ХIинца хаьий шуна уьш хьаьнгахьа бу?— хаьт-
тира Рамзана.

— Дера бу ван санначу къечаьргахьа!

— Дала аьтту бойла церан!— элира хьалха хаттар
динчо даггара.

Рамзан веанчу ца вьодуш цIахь сецира Дудди. Ойла

йира цо, нагахь цига водахь моллаллин сий довр ду шен, аьлла. Удди цла воглу ларвеш Iapa иза, дукха хан йоццуш тегначу баьццарчу обанан тлемаш голаш тIе а уьйзуш. Иза ша цигахь хиларал башха доцуш Уддис дуьйцур ма ду дерриге а.

Молла Дауд кхелхинчул тIаьхьа, моллалла дуьззина карадирзинчу Дуддин дахар цIоххьана тоделира. Цунна, цо ша ма аллара, юьртахоша «гIо» дора. Латта тIетесна цIенойн тхов хийцинера гериг а йиллина, кертахь божал а дара, чохь етт а болуш, цунна хаддаза докъар а лаьттара. Керт юьззина котамаш а, москалш а яра. Уьш юьртахоша мэлана кхоьхьура цунна.

И дерриге а ца гуш вацара цуьнан доттагI Удди. Шен ницкъ ма кхоччу гIертара иза доттагIчул ца эша. Амма тIаьхьа ца кхиалора.

KIоргга ойланаш еш воглура Удди IадсаламгIаьргара. Цхьанне тIаьхьа кхин коьрте оьхуш хийцалора уьш. Дукха керла хIуманаш хезира цунна Рамзанера. Хьалха а хийла ойланаш йора цо. ХIунда дац дуьненахь массеран а дахар цхьатера? Мица бахьанена лаьтта адамашкахь вовшашка цабезам? Оьрсий, гIалгIай, хIирий — адамаш дац уьш а, хьекъал а, корта а, куьйгаш а, когаш а долуш? ХIун башхалла ю?

Рамзана дийцарехь кьен нах цхьана Лома-юьртахь хилла ца Iа. Паччахь вохо а ницкъ кхаьчна долу оццул дукха халкъ, Iийр дац шайн массеран а дахар тодаза. Мел дика хир дара-кх, Рамзана ма аллара, Iедал белхалойн, ахархойн карахь хилча!

КетIахь хиьна Iе Дудди а гина, цунна тIевахара Удди.

— ДагадогIий хьуна, ас аьлла, паччахь вохорах ма дарра хууш стаг Рамзан хир вара? — хаьттира Уддис, Дуддина юххе охьа а хууш.

— DogIy. ХIун дуьйцу кхуо? Хьо цигара-м ца воглу? — хаьттира Дуддис, иза мичхьара воглу шена шера хуьу-шехь.

— BogIy. Хьо хIунда ца веара?

— Со жимма-корта лозуш ву, — аьцпаш боьттира Дуддис. — ХIун дийцира цо?

Ловдгана юккъе чIогIа томка а дуьллуш вистхилира Удди:

— Цо даккхий хIуманаш дуьйцу. KIорггера ойла йича, хьалххе вохо везаш а хиллера паччахь.

— Паччахь вохинийла-м хаара вайна массарна а, кхин хӀун дуьйцура кхуо?

Доцца дӀадийцира Уддис доттагӀчуна, Рамзанера шена мел хезнарг. Дикка ойланаш еш Ӏийра Дудди.

— Ца теша со Рамзанах, — элира цо эххар а.

— Хьайна ца лаахь хьо-м ма теша. Со-м теша. Дукха ярташкахула чекхвала деза шен бохуш ву иза, нах кхетош нахана ма дарра долу хьал дуьйцуш.

Цхьана дийнахь хабар даьржира Лома-юьртахула: Бакохахула богӀуш туркой бу, массо а бусалба къаьмнийн мехкаш шайн пачхьалкках дӀатоха, бусалба нахана гӀо дан, бохуш.

— Дера бу чӀогӀа гӀо дийр долуш, — элира пхьогӀа-нахь Ӏачех цхьана воккхачу стага. — Шемал вохийча шайн махка баьхкина нохчий а ийцира цара, барзо жӀаьла сана, тӀе.

— Цаьргара гӀо хир дац вайна, — элира кхечо.

— Рамзана бийцинчу большевикашна тӀетовжа деза вай.

— Царна бен тӀетевжийла яц вайн.

Юха а веана схьакхечира Рамзан. Дийцира цо. ГӀой-тӀахь штаб а йиллина, нохчех вовшахтухуш Цен Эскар ду, бохуш.

— Ас ма аллара, массанхьа а Советан Ӏедал кхайкхийна. И дохо гӀерташ, паччахь волуш хилла йолу поряд-каш дӀахӀитто гӀерташ бу хьоладай, кӀайн гӀалгӀазкхий. Цаьрца кӀийсам латто беза Вайн нохчийн ЦӀечу Эскарна тӀехь куьйгалла деш ву Ӏисан вол Ӏабдурашеддий, Джа-малдин Асланбеккий. Церан кхайкхам бахьаш веана со шу долчу, вайн эскаре язло, аьлла. Кхана Ӏуьйранна нов-къа вер ву со. Соьца ван луург кхана маьждиган майдана гулло. Вай ваьш ларда деза халкъан Ӏедал, вешан Ӏедал!

Ӏуьйранна хьалххе маьждиган майдана вахара Дуд-ди. Дуьхьал схьаала ца хӀоттахь а, дезаш вацара иза хьо-лахой хӀаллакба беза боху хабарш, шеца цхьаьна шуьне хуьйшуш болчарна тӀе вонит догӀийла ца лаьара цунна: царна тӀаьхьакхиъа воллуш хьал гулделла, и кхин тӀе а дебо сакӀамлуш хийзаш вара иза. Буса Ӏинчу ойланаш-ца сацийра цо эскаре баха арабовлаза цхьаберш Ӏийр бац, ткъа царна юккъера цхьа-шиъ вухаваьккхичхьана вуьш а цӀахь совцур бу. Ӏшттачу ойланашца схьакхаьчча, маьждиган майданахь Удди карийра цунна. ХӀумма а цец ца велира иза доттагӀ цигахь карийна.

Маъждиган майданарчу малхбалехъа агӀор болчу бакхийчу тӀулгех цхьанна тӀехъ хиъна Ӏеш вара Удди, когаш юккѣе хӀоттийна шалго топ а йолуш. Патармийн гӀап яра юкъах йишкина, боккха месала куй бӀаьштит тӀе тӀӀийна тиллина бара. БӀаьрг ма кхийтти дагатеси́ра Дуддина, хӀара ву утгар хьалха цӀахъ сацо везаш верг. Юьрта-на а хууш ма ду хӀара цу Рамзанний, Ӏадсаламаний тӀаьхьаваьлла, делах санна, царех тешаш лелар. Ткъа хӀара цӀахъ сецча вукхарна а цхьацца дагадогӀур ду, уьш а бухабевр бу.

— Удди, ахъ хӀун леладо? — хаьттира Дуддис тӀе-кхоччушехъ. — Талла ваха-м ца ваьлла хьо?

— Ваьлла те, цхьаболчарна тӀеталла ваха ара-м со.

Забарехъа дерзо Дуддис юха а элира:

— Айхъа акха котамаш еача со виц ма велахъ.

Удди велакъежира.

— Хьо-м вуьшта а виц ца во юьртахоша. Амма хьуна со дага-м ца вогӀу хьайн гӀуллакх хилчий бен. ТӀингарш йолчарех дӀакхийти хьо. Хьалхалера Дудди вац хьо.

Дуьхьал дало хӀумма а ца карийна, Дудди вист а ца хуьлуш охьахи́ра юххерчу цхьана тӀулгана тӀе. Ийна-а хаьттира цо:

— ТӀаме ваха воллу хьо?

— Воллу.

— Хьо хӀун къевсина тӀом бан воллу? Цатам хьан баьккхина хьуна? Корта хьовзийна хьан цхьадолчу хабарша, сих а ца луш, ойла яй де гӀуллакх.

— Нийса элира ахъ: «Хьо хӀун къевсина тӀом бан воллу?» Цхьаболчийн санна хьал дац сан а, эзарнаш со санначийн а. И хьал долуш берш хьаьшна дӀабаьхча, Рамзана ма аллара, массо а къинхьегамхой цхьабосса дика баха ховшур бу. Оцу Ӏалашонан дуьхьа тӀаме хьовх, жоьжахата ваха а мегар ду.

— Хьан доьзало хӀун дийр ду хьо тӀехъ воцуш? Хьо воцург кхин вац цига ваха?

— Цуьнан ойла а йира ас. Кхин гӀур вара цига-м, бохуш со а, со санна кхин верг а цӀахъ Ӏийча, мила гӀур ву? Кеда чу а диллина «хӀан!» аьлла, дика тодина дахаран хьал дахьаш цхьа а вогӀур вац. Со доьзал болуш стаг ву, сайн доьзалан дахар тода гӀевттинчу адаманна тӀаьхьа а хӀоьттина са ца кхоош тӀом бийр болуш ву со. Асета а кьобал би́на сан сацам.

«ЭхӀ, ас ялийтина ледарло! — дагатеси́ра Дуддина. —

Асетаца ас кѣамел динехъара цо дохко воккхур вара хІа-
ра. ХІинца дІадаълла иза».

— Сан аьллар хилча, ас-м магор дацара хъуна цига
вахар, — элира цо, доттагІчух дог лозу кеп хІоттош.

— И-м ахъ ца аьлча а гуш ву со: ахъа а, Висхас а,
Сайдас а — аша цхьаммо а вохуйтур вацара. Іелин Ба-
ди эпсаран погонаш а тийсина тохура воьдуш и-м ца са-
цийра аш цхьаммо а? Ца сецийра. И ца хууш а вац хъуна
со-м.

— Сеца а-м дера ца вира. Амма доь доцуш вай-кх иза
а вахандела. Іела а кхелхина, воІ а вац, кхерч а боьхна.

— И боха беза-м дукха хан яра.

«ХІан-хІа, кхуьнца хІумма а дийцалур дац», — аьлла,
хъала а гІаьттина юьстахвелира Дудди. Ткѣа шо хъалха
лелавахча санна, дагахъ хІума доцуш, шеца забар йнча а
бакъ моьттуш, дахар ца девзан волу Удди вацара иза
хІинца. «Делан белхаш бу-кх хІорш бьрриге а. Делан
белхаш», бохуш маьждиган неларехъа вахара Дудди.

Цхьанна гІаьххъа кхин а вогІуш, схьабаьхкира юьрта-
хой майдана. Царех шнѣ говрашкахъ вара, важаберш, Уд-
ди санна, гІаш бара. Каралаьцна топ а йолуш, коча тесна
мерз-пондар а болуш схьакхечира Денилбек а. Кѣаьстти-
на чІогІа хазахийтира Уддина иза вар. Денилбекана хууш
долу, нохчийн кІентий майра летар дуьйцуш долу иллеш
а хир ду кхаьрца цхьаьна, кхеран дегнаш прахІиттош,
сирлачу дахаре кхаьрга кхойкхуш!

ДІа-схъа хьежарх Іадсалам ца гуш, «Сацаволлу техъа
иза?», дагна кѣаьхъа ойла тІегІерташ, юха а «ХІан-хІа,
схьакхочур ву», бохуш Іара Удди. Цехъана гира цунна
иза. «ХІара гІаш ма вогІу?» — бохург цунна дагатосу-
шехъ говр хаьхкина вогІучу Рамзанах бІаьрг кхийтира
Уддин.

Ерриг юрт бохург санна, дукха адам гулделла нов-
кѣа бехира тІаме баха бевлларш. Іе ца велла юха а тІе а
веана Дуддис кѣайллах элира Уддега:

— Удди, хъан корта хъаьззина моьтту суна. Шахъ
саца.

— Сан корта хила боггІучохъ бу.

— Дохко вер ву хъо, ма хІотта цу писашна гІаьхъа.

И дешнаш Дуддин багах девлча кхохкийра Удди. Дот-
тагІ вустуш когашкара коьрте кхаччалц хъала а хъаьжна,
хаддош элира цо:

— ХІиницалц а вара со шек, амма ма дарра хъан да-

гара хлокху сохъта хин суна. Цкъа а ца вевзачул доттаг! тлаъхъа вовзар а ду дика. Ахъ писаш лоруш болу нах хьоллий, соллий хлумма а оьшуш бац хьуна, шаьш оьшуш ца хилар цара хоуьйтур а ду хьуна. Дагахъ латта-делахъ иза! — аьлла, пакъосташна тлаъхъаволавелира Удди.

XIX

Г'ойтла-юьртарчу майданехъ цхьаццанхъа хевшина леш бара герзашца кечбелла, шайн дахаран хьелаш тодарехъа кыйсам латто, большевикашна тлаъхъахиттина арабевлла дукха нах Юьртахойн шайн-шайн тобанаш яра.

Дошлой глаш болчех кѣастнна йистехъ гулбеллера. Массанхѣа а дуьйцуш дерг большевикийн кхайкхамеххий, клайчу глалглазкхеххий лаьцна дара. Юкъ-кера Узун-Хѣаьжин цѣ йоху а хезара.

Удди шен юьртахойн тобанца вара. Іадсалам, цкѣа цхѣана тобанна тѣе воьдуш, тлаккха вукхунна тѣе воьдуш, массанхѣа а кхуьуш хыйзара. Гулбелларш, шайн отряд мицахѣа яха еза дуьйцуш, глаalara хаам кхачаре хьоьжуш бара.

Узун-Хѣаьжех лаьцна кѣамел деш бара Уддин юьртахой. Іаьржа жима маж йолчу цхѣана стага дуьйцура:

— Соьга дийцинчу цхѣана стага-м бохура, Джамалдин Асланбек а, Іисин Іабдурешед а Узун-Хѣаьжин бѣаьхой бу, оьрсашна дуьхьал тѣом латтор тѣедиллина цо царна, бохуш.

— И бакъ дац, — элира тѣехѣашха тѣевеанчу Іадсалама, Уддина юххе охѣа а хууш. — Цунах дерг суна дийцира. Иза Узун-Хѣаьжина лууш дерг ду. И хабарш цо шена уьш шеца хуьлийла дукха чѣогла лаарна даржийна. Цунна а дика хаѣа хир ду, Асланбеканий, Іабдурешеданий тѣаьхѣа вай доггах хиттинийла. Вай санна бѣаьхой хилар-м доккха сий дуйца. Вайн некъ Узун-Хѣаьжичуьнца ца боглу. Вайна имамаш ца оьшу, вайна халкъан Іодал деза, массо а кѣаьмнашна юккѣехъ цхѣа барт беза.

— Нийса боху! Іедал халкъан карахъ хилча муьлххачуьннан а хѣал-де дика хууш хир ду, оьшучунна халкъо шен хенпахъ гла а дийр ду! — элира Уддина юххехъ аьтту аглор хиъна Іечу жимчу стага.

— Оьрсийн кѣьнхѣегамхоша дѣахьош болу кѣийсам вайн кѣийсам бу. Цаьрца вошалла хила деза вайн.

— Харц дац, — тѣетайра Удди а. — Дагадоглу суна, ткѣа шо гергга хѣалха лелаваханера соь, Іадсаламий, кхин цхѣа стаг а тхоеца. Хийла кѣен, миска оьрсий гира тхуна цигахъ. Цу заманахъ ас церан дахарх лаьцна башха ойла а ца йира. Ткѣа хинца хаѣа суна цаьргахъ паччахьой, хьоладайший даллийнарг.

Ма йогглу хаьхкина говрахъ веана схѣахѣоьттира Рамзан. Тѣегулбелира цунна майданахъ берш. Оцу сохьта маьхьарий девлира.

— Деха Іийр дуй тхо кхузахъ?

— Гѣойтла ларѣя-х ца даьхкиний вай?

— Дига тхо тѣаме! Глала!

Иштта дегнаш ира-кара хІиттина уыш гуш там хплла-
чу Рамзана хьалалецира кІайн кехат.

— ЛадогІал! ЛадогІал! — массо а дІатнийра. — Аслан-
бека хІара кехат яздина шуыга!

— Деша! Деша!

— ЛадогІа! «...Нохчийн кІентий! Тахана ваыш караэц-
на герз охьа ца дуьллуш толам боккхур бу вай, я турпа-
лаллица лийр ду вай! ДагадогІий шуна, майра Іаьссир му-
ха летта, кьонахий муха леш хила? — онддачу озанца доь-
шура Рамзана. — Халкъан иллешна тІехь буьйцуцу Кав-
казерчу турпалхойн сий довр дац цкъа а! Нохчийн кІен-
тий! Цу майрачу турпалхоша шайн маршонехьа санна,
дІабахьа беа вай а кьийсам. Молланаший, юьртан кье-
даший, шайхаший бохучунна тІаьхьахІиттарх вайга ве-
шан дахар талур дац. Царна олалла деза, адамех бакхар
деза, ткъа вайна вошан сил мерза ю паргІато, машаре
дахар».

— Нийса боху! Нийса боху! — маьхьарий девлира.

Кехат дешна ваьлча, доцца къамел дира Рамзана гІа-
лара хьал а, шайн декхарш а дуьйцуш. Къамел чекхдок-
кхуш кхайкхира иза яхь йолуш хиларе, бІо ца къажоре,
халкъан дахарна толам боккхуш, букъ ца гойтуш тІом
баре.

Дошлой хьалхий, гІашлой тІаьхьий хІиттина ГІойтІа-
юьртах араелира нохчийн отряд. Удди Іадсаламана юххе
а хІоьттина вогІура. Хьалхахьа говрашкахь болчех хьоь-
гуш вогІура Удди.

— Угтар хьалхарчу тІамехь говраш яха еза вайшим-
ма, — элира цо.

— Иза дагахь со а ву. Сайн дин Рамзанна белла ас
совгІатана.

Отрядана тІе диллинера гІалин гуо ларбар. ГІаш болу
тІемалой Іадсаламан куьйгалле а белла, говрашкахь бол-
чаьрца Шерипови отрядах дІакхета вахара Рамзан.

Червленни станицера схьабогІу некъ ларбеш яра Удди
юккъехь воу отряд. Цхьана Іуьйранна цу новкъа богІу
дошлой хаабелира отрядана. Омра дира Іадсалама:

— Юххе кхаччалц топ ма кхоссалаш! Ас хаам бийр бу
шуыга!

Ткъей итт гергга дошло кІайн гІалгІазкхий юххекхечи-
ра. Отрядера бІаьхой тебна Іеш бара Іадсалам волгухьа
дІа а хьоьжуш. Хала садеттара Уддис, тоьпан лаг озо сих-
велла. «ХІара хІун деш Іа, хаам ца беш?» — ойла йора цо.

Цеххъана дуьххъара топ елира, цунна глаьххье масса-
ра а тлєкІнрйира тоьлаш. Уддина дага а доглуш, довазза
топ цо а кхоьссира. Охъанийгира дошлой, тлєхъахъа хилла
ши-кхоь юханехъа говраш хаьхкина къайлавелира. Борза
тлєхъара новкъа иккхинчу Уддис цхъа сира говр схъале-
цира. Йоьжначу говрана клєл ност нисъєлла цхъа эьсар
меттахъхъєш хаавєлла и дийна каравало тлєхъаьдира Іад-
саламний, цуьнца кхин цхъа бІаьхой. ХІара шиь юххе
кхоччушєхъ схъа тапча туьйхира эьсаро. БІаьхо охъавуьй-
жира. Дарвеллачу Іадсалама топ ялийтира. Ши куьг хъа-
ла а тосуш аркъалкхийтира эьсар. Тєваханчу Іадсалама-
на вєзира иза. Юххєнккхинчу Дєнилбєка элира:

— Э! ХІара жІаьла суна девза! ІєлагІаьргахъ хьошал-
гІахъ дара.

— Хьуна санна суна а девза. Цкъа, маьІаргона гов-
рах воккхура кхуо со. Совдєгаран клєза ду хІара.

Вийначуьнан цхъаннєн гІама а оьллина, сирачу гов-
рах Іадсаламана хъалха дІахІоьттира Удди

— ХІинца вуй со вуьззина тІємало?

Эьсаран планшєтка схъа а эьна, элира Іадсалама:

— Удди! ХІара тІоьрмиг Рамзанах дІатоха ма кхуььу
чєхка! Цхъа мєхала кєхаташ кху чохъ долчух тєра ду.
цунна хуур ду хІорш хъаьнга дІакхачо дєза.

— ХІокху сохьта! — аьлла, планшєтка коча а тєсна
дІахаьхкира Уддис говр.

ГІалин даьссачу урамнєкъашкахула воглучу Уддина
пурх болчу урамновкъа говраш хаьхкина боьлху нохчийн
дошлой гира. Шєд тоьхна тІаьхъахийтира цо говр. Говр
маса хиллєра, иза сиха тІаьхъакхира отрядана Цлєххъа-
на Уддина аьтту а, аьрру а агІор ши-кхо говр чєвнаш хил-
ла охъаюьйжира. Нюьса схъаєттачу пулєметана тлєхахка-
бєлла боьлхура дошлой. Хъалха воьдучо цхъана цІийнан
сонєхъа дІаєрзийира говр, отряд цунна тІаьхъа йирзира.
Кхин ца совцуш хаьхкина бахара дошлой. Уддин говр а
яра. Іамийна хиларє тєрра, дошлошна тІаьхъа ца юьсуш
йоьдуш, массаьргахъ саьна, Уддєгахъ а яра баттара яьк-
кхийна гІама.

Кхин мичахула, муха тІєлєттало Уддина ца хууш мос-
тагІчуьна тлєхъашха тІєлєтира отряд. Дєттачу маьхъар-
ший, шакарший дог ира-кара хІоттийна дєрригє а дицдєл-
лєра Уддина. Чухахкаєлла йогІучу дошлойн отрядана дуь-
хъал пулємет єрзо гІєрташ воллу ши клайн гІалгІазкхи
гІаманаш кхєтта вуьйжира. Шєн накъосташца цхъаьна

шок а етташ хахка-
велла воґлучу Удли-
на аьрру пхьаьрсах
цхьа хлума кхеташ
санна хийтира. Цул
глаьхьа дукха хан
ялале хири цунна
шена чов хиллийла.

Оцу куьпахь хил-
ла клайн глаглаз-
кхий бохийра отрядо.

Ша еана план-
шетка Рамзана дла а
елла, цхьана нохчо-
чо гла а деш, чов дла-
ехка глерташ воллу-
ра Удди. Жимма члу
длаьлахк а лоцуш
пхьаьрсах чекхбаьллера хлоь. Боьха бехчалгаш чевнна
тлехула хьерчош и шиь воллуш, зевне аз дийкира Уддин
лерехь.

— Хлара хлун ду аш дийриг?

Длахьаьжначу Уддина клайн косынкаш а коьртахь,
салтийн чобийн басахь мокха кучамаш а юьйхина, бел-
ших тесна тлоьрмигаш а, карахь тоьпаш а, пхьаьрсех
дихкинчу клайчу цуьргашна тлехь жлар а йолуш жима
ши йол-стаг гира. Члогла цецвелира Удди а, цуьнан на-
кьост а. Вист а ца хуьлуш хьоьжура и шиь мехкаршка.

— Сел боьхачу бехчалгашца йоьжу чов дла,— аьл-
ла, цхьана йола чевна тле хьарчийна бехчалгаш длаехира.

— Хьо мила ю? Хьуна нохчийн мотт ма дика хаьа,—
элира Уддис, йоьлан кадечу куьйгашка а хьоьжуш.

— Суна хлунда ца хаьа нохчийн мотт шера, со нохчо
хилча.

— Хлара? — корта тесири вукхо шолглачу йолехьа.

— Оьрси ю хлара, сан накьост ю.

Члогла хазахетта цецвелира Удди, дагна там хилла
оцу майрачу нохчочун йолах, цуьнца йолчу цуьнан на-
кьостах. «Хлокху кхехкачу тлама юккьехула герз а ка-
рахь, шек а йоцуш лелийца!» — бохура цо шен дагахь.

— Дала хан яхйолда шун! Дала ирс лолда шуна!—
элира Уддин накьосто дагара.

Клайчу косынкина клелхьара гучуевлла месаш а то-

— Дера ю иза цхъана а боършачу стагал ца оьшуш майра йоІ.

— Ламанан леча ду!

Шолгачу дийнахь Удди тламах мукъа витира, чов юяхъа яларна. Цо ца юьггушехь нуьцкъаша говр а юьгуйтуш ца вахийтира иза чов ерззалц, аьлла.

Накъостийн Іодика а йина новкъавелира Удди.

xx

Некъана пурх зил хъаькхна доза а дйна, жима дечиган чкъург цхьаммо карчайора, вукхо дуьхъал а хьодий глаж тухий шен дозанна тлера дехъайоккхура. Тлаккха сехъарчо чухьодий керчина йогІу чкъург глаж тухий юхалоллура. Чкъург керчачуьра дозанал чохъахь охъайоьжча и доза дерг эшна лорура. Етташ йолу гложмаш яйчу, хьехан дечиган яра.

Кхин деш дуьтуш хІума доцуш волу Дудди кетІахь охъа а хуйй берийн ловзаре хьоьжуш хуьлура. ХІинца а, кетІахь бераш ловзу а хезна, араваьлла тІулга тІе охъа а хІъна, ехачу хъаьрсачу можах куьг хьоькхуш Іеш вара иза. Луларчу Уддин кех стаг араволуш санна хетта дІахъаьжча, Асет гира цунна.

— Ва Асет,— вистхилира Дудди.— Дац Уддин цхъа а хабар?

— ХІан-хІа. Кхачаза ду.

— Тамаша ма бу и лаа Іеш велахь, цхъа хабар ца доуйтуш. Ас вуха а ца нйзош-м ца вахара иза...

Вуьшта а сагатлуш йолчу Асетан дог Іовжийра Дуддис, шен шеко Іора а яьккхина.

— Хьуна а ца хезна, молла, хІумма а? — хаьттира Асета, шуьйрачу боьмаша кучан жимма хьаладина пхьуьншаш а шардеш.

— ХІан-хІа. Суна-м хаац хІара хІун цагам баьлла хІоьттира оцу нахана тІаьхъа. Шен доьзал а, тхов-кхерч а болуш ву хІара-х. Кхунна хІун оьшу?

— Оьшурш-м, молла, дукха ма дара.

— Дерригенна а тІехь токхо хилла цхъа а ца веа. Дуьненахь халонаш лайначу адамна ялсаманин неІарш йиллина хир ю, аьлла ду кьорІана тІехь. Цу тІе дала кхуллуш яздинчух а вер вац. И хаа дезара вайн цІера бевлачарна.

— Хьанна хаьа, иштта цІера бовла яздина хила а мега царна. Цхъана диканна хир дай хІара-м.

— Хьо а ю цу мунепикъийн ойланаш йолуш.

— Ма алахъа иштта вон,— аьлладу Асета къамел хийца хьаттира.— Дехъа-сехъара стаг веана меттиг яц те-хъа, молла? Хатта а глур ма яра со-м.

— Хаац, Асет. Герзаца къовладелладу эскарца къий-салур дац члїжаргланашца. Хи чу глаж тоьхча пхьиднийн санна, глар-тата яйна вайн церабевлладийн. Кхин дехъа-сехъара веана стаг а вац.

Чкъург нисса зил тлехъ охъаюьйжира. Ахьмаддий, Ва-хий цхъабосса тлехъаьдира цунна, маьхъарий а детташ. Юххе кхаьчча берзинчу когашна тлехъ ирахкхийсалора Ахьмад:

— Хъан дозанехъ! Хъан дозанехъ!

Цена ботинка юьйхина аьтто ког лаьттах бетташ, къера ца хуьлура Ваха. Чкъург хъажош охъайиллица сан-на зил тлехъ йуьллура. Бежа бахлур бара шина клентан къийсам Дудди юкъа ца воьлдехъара. Хьеннан а, муьлх-ха а дов къастор дезачу Дуддис, тле а вахана, элира.

— Къийсарх хуур дац йоккхачу аглонца и хьенан дозанна тлехъ йуьллу. Схъагарехъ-м Ахьмадан дозанехъа озаелла ю иза...

Гуш лаьтташехъ харц дерг ца дезаделладу Ахьмадан мохъ белира:

— Яц! Яц!

— Сих ма лол, сих ма лол,— элира Дуддис.— Къий-сарх хуур дац. Гложмаш юккъе а лаций хьалатаса, хьенан дозанехъа керча хьожур ву шуьшиъ.

Къовсам баьлча бераша деш дерг дара иза. Шина гложа юккъе чкъург а лаьцца, Вахас куьйгаш хьалаойъу-шехъ, Ахьмада мохъ туьйхира:

— Дада вогъу! Дада!

Урамновкъахъ геннахъ гуш вара сирачу динахъ вогъу бере. Ахьмадан сирладу блаьргашна вевзира шен да. Мер-клел пхьош а хьаькхна, ченан хлур глаттош длахъаьдира иза новкъа, дерриге а днц а делла. Гложмашший, чкъург-гий кара а лаьцна, Дуддина юххе длахъоьттира Ваха. Цлехъхана дагаваьлладу Дуддис шен кланте элира:

— Вало чехка Асете кхаъ баккха, цо совглат дийр ду хьуна.

Гложмашший, чкъурггий шайн керта а кхоьссина, Асет йолчу хьаьдира Ваха.

Дуьхьал ведда вогъу Ахьмад юххе кхаьчча Уддис говр

сацийра, ерриге а юьхь а, бляьргаш а бела а кьежаш, клантах воккхавеш. Кхин хлун эр ду ца хууш Ахьмада:

— Дада! Дада! — бохура дукха гадвахана.

Уддис охьа а таьлна, аьтту пхьарс а лаьсна, говра тле а ваьккхина, шена хьалха хайира клант.

Оцу сохьта даьржира Лома-юьртахула Удди ца кхачар. Дукха юьртахой баьхкира Удди волчу. ДоттагI цлера волуш ша цунна цатам баьккхиншехь схьавеара Дудди а. Маршалла хоттуш цо куьг кховдийча длавирзира Удди. Цхьана юкьанна вуьйхира Дудди, юха цлеххьана дагате-сира цунна, нохчийн гиллакхашца шен шинча-веше маршалла хоттуш куьг луш ца хилар. Ша а иштта гергара лоруш, гулбеллачарна цхьаь моттийта элира цо:

— Дика ду-кх сан ваша цлакхьачча. Клезга-м ца дира ас доланаш хлара маьрша ца кхачийта.

Удди ца хезначуха Инйра. Юьртахошна ца хаьара кху тлаьххьарчу хенахь йолу шина доттагIчун юкьаметтиг.

Баьрчче охьахира Дудди, сих-сиха можах куьг а хьобкхуш лара иза. Чугулбеллачийн хеттаршка ладоьгуш кхийтира иза, керлачу хийцамашка дог дохуш, сихха уьш хиларе сатуьйсусх берриге а хиларх.

— Муьлаш тоьлла?

— Большевикаша хлун боху?

— Муха лиэта вайн нах тламехь? Вайн юьртахой дийна буй?

Доцца жопаш лора Уддис шена хуучух. Ца хууш, кхечуьнгара хезна долчух, хьенеха иштта элира соьга, олура. Галахь, тламехь дакьалоцуш а хилла, чов а йолуш ша ца веьаншехьа хлумма а дозаллаш ца дора Уддис.

Юьртахой длабаханчул тлаьхьа хаттар даза ца лавелира Дудди.

— Ва, Удди, хьуна хлун цатам баьлла соьгара?

Юьхьа дуьхьал хьажа даго ца вуьтуш жоп делира Уддис:

— Иза хьуна хьайна дика хаьа.

— Ас аьлларг хьан дог ловжо аьлла дацара хлетахь. Диканиг олу моьттуш бен ца элира ас хлумма а. Делан дуьхьа, ма хила соьца вас йолуш. Клезиг ца йиьнера вайшимма цхьаьна сискалш. Кьинтлера валахьа сунна.

Ша харц хиларх кхетта хир ву-кх хлара, бохург, дага-деана кьинтлера велира Удди.

Дагара ца йолура Дуддина доттагIчо ялийна говр. Цуьнга безам баханера цуьнан. Мехах эца даго а ца вуь-

туш, совглатана цхьаммо а ца луш, амма хила чlogla лаа а лууш, говр дагзйохна вара иза.

— Ва Удди, бакъ дерг дийцахьа, и говр муха кхаьчна хьобга? Хьенан ялийна ахь иза?

Удди ца кхийтира.

— И бохург хIун ду? Со ловзаргара-м ца веьна чов хилла цIа. Со-м ца кхета ахь бохучух. КIайчу гIалгIаз-кхех леташ тIом а бина, цигахь сайн караеьначу говрахь веана со цIа. Бакъду, ас чlogla элира говр кхечу бIаьхочунна йита, амма соьга и шолгIа хьаха а ца дайтира. Къийсамаш дIабовлаза бу, кхин а суна хьашт хир ю, аьла, соьгара дIа ца ийцира.

— Тохур-тохура...

—...Iадсаламан кара молла Даудан говр кхачар дагадеана-м ца хьяттира ахь? Даре дан а ца ваьхьна-м дера йитира цо иза Iадсаламана. Жимма къинош долуш хил-лера вайн молла Дауд.

Дегаза хьаьжна, хIумма а ца олуш аравелира Дудди. Ца лайра цо молла Дауд аьшнаш вен къамел.

Iаьнан тIаьххьарчу баттахь, шело юхагIертачу денош-кахь къаьхьа хабар кхечира Лома-юьрта. Хабар деанарш Iадсаламний, Рамзанний, церап накъостий бара.

Малх дIабуззале, хитIа йигина ялийна говр божала а лаьल्लीна, чувовдучу Уддина шега кхойкхуш хезира.

— Во Удди!

Удди вуха а вирзина, кетIахьа вахара. Кех араволлу-шехь, цецваьлла сецира иза. Цунна хьалтахь лаьтташ Iадсаламний, Рамзанний вара, шайца беркъя бедар юь-хина ши накъост а волуш.

— Шу мичара кхечи? Схьадуьло чу! — раз а воьрзуш кертахьа куьг тесира Уддис.

ЦIа чохь йовха яра. СапаргIат доккхуш, татанашца йогура пешахь йоккха цIе. Миндар тIехь пеша хьалха хитна Iе Ахьмад, ши бIаьрг тIера ца боккхуш хьобжура хьешашка.

Рамзана дуьйцура бIе дийнахь Соьлж-гIалахь лаьт-тинчу тIамехь кIайн гIалгIазкхий нэшор а, хIинца ден-кинцашна цкъачунна гIала дIаялар а.

— ДIаели оха гIала денкинцашна,— бохуш, дуьйцу-ра Рамзана.— Чlogla кечбина уьш арахьарчу пачхьал-кхаша, вайн махкахь халкъан Iедал хIоттарна кхоьруш. Вайн махкахь санна, шайн махкахь а революци хиларна кхоьру уьш. Амма цигарчу белхалоша а эр ду шайн тIаьх-

хъара дош герз кара а оьцуш. Деникиндашна дубхъал летта вайн XI-гla арми чlogla гелъелла, цундела цхъа клеззиг дакъа вайн Нохчийчохъ а дубсуш, Аштаркхне юхаяьлла иза. Вайн Нохчийчохъ бисина салтий ярташка-хула дла-схъа бекъна. Лома-юурта а валийна итт. Царах хlара шиъ, хъо дубхъал вацахъ, хъо волчохъ вита лаъара суна, хъан хъеший бина кхарех.

— Шиъ со волчохъ а ву, — элира Iадсалама. — Ас яяхъ юур а, тleюхахъ юхур а ю цу шимма. Юха цхъаьна тlаме а гlур ду тхо.

— Ойн, и бохург хlун ду: «дубхъал вацахъ»?! Вац дe-ра со-м. Кхаьрца цхъаьна тlом беш а лелла, хlорш санна, дикачу дахарехъа къийсам латто чlargo йина стаг ву со-м. Сайн вежарий санна оьцур бу ас-м хlорш тle.

Цара и къамел деш шина салтичух цхъаъ леррина Уд-дега хъоьжура цхъацца дагалецамаш беш. Важа Ахьма-дана велакъежара. Ахьмадан пешехъа ерзийна аьрру бес-ни цlарула цlийинера схъаеттачу йовхоно. Амма цунна хъеший боцург хlумма а хаалуш дацара. Асет дехъа чохъ яахlума еш яра

Удди салташкахъа вирзира.

— Кунак будит, кунак,— элира цо глалахь шена хезна-лемина ши дош, вела а кьежаиш юххехь дечиг-маьнги йистехь хиъна лечуьнан гоьла тле куьг а тухуш.

Ший а салти велакежира. Хьалхе дуьйна лерина Уддега хьобжуш хилла салти, оьрсийн маттахь Рамзана вистхилира.

— Хлун боху цо? — хаьттира Уддис.

— Дера боху, хьо шена вевза.

— Мичара вевза?

Удди цецвалар хааделла оьрсичо элира:

— Цкъа чухахабелла глалглазкхий бухатухаш Махь-мудаца ша волуш, хьо тевеара боху кхуо, коча тесна чов хилла куьг а долуш.

Хьаьжна-хьаьжна, сихдина бляьргийн неглаиш туьйхира Уддис. Цеххьана дагадсара цунна Соьлж-глалахь глалмехь вовшийн белшаш тле куьйташ а дехкина лавтташ цхьа оьрсий, нохчой шакариш етташ, воьлуш ша царна тлехачар а, ша цаьрга нохчийн йол хаттар а.

— Иван! — элира Уддис, вела а луш.

Оьрсичо корта тайнира, ша вовзар тайна.

— Хьан пхьарс муха бу?

Кхьоьлира Удди, пхьаьрсе хьаьжира.

— Ерза тигац чов. Глайгла йи суна кхуо, хлун тлемало ву со кхуьнца хлинца! Хлуьттаренна санна хили хлара.

— Шек дла ма валалахь, тхо ларалур ду хьуна тлом бан-м. Хьан чов а йоьрзур ю.

Къамел хийца Уддис оьрсичуьнга хаьттира:

— Хьобца хилла Махьмуд дийна вуй?

Рамзана талмажалла дира:

— Вийна боху.

Уддис, вист а ца хуьлуш, корта ластнира.

Жима хьешан цла делира Уддис шина салтичунна — Иванний, Сашиний. Ша юург яош, шен бедар а елла, церан са ца гатдалиьта глерташ хьошалла леладора Уддис. Буьйцуш болу мотт дукха хьолахь куьйга эшаре бара. Амма вовшийн мотт ца хааро царна еш хлумма а новкьарло яцара. Цкъацкъа вовшашка бохучух ца кхеташ, цхьаммо нисса блястанехьа дерг дича доггах буьйлура уьш. Дийнахь а, буса а бохург санна, Иванний, Сашиний юххера дла ца волуш волчу Ахьмадана дикка оьрсийн дешнаш лемира оцу цхьана батта чохь. Оьрсийн цхьадолчу дешнех Удди а кхетара. Сацам бира цо шена церан мотт ламо. Лаам боккха хиларна дешнаш атта лемара цунна, Ива-

ний, Сашассий тамаша а беш. Масална Уддин дагахъ лаьтташ Рамзан хуьлура, шера хаьара цунна оьрсийн мотт. «Цунна санна ламмалц вухавер вац со!» — бохура Уддис шен дагахъ.

Иванний, Саший кест-кеста хуьунах галла вььдура Ахьмад а оьций. Цкъа а ца боглура уьш газа, я акха котамаш яйаза. Шаьш еанарг йьокький вукху салташна а дакъа дора Ивана.

Цхьана дийнахъ уьш кхоь хуьунах талла вахана полуш, Дуддис Ваха кхайкха а вайитина, доттагI волчу вара Удди.

— ХIун боху ахъ, молла Дудди?

— Юьртахошка дIаханйта дезаш цхьа гIуллакх ду. Маьждиге ваха веза вайшнъ.

— ХIиница ала мегаш дац иза соьга?

— Дера ду. ХIунда ца мега. Вайн Лома-юьртахъ санна нохчийн кхечу ярташкахъ а бу дуккха а дIа-схьа бекъна большевикийн салтий. Уьш дIабалар тIедожийна вайна Iедало.

— Муьлхачу Iедало? — хаьттира Уддис сакх хуьлуш.

— Вайн хIокху сохьта долуш долчу Iедало.

— Сан Iедал со суо ву! — доцца хадийра Уддис.

— Цхьа Iедал доцуш муха мегар ду? Ахъ хIун дуьйцу!

— Сан Iедал большевикаш бу! Уьш кестта юхабогIур бу, тIаккха цаьрга дIалур бу ас сайн хьеший а, суо а. ХIетталц соьга иза-важа ала, ас къобалдеш цхьа а Iедал дац.

— Ма Iехавелла хилла-кх со хьох, — дIаволавелира Дудди маьждиг долчухьа.

Майда юьзнера юьртахойх. Цхьаберш ирахъ лаьттара, важаберш шайн-шайн тобанаш а йнна хьешийна Iара. Цу гуламехъ берш йоккхан, жиман шина лагере бекъабеллера. Кура, дозаллица лаьтташ яра жимо тоба. Цу юккьехъ вара Дудди а, юьртарчу хьоладайх виь-пхиь стаг а. Царна юххехьо гульелла яра церан тIаьхье, куйнийн маьIнгаш а сеттийна, шаьлтанийн маькьарш тIе куйгаш а дехкина, тешаме жIаьлийн гIера шен дена санна, юххейялла. Важаболу юьртахой тIера барзакъ ледара долуш, цхьаберш тIулгаш тIехъ хевшиний, ирахълаьтташший бара. Кест-кеста Дудди волчу

тобанехъа бѣаьрг а тѹхуш ѣара уьш, шаьш стенна гул-
дина техъа майдана, бохуш.

Вогѣург веана ваьлла-кх, аьлла, ойла а йнна, Дуд-
дис юххехъо лаьттаху кегийрхойх цхъанна тѣдиллира
массаьрга а гергахъа хила алар.

Адам меттахъхъайра, схъахилира.

— Тахана,— аьлла, чѣогѣа вистхилира Дудди,—
ас шуьга кхуза кхайкхаран бахъана хѣннца дуйцур
ду. Дика ладогѣалаш,— кхин стенна тѣра долор ду а
ца хиьна, иштта дѣадолийра цо шен къамел.— Шуна
массарна а ма хаъара, вайн юьртахъ а кхечу ярташкахъ
санна, дѣа-схъа бекъна оьрсийн салтий бу. Іедална ху-
уш ду иза. Хѣара кехат кхаьчна соьга гѣалара. Кху ке-
хато дѣабоьху вайга и салтий. Шаьш кхобуш болчара,
дийнначу юьртана тѣ дѣовш а ца ийзош, дѣабала беза
уьш!

Цхъана минотехъ гергга тийна лаьттира майданахъ.

— Хъажал, хъажал, долнийнарг хѣун ду? — тохаве-
лира Іадсалам.

— Соьга далнийталахъ цунна жоп,— дехар деш са-
цийра Уддис Іадсалам. Тѣаккха хъалхахъа гѣоьртира
иза, юьртахой дѣа-схъа а туьттуш.

Юьртарчу хъолахоша го бина лаьттаху доттагѣчунна
хъалха дѣахѣоттира Удди. Куьг тесна месала куй тѣе-
хъахъа а теттина сийсаза хъаьжира иза Дуддега.

— Ва молла Дудди, хъо вайн Іедалх кхеташ вац
моьтту суна, я хъуна иза дицделла. Муьлхачу жайнн
тѣехъ дешна ахъ нохчочо хъаша лараран гѣиллакх дохо-
рахъ лаьчна?

Юьртахой бийлабелтира. Цхъаммо мохъ туьйхира:

— Седа жайнн тѣехъ!

Дудди воьхна шена гонахарчаьрга хъаьжира, гѣо
доьхуш санна.

Жимма соцангѣа а хилла, аз даздеш кхин дѣа а эли-
ра Уддис:

— Хъуна и салтий муьлаш бу мукъана а хаьий?
Хъуна-м мичара хуур дара иза, хаа дог а ца хилча.
Вайн мохк ларбеш, паччахъанний, хъоладайнный дукъ
вайна тѣра охъакхоьссина, паргѣатонехъа, сирлачу да-
харехъа тѣемаш беш, шайн синош ца кхоош летта сал-
тий дѣало боху ахъ юьрте? Хѣун Іедал ду и ахъ тхуна
даздийриг? Къинхъегаман халкъо къобал деш дуй иза?

Дац! Хинца тхайгара г!о эшча оха тешнабехк бийр бац
тхешан хъешашна! Тхайга уьш схьабелларг доцург
кхин !едал оха лоруш а дац, цуьнга бен д!а а лур бац!
Хууш хилалахь иза! — т!аккха юьртахошкахьа вирзир:
— Юьртахой! Нийса бохий ас?!

Уддин дешнашна резахиллачу адамийн г!уг! даьр-
жира майдана т!ехула. Маь!-маь!лера схьахезира
«Нийса боху! Бакъ лов!» — маьхьарий.

Дукха ч!ог!а цецваьллера Дудди. «Хьажахь, хьажахь,
хинциалц бага боьллича п!елг а !овшур бац моьттинчу
х!окхо динарг, дийнна юьртана хьалха а х!оьттина кьа-
мел деш, юьртан ц!арах жоп а луш. Остопираллах!! Цу
г!ала вахчахьана телхи-кх х!ара. Вуьшта, х!ара иштта
д!адерзийта-м йиш яц», — бохура цо ша шег.

— Ладог!ал! Ладог!ал! — мохь туьйхира Дуддис,
цабезамца доттаг!чуьнгахьа б!аьргаш а кхерстош.— Вай
вешан кьомо дийрриг дан деза. Шун кортош хьаьвзина,
ойла а яй г!уллакх де! Луларчу ярташкара бахархой а
бац !овдал. Цара диннарг дан деза вай а!

— Нийса боху, молла! — мохь хезира юьртахошна
юккьера.—Тхан юьрто динарг хаа лаьий шуна? Тхан юьр-
то сацам боллуш жоп делла: «Д!алур бац»!

Даггара хазахеташ т!енийцира юьртахоша шайн ой-
ланца бог!уш болу и кхаъ. Уддина вевзира !адсаламана
юххехь лаьтташ волу луларчу юьртара Жалауди. Иза и
волчухьа вахара.

Дудди шена гонаха болчаьрга хьоьжура г!о доьхуш.
Амма уьш синтем байна бара. Х!умма а тера бацара уьш
сийсара, кхайкхина Дудди д!а а вигина, совдегаран Вис-
хин доккхачу хъешан ц!а чохь, т!е хьена чорпа а муьйлуш,
галнаш, дерстнна жижиг дууш, деза хабарш дуьйцуш хил-
лачех.

Сийсара верстинчу Висхас бохура:

— Жал башха бацара, дуй хьуна, вайн юьртахой-м,
шавш д!алаьхккинчу аг!ор г!ур бу. Деха дийца а оьшур
дац, дуй хьуна.

Духалург ахчанаш лучу Сайдас т!етадира цо бохург:

— Харц дац. Аа... церан-м хьекьал а кхочур дац, а-а
иза-важа ала. А-а, хьайбанаш ду-кх.

Боккхачу кедара, хуртт!ехь чорпа а муьйлуш, Дуддис
бохура:

— Церан дан а, диса а х!ума дац. Вайна бохам бер

бу балшекаш толахь. Мичара бехи техьа дала уьш вайна балена?

— Деникинцашца барт хила беа вайн, дуй хьуна. Тхов-кхерч боцчу большевикаша. дуй хьуна, вайна диканиг дахьар дац.— К'юргга садаьккхира Висхас.— Мохк х'аллакбийр бу цара. Шайн шортта хьал а долуш, бахам лело хуучушка бен ледал лелалур дац, дуй хьуна.

Иштта къамелаш дара цара сийсара динарш. Ткъа х'инца, батош тегча санна лаьттара. Верстинчу Висхас ша вистхилча х'ун дара техьа, аьлла хьаттира Сайдин лере а таьна. Вукхо куьг теси́ра, ца оьшу, аьлла, эрна хилар хоуьйтуш.

Гуламе даьккхинарг дохош мохь туьйхира ладсалама. ловзар д'адохош санна:

— Г'айракх! Г'айракх!

Берриге а бийлабелира, д'а-схьа баьржира, и гулам вовшахтоьхначарна оьглазе луьйш ц'а бахара.

Дуддина моьттург, цунна атта хетарг аьттехьа а ца хиллера. Шерра хира цунна иза х'инца. Массарна а чул ч'юргла оьглазвахара иза Уддина. «Иза юкъа ца воьлলেখьара кхечу тайпана д'адаха мегара г'уллакх. И ву и дерриге дохийнарг»,— бохура Дуддис дагахь.

Дудди кет'лахь лаьтташ ц'а воьгу Удди вист а ца хуьлуш т'ехвелира. Цкъа цуьнга бехк баккха дог хилира цуьнан, амма оцу сохьта ойла хийцаелира: дагадаера ч'юг'лачу цабезамца и шега хьажар. Кху т'лаьхьарчу шерашкахь жим-жимма хераллаш гучуюьйлуш долу доттаг'лал-ла тахана кхоччуш хедира.

Хьуьнхара ц'абаьхкинчу хьешанка Уддис х'умма а ца ханйтира. Амма царна хаадалаза ца дисира тахана хиллачу гуламах лаьцна.

— Удди,— элира Ивана.— Даггара баркалла ду хьуна соьгара а, сан нак'юсташкара а. Цкъа а диндийр дац ас таханлера де.

— И-м хьехо ца оьшура. Сан вежарий ду шу. Вешина бохам луучу стага латта хьеша хьакъ дац.

Доггах Уддин куьг лаьвдира Ивана.

— Ас хьуна а хоуьйтур ду суо вешел башха ца хилар.

XXI

1919-чу шеран 7-чу мартехь нохчийн ярташна т'едо-ладелира к'айин эскар Гуьмсера д'а малхбузохьа т'ал-г'айин махка кхаччалц д'айиндлинера фронт. Деа дийнахь

хаддаза тлемаш лаьттира нохчийн чохьбарчу ярташкахь. Ницкъаш цхьабосса бацара. Цхьана аглор тамийна, тайп-тайпанчу герзашца кечдина эскар, ткъа вукху аглор шайн-шайн ярташ ларъя глаьттина халкъ дара. Амма цу халкъана ницкъ латтош берг парглатонехьа болу боккха лаам бара.

Уггар хьалха, революционни центр иолчу, Гойтлана телатар дладойира деникинцаша. Амма гойтлархоша, шайн могларшкахь Соьлж-ггалара белхалой а, цезскар-хой а болуш, дера лобмаш санна летахь, йохийра телетта деникинцийн цхьа отряд.

Шуйтахь партизанийн отрядийн центр яра Чохьбара ярташ деникинцаша дладецца дукхах болу партизанаш Шуйта лам чу бахара, цигахь керла ницкъаш вовшахтоха, Советан ледалехьа кыйсам латто.

Дукха эскар, тлеман ницкъ дуьхьал баккхарх ца кагъ-яелира деникинцашка нохчаший, оьрсаний еш йолу дуьхьало.

Цхьана Гуьйранна веанчу ладсалама кхайкхина керла ваьккхира Удди. Дах ца деш элира цо:

— Удди, цхьа гуллакх диллина суна тле Рамзана, Шуйтарчу штабан цларах. И кхочушда цлара вала де-за сан.

— Иэшахь со а ву кийча.

— Хлап-хла, хьо цлахь хила веза, вайн хьешийн терго еш.

— Цунна сагатда ца оьшу.

— Цхьа гали хиллал хьаьжклайш ю тхан цигахь. Рамнатца хьера а вахана, уьш ахьийта гло далур дацара хьобга?

— Далур ду-те. Уьш тахханехь охьуьйтур ю.

Ладсалам длавахара Цунна тлаьхьахьобжуш ойла йора Уддис: «Маржа я! ерза туьгуш яц чов. Хлара яцахь-ара суна тле а дуьлдург хир дара цхьа гуллакх. Ва нах, маца йорзур ю те хлара? Ма хьовзам баьккхина-кх кхуо суна!»

Лулахочуьнгара Яраглера варда а ехна, шен говр а йовьжна, хьера вахара Удди Рамнатца.

Делкъхенахь ладсаламан кертахь кхеташоне гулбе-лира Лома-юьртахь дла-схьа бекъна салтий. Иван схьа-кхачаре хьобжуш лара уьш. Бегаху хена тле охьа а хев-шина, лобдга юкьахьарчош йина члоглачу томкин цигар-камаш уьзура цхьаболчара, клажьобхуш йовхарш а еш.

Кіуьран хьожа ца ловш берш йистехь бевллера, вукхарех буьйлуш забарш а сш.

— Эх! ма там хуьлу-кх и кIур пехаш чухула хьав-заш.

— Хуьлу дера-кх! Цундела етта йовхарш а.

— Ца узуш де даьлча лергаш деста, олу кхера-м.

Схьакхечира Иван. Оцу сохьта забарш йитира, берриге а герга хилира. Шена беллачу метте хена тIе охьахира Иван, коьртара куй дIа а боккхуш.

— ТIаккха, муха ду гIуллакхаш?

Иван массара а лорура. Кхузахь болчел ханна воккха а вара иза, хIокху сохьта долчу дуьненаюкьарчу хьолах, революцин гIуллакхах дика кхеташ а вара. Цо ша цкъа а хьахош доццухе хьа хиънера кхузарчу цуьнан накьосташна, иза Соьлж-гIаларчу кьайлах хиллачу коммунистийн организацехь болх беш хиллийла. Цамгаро гIелварна жимма садаIа лаьмнашка хьажийна вара иза, вукху салташца. Шена гIоли хиларх, ницкъ меттахIоттарх накьостий дIа ца тосуш хIокху деношка велира иза. Кест-кеста воьлчу Рамзана вехха цхьацца дуьйцуш хуьлура Иван. Беррите а керла хаамаш, накьосташна юккъехь дIабахьа безачу балхах лаьцна цхьацца хьехамаш Рамзана кхоьхура цунна, цуьнгахула латтош яра гIаларчу накьосташца зIе.

Иванан хаттарна дуьхьал цхьабосса жоп делира ма-сех озо:

— ГIуллакхаш вон дац.

— Дахделла вайн кхузахь Iер.

— ХIета вай кхана новкъа девр ду. ХьостагIа ас шуна ма дийцара, Шуьйтахь йолчу Гикалон отрядах дIакхетар ду вай. Иштта сацам кхачна гIалара.

— Нийса сацам бу иза.

— Вешан хIусамдайшна а хало йо вай. Шайш ца юуш а вайна ло кхара. Ткъа хIорш мел хала бохку гуш ду,— элира хьаьрса маж йолчу салтичо.

— Харц дац.— тIетуьйхира вукхо.— Тхо тIеэцначу хIусамнанас стомара сискалан ши межаргтий, кIалддий еара тхуна чу. И яа охьаховшуш дохкучу тхуна кертахь кIант воьлху хезира. Петрос ара а ваьлла чувалийна иза шина а куьйга бага туьттуш сискал яа волавелира. Хирира тхуна, цу беранда-нанас шайна ца бууш, берана ца луш и кхача тхан чу беанийла. Бежк баьккхира оха, дехарш а

дира и санпарг кхин ца дайта. Дехарш дарх хлун ду. кхара хьаша чlogla лору.

— Бакъ ду иза, чlogla лору нохчаша хьаша. Амма шаш дукха шерашкахь сатийсинчу Iалашоне кхача вай кыйсам латтош хилар а хаа кхарна.

— Со валлалц дицдийр дац ас суо кхара кхабар.

Къамел хадош Ивана элира:

— Делахь хIета, шух цхьа а дуьхьал ца хиларна, кхана повкъа девр ду вай. Соь, Саший сецначу хIусаме дIа-гуллур шу.

Сарахь Уддега дIахайитира Ивана, шайн сацамах лаьцна.

— Дикалу волчу даха лааа шуна?

— Лааа те.

— Дика ду хIета. Ас айса дуьгур ду шу цига,— аьлла, кечвала вуьйтира Удди. Хьанна хаа, бохура цо шен дагахь, новкъахь цхьаь хуьлий а. Ша дIа ца кхетийча да гана синтем хир бацара цунна.

ШолгIачу дийнахь хьалххе новкъабевлира уьш.

Некъ лаьмнашна юккъехула дIа бара. Буха кIоргехь долчу чехкачу Органан гIугI лаьттара Iин тIехула. Шина а агIорхула ломан басешца луьста хьун яра, хIиница гIа даьлла йогIуш. Iаламан хазаллех тамаша бора Россин шерачу арахь кхинчу Сашас. Цигахь дIахьаьжча пана аре яра бIаьрго схьа ма лоццу, геннахь акъарчу стигалан тхевнан йист лаьттах хотталуш санна хеташ. Ткъа кхузахь къоьжа лаьмнаш стигала хьалакхийда, кIайчу мархаша чалбанаш а хьерчош. Iал шийла шовданаш ду бух дуьйлуту, безамечу эшаршца кIар-кIир деш басешца охьауьдуш, даккхийчу хих дIанэ сихделла. ХIинца а хIокху бIаьстенан хьалхарчу деношкахь а иштта самукъане долчу хIокху лаьмнашкахь мел исбаьхьа хуьлу хир ду аьхкенан заманахь. ДIа мел хьаьжначохь стоьмийн дитташ: хьуьнан баIарш, кхораш, Iежаш, стеш... ХIокху лаьмнашка хецна-кх Iаламо шен ерриге а комаьршалла.

— Чlogla хаза меттигаш ю! — элира Ивана, кийра бузуш цIена хIо чу а узуш.

— Дукха башха ю. Суна цкъа а гина яцара иштта меттигаш,— къера хилира Саша.

— Шун цигахь дац лаьмнаш? — хьаттира Уддис.

— ХIан-хIа,— жоп делира Сашас.— Тхан цигахь шера аре ю. Со Россера Идал хил дехьарчу шерачу аренап-

кара ву, шайн исбаъхъалла йолуш тхан аренаш а ю, амма иштта лаъмнаш цигахъ гур дац.

— Ялта ден меттиг ца хилча лаъмнийн буърсачу хазал-лех а дац дан хIума,—элира Уддис. лаъттан къеллийца нохчаша хьоьгу бала дага а беана.

— Дукха хан йоцуш гIалахъ кху лаъмнех лаьцна тхан а хилира къамелаш,—элира Ивана.—Цхъана большевиго бохура, хIокху лаъмнашкахъ чот йоцуш дукха хазнаш хила там бу, Iедал халкъан караэцхъана талла долор ду хIорш... ХIара, Удди, дагадеъанчуъра ила ас. Вайна Iаламат дукха оьшур бу дешна нах—инженераш. Хъайн кIанте Ахьмаде дешийта деза ахъ.

Корта ластийра Уддис.

— Корта ма лестабо ахъ? — хаьттира Ивана.

— ГIалахъ хъаша велхъара цига вохуьйтур вара ас Ахьмад деша.

— Велахъара, бохург хIун ду? Кхин и санна дерг ахъ алахъ суна халыхетар ду. Со ца ларар ду и ахъ аьтларг. Со дийна а вуьсуш хIара тIемаш чекхбовлахъ, хуш хилалахъ, Ахьмад дIавига вогIур ву со. ГIалахъ деша а дешна, инженер хир ву цунах. Суна лууш-м кхин цхъаь дара, вуьшта хъуна муха хетар ду ца хаьа.

— ХIун ду иза?

— ГIала дIава везара хьо а. Заводехъ болх а беш, доьшур дара ахъ а.

Удди велавелира. Гуш дара цунна там хилар.

— Сох-м хIун дешархо хир вара. Эрна дIаяха дукха хан.

— ТIаьхъа дац хIинца а. Со суо ма ву доьшур долуш.

Удди ца тешаш хъаьжира, бегаш-х ца бой техъа кхуо, бохуш. Амма Иванан юьхъа тIехъ бегашех хIума дацара Жоп ца луш ойланашка вуьйжира Удди. «Ванах, хIун дара техъа баккъалла а гIала дIакхелхича? Ахьмада доьшур ду, ткъа ас заводехъ болх а беш... Рамзан а хир ву тIекхочехъ».

Дог реза хиллачу оцу ойланашна велакъежира Удди.

— Ахьмадах ижинер хир ву бохура ахъ?

— IIаь. Ахьмадана Сашас хIинцале элпаш а Iамийна. Дика кхеташ ву иза. Сан берашца цхъаьна доьшур ду цо. Со а ву ойланаш дагахъ кхобуш: кIантах инженер, йоIах лор хиларе сатуьйсуш. Гой хъуна, халкъан Iедална Iаламат дукха оьшур бу дешна, говза нах: ин-

женераш, лоьраш, хьохархой. Халкъо шен ледална ша шен нах кечбийр бу.

Шуйта длакхоччуш, Инн дла-схьа а таьйна гучуелира шера аре. Органи аьтту аглор Инн йисттехь лаьтташ блешераш хьалха йина тлулгийн блов яра — цхьана хьнахь и Инн чухула хьалабоглу некъ ларбеш гларол латтйна йолу. Органи сехьа аглор дла-схьа яьржина Шуйта а яра, малхбалехьа аглор гуш паччахьан ледало лаьмнашкахь шен олалла члагидеш йина глал а йолуш.

Новкъа боглурш Шуйта чубуйлира.

Шолгачу дийнахь цла кхечира Удди.

— Ахьмад!

Ловзуш волу Ахьмад кердиган буьрка берашка дла а кхоьссина, ведда керта иккхира. Цийна хьалха учахь хьйна лечу дена хьалха длахлоьттира иза.

— Хлун боху ахь, дада?

— Хьан нана стенга яхана?

— Рамнат йолчу.

Цеххьана дагадеара Уддина Ивана дийцинарг, Ахьмадана йоза хаьа бохуш.

— Хьуна Сашас элпаш ламийна? — хаьттира цо.

— Хлаь,— велакъежира Ахьмад.

— Муха ду уьш?

— Сан кехат ду уьш тле длаяздина,— ведда чувахара Ахьмад

«Хьажахь, — тамаша бира Уддис хезахеташ.— Клант-м хьаха ву кхеташ. Датла а ца деш дладиллинйца!»

Ваьшта диллина кехат а дахьаш аравелира Ахьмад. дега длакховдийра цо иза.

— Элпаш вовшахтаса хаьий хьуна? — хаьттира Уддис, моцах Дуддис дозалла лар дага а деана.

— Цхьажимма хаьа.

Даржийра Уддис кехат. Тайп-тайпана хьаьркаш дара яздина, амма кхунна девзаш дацара царех цхьа а. Хьалхара хлара элп мохк бусту сажа санна ду. Дюрниг хлазарх ма тера а ду. Ткъа кхунна тле глаж йоьлличхьана дика кхолго хир яра. Хлара а ду чхьаьвриг санна, биь ког дла-схьа а хецна», — бохуш, велакъежара Удди.

— Хлара, гайтал, хлос санна горга элп... аьлча а, хлун аз долуш ду горга элп?

— Дас хойтгучу элпана тге пелг а юьттина, балдаш дусийна элира Ахьмада:

— О!

— Дукха вахарг! — гадвахара Удди. — Хинца алал хлара кхолго санна дерг хлун элп ду?

— Ш! — жоп делира Ахьмада.

Луларчу кертара ragly клелхъара аннийн хераллаш-кахула схъахьобжура молла Дудди. «Хъаха ца яйъина керстанаша хан эрна-м. Мунепикъаш! Клант делаха валар хлумма а ца хеташ там хилла воллийца хлара а. Маржа яI, ийгйна ма велара тхойшиъ, ас ала ма дез-зара эр дара кхуьнга».

Воккхавера Удди. Дуьххъара дозалла а дира цо да-гахъ шен клантах. ЭхI, цахъ йоцу Асет, ма хазахетар дара цунна а!

— Хлара сажа санна элп хлокху кхолгоца цхъаьна тоьхча муха доьшур дара?

Ойла йора Ахьмада балдаш меттах а хьедеш. Гуш дара, шена хууш хилча цунна хьалхара дладешшал сакламделира Уддин. Иштта чlogla лаьара цунна клан-тана и хьыйла.

— ША,— элира Ахьмада эххар а.

— Диканиг! — олуш, маравоьллира Уддис клант.

Эцца керта яьллачу Асетана гира и шиь. Екхаелла тееара иза. Ненан дог ирсах дуьзнера.

— Хьажахь, хезий хьуна, вайн клант-м хьаха ву бакъ волу ижинер!

Асет ца кхийтира.

— Кхунна-м йоза хаьий! — воккхавера Удди.

Хинца ххира Асетана шен майрачуна там бинарг хлун ду. Кхаьргахь оьрсий болчу хенахь кехата тле кьо-ламаш Iуьттуш, цу хьешашна юххера дIа ца волуш хуь-лура Ахьмад. ХIетахь харцахьара ца лелчхьана, бохуш, и дерриге а могуьitura цунна Асета. Ткьа хIара-м хьа-ха хилла йоза Iамош.

— Хаа мукьна хаьий кхунна? — хаьттира Асета шекIолуш.

— Дера хаьа дукха дика-м.

— Хьуьжаре деша вахийта везара вай хIара.

— ДIаьллахь!

Дехьа кертара схьахьоьжу Дудди, коьртах хIума кхетча санна, вуахилира, хьуьжаре бохург Уддис аьт-техьа а ца дитча. Ира ю хилла дегах чуоьхура Дуддина Уддис кхин дIа мел олу дош.

— Хьуьжарера дешна ваьлча мила хир ву вайн клан-тах? Молла хир ву? И хьеха а ма делахь. Суна Ивана дийцира, тIемаш дIабевллачул тIаьхьа дукха ижине-раш, лоьраш оьшур бу, бохуш. Царех цхьаь вайн Ахь-мад а хир ву!

Дудди чехка чувахара.

— И дешар деша вайн кхузахь ишкол а ма яц,— элира Асета.

— ГIалахь доьшур ду вайн кланта.

— Ватта, вайна юххехь а воцушший?

— ХIан-хIа, вай цхьаьна хир ду. ГIала дIакхелхар ду вай. Со заводе балха гIур ву, Рамзан санна. Доь-шур ду ас а!

ТIаьхьара дешнаш хезна Асет юьйхира. Цецьяьлла хьаьжира иза, бакъ дуй техьа шена хезнарг, бохуш. Дай баьхначу юьртах муха ер ю? Цу ца евзачу метти-гаша гуш боцу кхерамаш туьйсура. Кхоьрура Асет гIа-лех.

— ГIала дIакхелхар ду, бохура ахь?

— ХIаь. Керла дахар долор ду вай гIалахь. Нван

а, Рамзан а хир ву вайна юххехь. Ас сайна цхьа говзалла ламор ю, Ахьмадах стаг вийр ву вай. Ивана ма аллара, ижинер! Шек дла ма ялалахь. Галех кхера на оьшу. Со а вара цхьана хенахь, хьо санна, цунах ийзалуш. Тлаьхьа хира суна цунах дерг. Ткъа хинца-м муххале а кхера ца оьшу. Ледалан коьртехь вай санна адамаш хир ду, вешан ледална вай даггара къа а хьоьгур ду. Керлачу дахарехьа телаш ду вай, сан хьомениг!

Удди вухавер воцийла хуучу Асета хьяттира:

— Маца глур ду вай цига?— аьлла, ткъа шен дагахь лаьара цунна и хан мелла а тлаьхьа тлехочнийла.

— Кестта глур ду. Темаш длабевлча схьакхочур ву Иван, тлаккха вай длакхелхар ду глала.

Доккха садаьккхира Асета. Цкъадолчунна, шена бевзачу зударшна гергахь дозалла а хааделира цуьнан дагахь, глалахь ехар ма ю ша, аьлла, юха а тлелюьртинчу, цхьа а вевзарг а воцуш муха ехар ю тхьа ша цигахь, бохучу ойлане дог ловжийра.

— Диканна хуьлда хьуна дагадеанарг,— элира цо.

Делкъанна хлума яа цла веана Удди всхавелла вара. Кху тлаьхьарчу хенахь хлума юучу ханний. длавижанний бен цла ца воглуш даима а, дукха хан йоцуш кхоьллинчу, сельсоветехь хуьлура иза. Денна керла хаамаш бахьара цо Асетана.

Дечиг-маьнги тлехь яржийначу шаршу тле яахлума охьаюьллуш Асета хьяттира:

— Хилирий гулам?

— Дера хилира цкъа а ца хиллачу кепара! Эх!, Дудди гина велара хьуна. Тахана плераскан де доллушехь маьждиг мохо а локхуш, олавелла лаьтташ вара иза, берриге а юьртахой сельсовете гуламе бахкарна ша а висина.

--- Ма кхохкийна хир ву иза.

— Воккхачу Садас элира, маьждиге а вахана цигахь стагга а ца хаавелла сельсовете веана ша. Дудди реза вацара боху, гулам плераскана дийнахь вовшахтохарна.

Асет елаелира. Шерра хьалхахлюьттира цунна, гучу ваьт-ваьлларг маьждиге воглуш хиларх тешна, ткъа вуьш тлехь а буьйлуш сельсовете длаоьхуш царна тлаьхьахьоьжуш, можах куьг а хьоькхуш лаьттачу Дуддин сурт. Мел кладбоцчунна тлехь а дозалла дар дезачу цуьнан ма йиш йоьхна а хир ю-кх!

— Хӱн кӱастий аша гуламехъ?

— Юртахойн дог-ойланаша кӱобал ма дарра, Йела-гӱеран хилла мохк бекъар а саций. Латта декъар, хӱал-ха санна, кӱуьран цӱарах доцуш, хӱор син цӱарах хир ду. Ишкол а юьллур ю, лазартне йилла баьхкинчу лоя-рашна ценош а кӱастий. Тховса сарахъ Совет гуллур ю, бежана эца духалург начхӱалкхан ахчанаш дала хӱалхарчу роґӱехъ чӱоґӱа оьшуш болу доьзалш кӱасто.

— Хала-м дац шуна болх бан?

— Со тамаша бина а ца волу Іадсаламах. Бакъ хаьржина хиллера оха иза пирсидатал Ша даьхча сан-на, дика хаьа цунна керла законаш. Ледира нах бац соьца цига хаьржина вуьш а: Денилбек а, Яраґӱи а.

Оцу шерашкахъ доладеллера Нохчийчохъ бедня-каш, середнякаш, кулакаш кӱестор. Юьртан Совете хаьржинарш берриге а беднякаш бара, уьш хӱалхатет-тинарш санна. Кӱечун хӱал дика девзаш верриг везара царна юьртан Советехъ.

Сарахъ гулбелира юьртан Советан членаш. Цӱа док-кха делахъ а, массара а бохург санна, цхьабосса уьйзу-чу цигаьрканийн кӱуьро чуьра хӱо кӱахьдинера. Ехачу стоьлана хӱалха Іара председатель Іадсалам а, кӱеззиг йоза хууш волу жимо стаг Хьамзат а. Кхоьлина серло лора жимчу мехкдаьттанан лампано. Цуьнан серлонга а лоцуш роґӱехъ заявленеш доьшура Хьамзата. Иза дешна воллушехъ Іадсалама хоттура.

— Вуй цхьа а дуьхьал, етт эца духалург Іабаднна пачхӱалкхан ахча даларна.

— Вац.

— Мила хир вара цунна дуьхьал. Шурин тӱадам бӱаьрга ца гина цуьнан доьзална.

— Цунна дала хьакъ а ду.

Цхьа заявлени Хьамзата доьшуш берриге а дӱлатий-ра. Цхьа а вист ца хуьлура. Хьамзата ша а, цхьана хӱуманна бехкала вахча санна доьшура и заявлени. Чекх ма велли, дукха йоманаш техкинчу куча тӱехула дихкина дуткӱа доьхка тодеш, массаьрга а хьаьжира иза.

— Шу дист ма ца хуьлу?— хьӱттира Іадсалама.

Удди меттахъхьайра.

— И завелени схьа а хӱунда эцна техьа, бохуш ой-ланаш йора ас-м. Хӱара хӱун ду дан а? Іисина бежана оьшу аьлча мила тешар вара?

— Цуьнан-х шиъ етт бу!— юкъаиккхира ЯрагIн.

— Пачхъалкхан ахчанащ эрна дайа бакъо яц вайн. Пачхъалкх вайн вешан ю, вай ваьш хила деза тIаламе.

— Хъамзат, ахъ ийцира иза Исигара схъа?— хаьттира Iадсалама.

Бехкала вахана юьхъа дуьхъал ца хъажалора Хъамзат. Хевшина Iечийн кортош тIехула, шена дуьххъала пена тIерачу томмагIна тIе шен горга бIаьргаш а боьгIна, халла къаьсташ элира цо:

— Iиса воккха хиларна цунна дуьхъал дош дало ца хIоьттира со, гIиллакхехъ ца хетта. Вуьшта цунна гIодан ца догIийла-м суна а хаьа.

— Нийса ду, дала ца догIу. Юьртана а хууш ду цуьнан ши етт хилар.

— Делахъ хIета куьйгаш ойур вай,— элира Iадсалама.— Мила ву шух Iисина духалург ахча даларна дуьхъал?

Массара а цхъабосса хъалаайира куьйгаш.

Кхин а цхъа сахът гергга хан яьлча дIаюьйхира юьртан Советан заседани.

Юрт дIатийнера. Буйьса Iаьржа яра, къаьсттина бодане хетара лампин серлонгара цIеххъана араваьлча-м муххале а.

Учахъ сецначу ЯрагIис цигаьрка латийра. Оцу сохъта Уддис элира:

— Цхъа тамашийна хьожа ма йогIу? Шуна хаалой?

ХIуо чуьуйзуш дIа-схъа хъаьвсира берриге а. Гуш хIума дацара.

— ХIара хьожа суна дика евза, ас дукха багийначу кIожаман хьожа ю суна хааелларг. Схъалатаел, ЯрагIн, сирник,— дийхира Уддис.

Сирник летча бодаш къаьхкира. Берриге а дIа-схъа хъуьйсура. Учин йистехъа а ваьлла хьоьжучу Хъамзата элира:

— ХIара хIун ю?

— Мицахъ?— сиха тIевахара Удди.— Латаел, ЯрагIн, сирник.

Серлонгахъ хъаьжча чуьйнан гIуммагI гира царна, цIийнан пена юххехъ учина кIел. Сиха схъаяьккхира иза Уддис. Бертиг къевлиина яра, цIузаман юьххьера оьхуш кIур бара. Дерригенахъ а оцу сохъта кхийтира уьш. Уддис, хъалхахъа а ваьлла, догIух ластийна генна дIакхоьссира, шех ирча бохам баьн болу гIуммагI.

кхин меттиг лехар доцуш и юххера дlаьлчхьана тоам беш. Кертахь муьстачу Iожана юххехь, буйсанан тийналла йохош дукха чIогIа иккхира иза. Оцу сохьта жlаьлеш летира, схьахьавдира гонахара юьртахой.

Адамашна кхин зен-зулам ца долуш дlадирзира, керлачунна мостаглаша дуьххьара кIомсарш гучуяхар.

* * *

Дай изгIарх бераш ца ийгIинера. Кхечу берашца чхьаьна ловзуш хуьлура Ахьмаддий, Вахий. Амма шена гича Дуддис дов дора Вахина Ахьмадаца ма ловза, бохуш. Ца хаьара Вахина ден дагара. Ша цунна гучуьра дlаволлушехь водий доттагI волчу воьдура иза.

Кху тlаьхьарчу деношкахь дозаллаш дан велнра Ваха, ша кестта хьуьжаре деша гIур ву, бохуш. ЧIогIа доккха хIума хегара цунна иза. Дуьхьал дlа ца алахь а, деша ваха лууш Ахьмад а вара, миччанхьа вахана а, доттагIчул тlаьхьа ца висчхьана. Кест-кеста дега хоттура цо:

— Маца кхочур ву Иван схьа? Вай гIала маца гIур ду?

— Хьелур вац. Кестта кхочур ву!— жоп лора Уддис.

Тешна вара Удди Иван схьакхочург хиларх. Оцул хьекьал долуш, доьналлин стаг мел буьрса тlемаш хиларх хIаллакьхир вац, цунах даьндарг а летир яц, бохура Уддин даго. Амма кIорггехь лечкьина шеко а яра, делахь а цунна хьалхатаIа некъ ца лора Уддис.

Лома-юьртахь школа йилла а кечамаш бара беш. Iелеран хиллачу даккхийчу ценошна ремонташ яра еш, хьехархой богIур бу аьлла гIалара деана кехат а дара. Массанхьа а кхуьуш хьийзара Iадсалам. Дешаран шо дlадоладаIа, школа дlаелла ши бутт бен ца бисинера Iадсалам ша а, Денилбек а, кхин болу юьртахой а бара белхаш беш, неIарш, кораш тадеш, гIенташ деш. Царех къаьстий Удди а ца Iара, пхьарс тобеллера цуьнан, шарахь сов бала хьегначул тlаьхьа.

Цхьана дийнахь цигахь тхов тlера гериг тоеш воллура Удди, йоьхнарг дlа а йоккхуш керланиг юьллуш. Геннахь шег мохь бетташ санна хийтира цунна. Болх а сацийна ладоьгIначу цунна шен кIентан аз хезира.

— Дада! Суна кхьа! Суна кхьа!

Хіара хіун ду техьа, бохуш ойла а еш, кетлахьа
длахьожура Удди. Дукха чехка ведда керта иккхира
Ахьмад.

— Дада! Суна кхаъ! Иван веана! Иван веана!

— Ахь боккъад боху?— сиха охьавоэссира Удди
тхов тѣра.

Ца чуъра аравелира Іадсаламмий, Денилбеккий.

— Мила Иван веана?— хьаттира Іадсалама.—Шуъ-
гахь Іийнарг-м вац иза?

— Ву! Ву!— воккхавеш жоп делира Ахьмада.

Белхан гІирсаш охьа а бехкина, цхьаьний бахара уьш
Уддин хіусаме. Там хилла дуьйцура Уддис, Ивана дош
далар а, ша цуьнга сатийсар а. Кхаъ а баьккхина урам-
новкъа иккхина Ахьмад хіинца шайн кех араиккхина
кху схьабогІучарна дуьхьалхьаьдда вогІура.

— Дада, дада, и-м схьакхьаьчна вац хіинца а. Суна
эвла йистехь гира иза. Тлаккха со чехка кхаъ баккха
веара. Діо вогІуш ву!

Урамновкъа длахьаьвсинчу кхарна гира геннахь во-
гІу Иван.

Къагош долу тас юкъах а дитина, кетла елира Асет
а. Ела а къежаш длахьожура иза а божарий хьожу-
чу агІор.

Хіумма а тера вацара Иван дуьххьара веанчух.
Цѣна бедар а, керла эткаш а юьйхина, маж-мекх
даьшна, тІапа куй тиллина, кечвелла вара иза.

РогІехь мараиккхира иза кхарна массарна а. Асете
а куьг делира. Асет цкъа юьйхира боьршачу стеган
куьг муха лоцур ду ша, аьлча санна. Юха ела а луш,
доггах Іаьвдира цо Иванан куьг, бехк билла стаг гона-
харчаьрца а вац, аьлла.

Ивана дийцира, деннкинцаш хІаллакбина дІабах-
халц ХІ-чу Армица ша хилла хиларх лаьцна. Россехь
массанхьа а Советан Іедал длахІотталц герз охьа ца
дуьллун тІемашкахь ша леларх лаьцна а. ТІаьххьара
а, шен къамел чеххдохкхун, элира цо:

— Сайн дош дицдина а ца лийлира со суо лелачу-
хула, Удди. Хіинца схьа а кхечи. Со цІа кхачаррий,
кхуза ван новкъа валаррий цхьаъ хилира.

Иванан куьг лаьцна лаьтташ вара Ахьмад, иза юха
а тохара санна варна кхоьруш. Цуьнан коьртах куьг а
хьаькхна, элира Ивана:

— Шайн наша, хьо гІала дІакхачаре хьожуш сан

кланттий, йоллий ду. Хьо воцуш глахь ца вуьтур вац
цара со.

Асет яахлума ян тохаелира. И ялмалц аьлла хлорш
юьрта юккъехула буьйлабелира. Гадсаламий, Уддиссий
гойтура Иванна юьртахь шавш длахьош болу белхаш.

Ивана элира.

— Жимма сатоха аша, тлемаша бохийна бахамаш
меттахиттийчхана глалано доккха гло дийр ду яр-
ташна. Оьшуш мел ерг схьатоттур ю. Заводаш, фабри-
каш буьззинчу ницкъашца болх бан юьйлаалур ю хь-
ца луш.

Новкъахь гучу берашка кура хьоьжура Ахьмад.
Царна хууш дара цо дийцарца, Иван варе хьоьжуш
церан доьзал хилар, кхелхина глала длабаха. Хинца
глатитехь деша а глур ву Ахьмад бохуш, хьоьгура бе-
раш. Лаьара царна а глалахь деша.

Сарахь урамновкъа велира Ахьмад. Ваха а вара цн-
гахь ловзуш, кхечу берашца. Цара оцу сохьта гуо би-
ра кхунна.

— Доълхий шу глала?— хаъттира цхьамма.

— Доълху.

— Хьо цигахь делах-м вер вац оьрсашина юккъехь?

— Со хлунда волу?

— Дадас бохура-кх... — хадийра Вахас, кхин дла ала а ца хлоъттина

— Хлун бохура?— хаъттира кхечу кланта.

— Оьрсашина юккъехь вехаш верг делах вер ву, бохура.

— Уьш хабарш ду, со дадиций, наниций вехар ву.

Кетла ваьллачу Дуддина гира Ваха. Оьглазе мохь тоьхна кхайкхина длавигира цо шен клант.

Кхин веха ца леш Ахьмад а вахара цла. Кечвала дезаш вара иза.

Шолгачу дийнахь луьнранна варданна тле йоъттира Уддиссий, Иваний сал-пал. Глалахь новкъа хир аьлла хеташ цхайолу хлуманаш, Уддис шен нана йолчу длаехьира.

Схьабаьхкира Уддин доттаглий-юьртахой. Массара а магадора Уддис сацийнарг. Даггара лаьара царна глалахь Уддин аьтту хилар, тешна а бара уьш и хирг хиларх. Дош даьккхира ладсалама шаьш днц ца дан а, кест-кеста юьрта воглуш хила а. Уддис вела а луш делира иза:

— Аша хлун дуьйцу, сан-м яц йиш сайн юрт йицъя! — олуш.

Юьртах араелира говр-варда. Генна тлехьа тлаьхь-тлаьхьа жимлуш гучуьра елира юьртана тлехула стигала хьалаяхна маьждиган момсар. Варданна улло хлоъттина воглура, керлачу дахарехьа кьинхьегамхоша кьий-самаш латтийначу, буьрсачу шераша ши ваша вина — оьрсий, похчий — Уддий, Иваний.

Умар Эдилсултанович Гайсултанов

ПО ПУТИ БОРЬБЫ

(на чеченском языке)

Редактор *Мусаев М.*

Художник *Токарев Е. М.*

Художественный редактор *Евменова Н. И.*

Технический редактор *Кузьменкова Н. Т.*

Корректор *Нагапова А. Б.*

✱

Сдано в набор 16.VI 1961 г. Подписано к печати 22.VIII 1961 г.

Формат 84x108_{мм}. Объем 4,87(7,98) п. л. Уч.-изд. л. 7,55.

Тираж 2000. СФ2142.

Чечено-Ингушское книжное издательство.

Грозный, 21, улица Ленина, 14.

✱

Заказ № 3438.

Типография имени 11 августа 1918 года

Грозный, проспект Революции, 36/3.

Цена 38 коп.

**НОХЧ-ГІАЛГІАЙН
КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВОС
НОХЧИЙН МАТТАХЬ
АРАХОЪЦУ КХУ ШАРА:**

А. С. Пушкин — «Капитанан йол».

М. Мамакаев — «Къайле» (Шерипов Асланбеках лаьцна повесть).

Б. Чалаев — «Ламанан леча» (Нуррадилов Ханпашех лаьцна повесть).

М. Ясаев — «Хьоме юрт».

Х. Мехтиев — «Кхоран ИндагӀехь».

Уьш юхкуш хир ю вайн республикер-
чу книжкаш юхкучу туьканашкахь.

Max 38 кеп.

ПО ПУТИ БОРЬБЫ
(на чеченском языке)